

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

УДК 930 (477):929Тереножкін(043.3)

САЄНКО ВАЛЕРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОЛЕКСІЙ ТЕРЕНОЖКІН ЯК ДОСЛІДНИК
ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

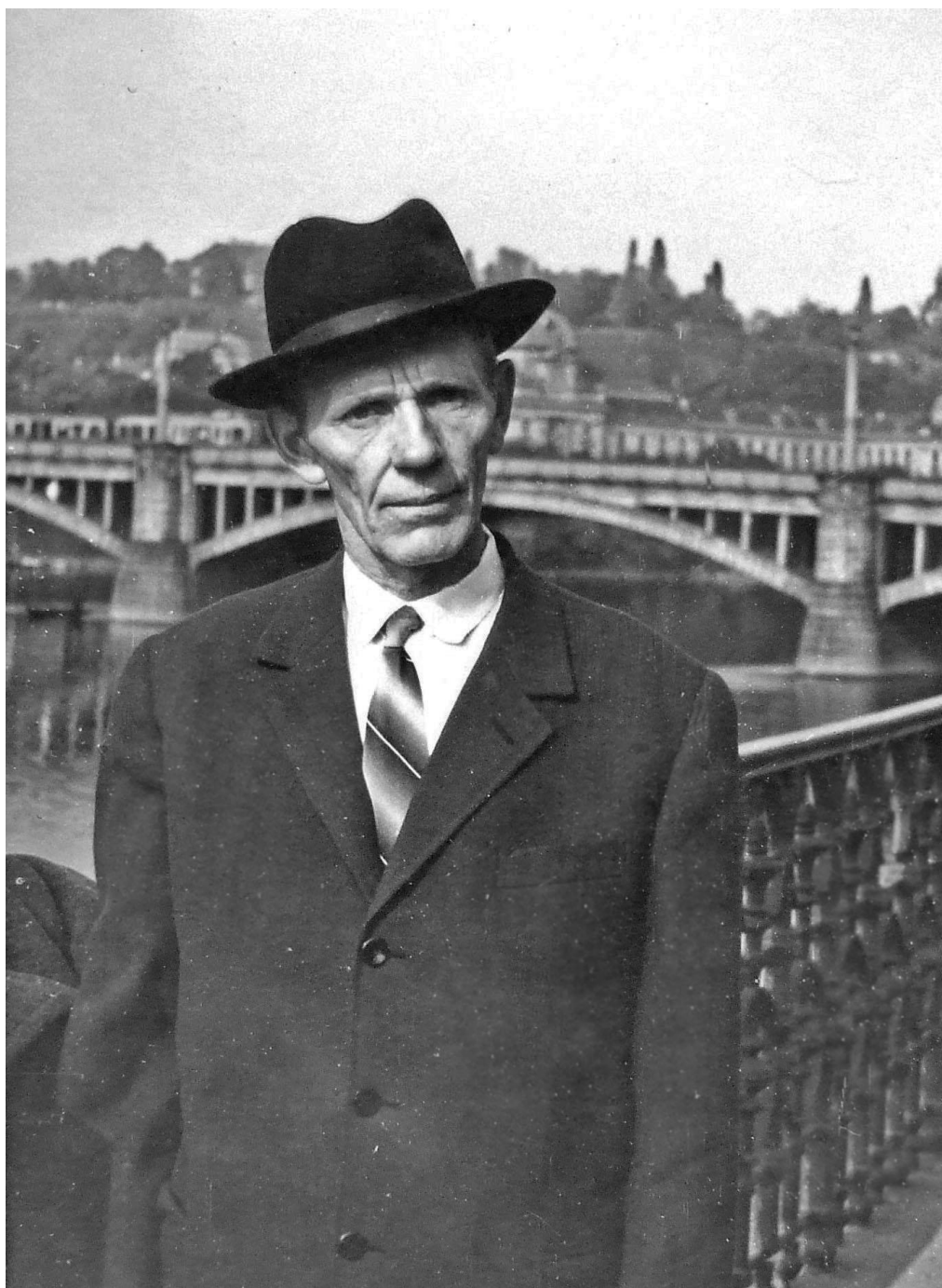

В.М. Саєнко

Науковий керівник

Андрєєв Віталій Миколайович, доктор історичних наук,
професор історії України Київського університету імені Бориса Грінченка

Дрогобич – 2019

Олексій Іванович Тереножкін

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Стан наукової розробленості проблеми.....	24
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	32
РОЗДІЛ 2. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ОЛЕКСІЯ	
ТЕРЕНОЖКІНА	47
2.1. Формування особистості та наукових зацікавлень майбутнього	
вченого (1907-1928).....	48
2.2. Історико-археологічна робота О. Тереножкіна у Москві, Волго-	
Уральському регіоні та Центральній Азії (1928-1948).....	58
2.3. Проведення археологічних досліджень в Україні (1949-1981).....	76
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ О. ТЕРЕНОЖКІНИМ	
ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ У ПОДНІПРОВ'І ТА	
ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І.....	94
3.1. Пошук археологічних відповідностей кіммерійцям: від «кіммерійської	
підвали» до історичних реконструкцій.....	94
3.2. Етнічні процеси у лісостеповій зоні України передскіфського періоду	
у висвітленні вченого.....	124
РОЗДІЛ 4. ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА СКІФСЬКОЇ ДОБИ В	
НАУКОВОМУ ДОРОБКУ О. ТЕРЕНОЖКІНА.....	146
4.1. Публікації О. Тереножкіна з археологічного джерелознавства	
Скіфії.....	146
4.2 Актуальні питання скіфології в рецепції вченого.....	158
4.3 «Скіфський логос» О. Тереножкіна.....	176
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	190

АНОТАЦІЯ

Сасенко В.М. Олексій Тереножкін як дослідник давньої історії України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», підготована у Дрогобицькому державному університеті. Захист здійснюється в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка. Дрогобич, 2019 р.

У дисертації вперше в українській історіографії розглянуто наукову біографію та історіографічний доробок видатного археолога Олексія Івановича Тереножкіна, дослідника історії народів на українських землях у III – I тис. до н. е. Автором виявлено і частково опубліковано великий масив епістолярної спадщини вченого, наукові звіти та кілька невідомих праць раннього періоду його діяльності. Визначено роль О. Тереножкіна в дослідженні передскіфського, скіфського періодів на українських землях та етно-культурних процесів, що відбувалися в ці часи вздовж обширів євразійських степів.

У першому розділі «Історіографія, джерела та методологічні засади дослідження» охарактеризовано основні етапи в історіографії дослідження, встановлено репрезентативність джерельної бази, визначено його теоретико-методологічні засади.

У підрозділі 1.1 «Стан наукової розробленості проблеми» зазначено, що в осмисленні доробку О. Тереножкіна, у вивченні його інтелектуальної біографії можна виокремити три періоди: 1) прижиттєвий (сер. 1920-х – 1970-і рр.); 2) «період конференцій» до ювілеїв (1980-ті – 1990-ті рр.); 3) початок написання тематичних та докладних узагальнюючих статей, присвячених науковій біографії О. Тереножкіна, аналізу його робіт в контексті сучасного стану розробок проблематики; публікації біографічних джерел (з 1999 р. по сьогодні). Зроблено висновок, що існує доволі представницька історіографія, яка складається як з біографічних статей, так і публікацій, присвячених вивченню

О. Тереножкіним окремих історичних періодів, його роботі над комплексами джерел у процесі дослідження певних археологічних культур. Натомість належне висвітлення та осмислення наукового спадку вченого, впливу його публікацій на подальший розвиток історичної науки в Україні потребує кількох ґрунтовних монографічних досліджень.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база, методологія та методи дослідження» охарактеризовані наявні та використані джерела з теми дисертації, методологічні засади і методи, із застосуванням яких було виконано роботу. Серед неопублікованих матеріалів основу джерельної бази складають документи Наукового архіву ІА НАНУ (м. Київ), фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (м. Чигирин), приватного архіву родини Тереножкіних – Іллінських. За принципом типово-видової класифікації сукупність джерел поділена на публікації О. Тереножкіна, його наукові звіти (тексти, креслення, фото), епістолярій, особисті та особові документи різноманітного характеру. Також використовувались речові джерела (артефакти з розкопок вченого).

В основу підготовки дослідження покладені загальнонаукові принципи системності, об'єктивності, історизму. Відповідно до поставлених завдань, автором використано такі загальноісторичні методи: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний та метод періодизації. Специфіка методологічного підходу автора полягає у міждисциплінарному характері дослідження, що вимагає використання широкого спектру теоретичних і практичних досягнень, термінології, методів не лише історіографії і давньої історії, а й інших історичних дисциплін (археології, джерелознавства, архівознавства). Дослідницькою моделлю є «інтелектуальна біографія». Теоретичне підґрунтя роботи розширено завдяки застосуванню концептів «мережева модель науки» та «наукова школа».

Другий розділ «Інтелектуальна біографія О. Тереножкіна» висвітлює основні етапи наукової діяльності вченого в історичному, історіографічному та соціокультурному контекстах. У підрозділі 2.1 «Формування особистості та

наукових зацікавлень майбутнього вченого (1907 – 1928)» розглянуто передумови та обставини розвитку інтересів О. Тереножкіна (сімейна історія; загальнокультурна ситуація в регіоні), початок археологічних робіт у Заволжі. У підрозділі 2.2 «Історико-археологічна робота О. Тереножкіна у Москві, Волго-Уральському регіоні та Центральній Азії (1928 – 1948)» досліджено становлення вченого в рамках наукової школи В. Городцова та участь в експедиціях у Приуралля та Центральну Азію, серед яких особливо значущим є відкриття цивілізації доарабського Хорезму; роботу в наукових установах середньоазійських республік, результати розкопок у Чачі, Согдіані та Пянджикенті. Підрозділ 2.3 «Проведення археологічних досліджень в Україні (1949 – 1981)» присвячений найбільш плідному періоду життя, коли вчений вивчав передскіфську і скіфську епохи та написав свої основні наукові роботи. Саме аналіз історіографічного і експедиційного доробку О. Тереножкіна цих років покладений в основу наступних розділів дисертації.

У третьому розділі «Дослідження О. Тереножкіним передскіфського періоду у Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї» розглянуто публікації О. Тереножкіна та його участь у наукових дискусіях 1950 – 1980 рр. У підрозділі 3.1 «Пошук археологічних відповідностей кіммерійцям: від «кіммерійської пільми» до історичних реконструкцій» проаналізовано усі статті О. Тереножкіна з цієї тематики та його монографію «Кіммерійці». Зроблено висновок, що ця монографія, яку сам автор вважав найкращим своїм науковим твором, є джерелознавчою працею з вичерпним переліком і описом відомих на той час кіммерійських поховань та окремих знахідок, та синтезом критичного узагальнення розробок А. Ієссена, Н. Анфімова, А. Щепинського, Н. Членової та інших науковців.

У другій половині 1970-х рр. О. Тереножкін продовжував працювати над питаннями кіммерійської археології та історії, зосередившись насамперед на важливій для розуміння етногенезу та міжкультурних контактів народів Центральної та Східної Європи проблемі походження передскіфських клепаних казанів.

Підрозділ 3.2 «Етнічні процеси у лісостеповій зоні України передскіфського періоду у висвітленні вченого» присвячений вивченню О. Тереножкіним доскіфських археологічних культур лісостепового Правобережжя, результати були представлені у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. У підрозділі проаналізовано підготовчі статті вченого і монографія «Передскіфський період у дніпровському Правобережжі». О. Тереножкін відносить білогрудівську культуру до кінця епохи бронзи, розділену на два етапи чорноліську культуру – до перехідного періоду, а жаботинський етап має вже виразні риси початку залізного віку. Простежується безперервний, спадкоємний розвиток населення дніпровського Правобережжя від епохи бронзи до скіфського періоду. Вчений вважав межиріччя Дніпра і Дністра прабатьківщиною слов'ян, звідки вони з початком скіфської міграції двома шляхами (через Подунав'я і Трансільванію та у напрямку до рр. Вісла і Одра) розповсюджуються у Центральній Європі.

У четвертому розділі «Північне Причорномор'я за скіфської доби в науковому доробку О. Тереножкіна» виокремлені три підрозділи. Перший – «Публікації О. Тереножкіна з археологічного джерелознавства Скіфії» – присвячений систематизації публікацій науковця з цих питань та короткого огляду робіт, проведених експедиціями під керівництвом О. Тереножкіна у 1949 – 1974 рр. Підсумком джерелознавчих досліджень О. Тереножкіна стала написана у співавторстві з В. Іллінською монографія «Скіфія VII – IV ст. до н. е.».

У підрозділі 4.2 «Актуальні питання скіфології в рецепції вченого» розглянуто розробки з таких дискусійних питань, як визначення скіфської культури, походження скіфів, присутність скіфів на Кавказі, етнічна географія Скіфії, проблематика скіфського етносу і мови, соціального устрою та державної організації, скіфо-античних відносин, походів скіфів у Передню Азію і у Східну Європу. Велику увагу О. Тереножкін приділяв народам Скіфії у зв'язку з питанням походження слов'ян.

У підрозділі 4.3 «Скіфський логос» О. Тереножкіна» розглянуті усі відповідні глави у колективних виданнях підсумкового характеру з української

археології, починаючи з «Нарисів стародавньої історії Української РСР» (1957), які потім були розширені до обсягу тритомника «Археологія Української РСР» (1971). О. Тереножкін брав участь у їх написанні разом з В. Іллінською. Планували вони й свій тритомник, присвячений вже археології та історії власне Скіфії, але з цього масштабного задуму завершена була лише перша джерелознавча частина.

Дисертація завершується висновками, узагальнюючими наукові здобутки О. Тереножкіна, їх вплив та значення у контексті загального розвитку історичних досліджень народів території України, які проводились у другій половині XX сторіччя.

Ключові слова: історіографія, О. Тереножкін, кіммерійці, скіфи, Середнє Подніпров'я, Північне Причорномор'я, історія Центральної Азії, історія археології.

ANNOTATION

Sayenko V.M. Oleksiy Terenozhkin as the researcher of the ancient history of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

This thesis was prepared to obtain PhD degree in History, specialty 07.00.06 «Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines» in Drohobych State University. The defence will be held in Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2019.

In the thesis for the first time in Ukrainian historiography the author studied and analysed the scientific biography, its outcomes, achievements and historiographic heritage of the prominent archaeologist Oleksiy Ivanovich Terenozhkin, the explorer and researcher of the history of the nations which populated the territory of Ukraine in III – I th. B.C. The author has revealed and partially published the great massiv of epistolary heritage of O. Terenozhkin, his scientific reports and some of previously unknown publications of the initial period of his activities. The highly valuable contribution and role of O. Terenozhkin in the study of Pre-Scythian, Scythian periods in the territory of Ukraine and the ethnic-cultural processes across the territories of Eurasian steppes are defined.

In the first section «Historiography, sources and methodological approaches of the research» the author has characterized the major stages in the historiography of the research, explored the representativeness of the source base, specified its theoretical and methodological approach.

Subsection «The status of scientific elaboration of the problem» illuminates that the analytical studies aimed at the comprehension of the scientist's work and its contribution, at the investigation of his intellectual biography could be split at three stages: 1) during the lifetime (from middle of 1920th up to the end of 1970th); 2) «The period of conferences» devoted to the anniversaries of Oleksiy Ivanovich (1980th and 1990th); 3) the period of the start of writing of thematic and detailed summarizing articles with the subject of the scientific biography of O. Terenozhkin, the analysis of his works and surveys in the context of nowadays' practice of the research in the areas of his professional specialization; of the publishing of biographical sources documents

(since 1999 to the present). It's highlighted that to a certain extent representative historiography exists and includes both the biographical articles and the individual articles covering the studies of separate historical periods by O. Terenozhkin, his exploration of specific complexes of sources in the process of research of separate archaeological cultures in question. Nevertheless, the real comprehension and further proper usage and development of scientific heritage of O. Terenozhkin require literally several monographic studies.

The subsection 1.2 «The sources base, methodology and the methods of research» describes the existing and applied sources related to the subject of the thesis, methodological approaches and methods which were used for the creation of the thesis. The major part of the source base among the materials not published before is composed by the documents of scientific archive of the Institute of Archeology of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv city), the funds of National historical-cultural preserve «Chyhyryn» (Chyhyryn city), private archive of the family of Terenozhkins-Illinskys. The sources' totality is divided according to the method of typical-specific classification to the publications of O. Terenozhkin, his scientific reports (texts, drawings, photos), epistolary, private documents of different nature as well as material sources (artefacts from the excavations which the scientist led and participated in).

The thesis is grounded on the general scientific systematic principles, credibility, objectivity and historical method. According the set tasks of the research, the author has applied the following general historical methods: problem-chronological, historical-comparative, historical-typological, historical-genetic and periodization method. The peculiarity of the author's methodological approach is featured by multidisciplinary nature of the study which requires the usage of a wide range of theoretical and practical achievements, terminology and methods of not only historiography and ancient history, but also other historical sciences (archeology, source studies and archival study). The research model is «intellectual biography» Theoretical basement of the thesis is widened owing to the used concepts of «the network model of science» and «scientific school».

The second section «Intellectual biography of O. Terenozhkin» elucidates the key

stages of his scientific activities in historical, historiographical and socio-cultural aspects. The subsection 2.1 «The forming of the personality and scientific interests of future scientist (1907 – 1928)» outlines the background and supporting factors impacted the development of the interests of O. Terenozhkin (family history, general cultural progress in the region), the start of archeological excavations in Transvolga region. In subsection 2.2 “Historical-archeological work of O. Terenozhkin in Moscow, Volga-Ural region and Central Asia (1928 – 1948)» the author researches the establishing and the evolution of the scientist within the cycle of scientific school of V.Gorodcov and during expeditions to near Ural regions and Central Asia, among which the discovery of the civilization of pre-Arabian Khwarazm appeared to be mostly highly valuable, the work in scientific institutions of Central Asia, the results and achievements of his excavations in Chach, Sogdia and Panjakent. The subsection 2.3 «Carrying out the archeological excavations in Ukraine» is devoted to the most productive and effective period of his life when O. Terenozhkin studied pre-Scythian and Scythian historical periods and wrote his main scientific works. The very analysis of historiographical and expeditional contribution, ideas and achievements of O. Terenozhkin forms the base for the next sections of the thesis.

The third section «The study by O. Terenozhkin of pre-Scythian period in near the Dnieper and Northern near Black Sea regions» provides the examination and review of publications of O. Terenozhkin and his participation in the scientific discussions in the years of 1950-1980th. In the subsection “The search for archeological associations to the Cimmerians: from «Cimmerians’ darkness» to historical reconstructions» the author analysed all the articles of O. Terenozhkin on this subject and his monograph «The Cimmerians» and resumed that the monograph (considered by O. Terenozhkin himself to be his most important scientific insight) is the work on source studies with the exhaustive list and description of all known by that time Cimmerians’ burial moulds and separate artefacts and the synthesis of critical generalization of works of A. Yessen, N. Anfimova, A. Schepinskiy, N. Chlenova and other scientists.

In the second half of 1970th O. Terenozhkin continued to elaborate the questions of the Cimmerians’ archeology and history with the focus predominantly on the subject

of the origin of pre-Scythian riveting cauldrons that was important for understanding of the ethnogenesis and intercultural contacts of the nations of Central and Eastern Europe.

The subsection 3.2 «The ethnical processes in the forest-steppe region of Ukraine in pre-Scythian period as depicted by the scientist» illustrates the exploration by O. Terenozhkin of pre-Scythian archeological cultures of forest-steppe region of Right-bank Ukraine which outcomes were presented in his thesis to obtain a degree of the Doctor of History Science. The subsection delivers the analysis of the preparational articles of the scientist and the monograph «Pre-Scythian historical period in near the Dnieper forest-steppe region of Right-bank Ukraine». O. Terenozhkin attributed to and dated Bilogrudivska culture as the end of the Bronze Age, Chornolis (Black Forest) culture – as the transitional period while Zhabotyn period has distinctive features of Iron Age. He traced the strong, inherent local origin and the ethnic-cultural succession of the population of the Right-bank forest-steppe region of Ukraine, starting from Trzcinec and Komarovska cultures of Bronze Age up to Zarubintsy culture including and to Scythian period. The scientist believed the territory between Dnieper and Dnister rivers was to be the ancestral home of the Slavs from where the nation's representatives started to migrate to Central Europe via two ways – through near the Danube territories and Transylvania and in the direction of Visla and Odra rivers.

The forth section «Nothern near Black Sea region in the Scythian period as surveyed in scientific works of O. Terenozhkin» consists of three parts. The first one «The publications of O. Terenozhkin related to the archeological source studies of Scythians' history» covers the systematization of the publications of the scientist on the topic and the brief review of the materials of the excavations carried out by the expeditions led by O. Terenozhkin in 1949 – 1974. The series of source studies have resulted in the monograph «Scythia in VII – IV century B. C.» (1983) written by the scientist in the co-authorship with Varvara Illinska.

The subsection 4.2 «The actual questions of the Scythians' history studies – the scientific vision and ideas of O. Terenozhkin» presents the elaborations of such widely discussed subjects as definition of Scythian culture, the Scythians' origin, the presence of the Scythians in Caucasus, ethnical geography of Scythia, questions related to the

Scythians' ethnos and language, social and state organization, the Scythians-Greeks relations, the campaigns of the Scythians in the Near East and Eastern Europe. The great attention was paid by O. Terenozhkin to the nations formed Scythia also in the connection with the subject of the origin of the Slavs.

The scientist surveyed and elaborated the subjects of the Scythians origin, the background and the expansion of their culture, the Scythians' ethnical geography, social relations and the formation of their state.

The subsection «Scythian logos» of O. Terenozhkin describes all the respective chapters in the collective publications of the summarizing nature on Ukrainian archeology, starting from «The Essays of Ancient History of Ukrainian Soviet Republic» (1957) which were extended later to the book «The Archeology of Ukrainian Soviet Republic» in three volumes (1971). Actually, all the books on the Scythians' history have been written by the scientist in the co-authorship with Varvara Illinska who fully shared his scientific views. They planned to create as the only authors the book on the Scythians' archeology and history in three volumes as well, though only the first part of sources studies was actually completed.

The thesis is ended by the conclusions summarizing the scientific contribution, findings and achievements of O. Terenozhkin, their influence, importance and value in the context of general development of the studies of history of the nations populated the territory of Ukraine which were carried out in the second half of XX century.

Key words: Historiography, O. Terenozhkin, Cimmerians, Scythians, Middle Dnieper Region, Northern near Black Sea Region, History of Central Asia, History of Archeology.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Саєнко В.М. Матеріали до сімейної історії родини Тереножкіних. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства НАН України*. Київ. 2014. Т. 29. С. 401-416.
2. Саєнко В. Порівняльні життєписи: Борис Миколайович Граков та Олексій Іванович Тереножкін. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації*. Львів. 2015. Вип. 19. С. 123-135.
3. Іллінський А., Саєнко В. Листи Бориса Мозолевського до Олексія Тереножкіна і Варвари Іллінської. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації*. Львів. 2015. Вип. 19. С. 287-294.
4. Саєнко В. Наукові долі О.І. Тереножкіна та Б.О. Рибаківа або історія одного листа, написаного до самого себе. *Scriptorium nostrum*. 2017. № 1 (7). С. 50 – 86.
5. Саєнко В. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 3 (6). С. 25 – 54.
6. Скорый С.А., Саєнко В.Н. К 110-летию со дня рождения профессора Алексея Ивановича Тереножкина. *Старожитности раннего железного века. АДИУ*. Київ. 2017. Вип. 2 (23). С. 8 – 19.
7. Саєнко В. О.І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл? *Scriptorium nostrum*. 2017. № 2 (8). С. 262 – 283.
8. Саєнко В. Монгольський напрям у науковій біографії Олексія Тереножкіна. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. Вип. 21. С. 101 – 108.
9. Скорый С.А., Саєнко В.М. Професор Олексій Іванович Тереножкін (до

110-річчя від дня народження). *Археологія*. 2017. № 4. С. 49 – 60.

10. Sayenko V., Shestakova N. The history of study of scientific activity of O. Terenozhkin. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич. 2018. Вип. 9. С. 54 – 71.

Статті в закордонних виданнях

11. Саенко В.Н. О крыльях и ушах в искусстве звериного стиля. *Stratum plus*. 2003 – 2004. Спб., Кишинев, Одесса, Бухарест. 2005. № 3. С. 313 – 319.

12. Саенко В.Н. Отражение представлений о пространстве и смерти в погребальной обрядности скифов. *Восточноевропейские древности скифской эпохи*. Воронеж, 2011. С. 75 – 80.

Статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій

13. Саєнко В.М. Ad fontes: Про те, як Олексій Тереножкін захопився археологічними дослідженнями. *Scriptorium nostrum*. 2014. № 1. С. 83 – 106.

14. Саєнко В.М. Матеріали до біографії І.І. Тереножкіна в архівних збірках України. *Професор С.Л. Франкфурт (1866 – 1954) видатний вчений-агробіолог. Матеріали конференції: у 2-х ч.* Київ. 2016. Ч. 2. С. 238 – 240.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АДІУ – Археологія і давня історія України
 АЕ – Археологічна експедиція
 АДУ – Археологічні дослідження в Україні
 АО – Археологические открытия
 АП – Археологічні пам'ятки Української РСР
 АС – Археологический съезд
 АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
 ВДИ – Вестник древней истории
 ГАИМК – Государственная академия истории материальной культуры
 ЗДУ – Запоріжський державний університет
 ЗОАО – Записки Одесского археологического общества
 ІА – Інститут археології
 ІМК (рос. ИИМК) – Інститут історії матеріальної культури
 КДУ (КНУ) – Київський державний (національний) університет
 КСИА – Краткие сообщения Института археологии
 КСИИМК – Краткие сообщения Имститутта истории материальной культуры
 ЛГУ – Ленинградский государственный университет
 МДУ (рос. МГУ) – Московський державний університет
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 МИФИ – Московский институт философии и истории
 МИФЛИ – Московский институт философии, литературы и истории
 НАА – Народы Азии и Африки
 НІКЗ – Національний історико-культурний заповідник
 НТШ – Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
 ОГПУ – Главного политического управления
 ОПИ ГИМ – Отдел письменных источников Государственного исторического музея
 ОПТиЭ – Общество пролетарского туризма и экскурсий
 ПССАСП – Проблемы скифо-сарматской археологи Северного Причерноморья
 РАН – Российская академия наук
 РАНИОН – Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
 СА – Советская археология
 СОАИЭ – Самарское общество археологии, истории, этнографии и естествознания
 ССПК (рос. ДСПК) – Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
 СЭ – Советская этнография
 САТІ – Сімейний архів Тереножкіних і Іллінських
 СУАК – Саратовская ученая архивная комиссия
 УІ – Український історик

УРЕ – Українська радянська енциклопедія

УСЭС – Украинский советский энциклопедический словарь

УТОПК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

ЭО – Этнологическое обозрение

ВСТУП

Актуальність теми. Олексій Іванович Тереножкін (1907 – 1981) є вченим європейського масштабу, який вивчав різні історичні періоди та окремі археологічні культури на просторах євразійських степів, прилеглих лісостепових, передгірних і напівпустельних зон. Це один з найвідоміших археологів, який більше тридцяти років присвятив роботі в Україні, він і по сьогодні залишається репрезентантом здобутків української історичної науки в міжнародному науковому просторі.

В Україні наукова діяльність О. Тереножкіна була багатогранною: відкриття нових археологічних культур та дослідження видатних пам'яток; розробка актуальних питань та створення синтетичних праць з давньої історії України; організаційно-інституційна розбудова української археології; він акумулював здобутки дорядянської історико-археологічної науки і став засновником київської школи фахівців в галузі археології раннього залізного віку. Відкриття шедеврів стародавнього мистецтва, здійснені особисто О. Тереножкіним та його учнями, збагатили культуру людства, стали великим надбанням України та презентують її в усьому світі. Золота пектораль, знайдена Б. Мозолевським, взагалі є візитівкою нашої країни. Знахідки з розкопок О. Тереножкіна поклали основу унікального Музею історичних коштовностей України.

Науковий доробок вченого з дослідження археологічних культур доби бронзи, скіфознавства, етногенезу слов'ян не втрачає свого значення на сучасному етапі розвитку знань. Більш того, актуальна проблематика багато в чому знаходиться в рамках тих наукових орієнтирів, які прозорливо були намічені на майбутнє О. Тереножкіним.

Утім, життєвий шлях та творчість О. Тереножкіна не стали предметом комплексного узагальнюючого дослідження, а його науковий спадок потребує всебічного історіографічного аналізу. Постать О. Тереножкіна є однією зі знакових в інтелектуальній історії України другої половини ХХ ст., прикладом

для наступних поколінь науковців, а пам'ять про вченого потребує увічнення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось на кафедрі історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка в межах науково-дослідницької теми «Трансформаційні процеси у суспільно-політичному, культурному та етнонаціональному житті західних земель України (кінець XVIII – XX ст.)» (керівник теми докт. іст. наук, проф. В. П. Футала).

Об'єктом дослідження є життя та наукова творчість О. Тереножкіна у контексті розвитку світової та української радянської історичної науки.

Предметом дослідження виступає наукова, польова експедиційна, науково-організаційна, редакторська, науково-педагогічна діяльність О. Тереножкіна в галузі археології та давньої історії України.

Мета дослідження полягає в реконструкції інтелектуальної біографії та комплексному дослідженні наукового доробку О. Тереножкіна з історії лісостепової і степової зони України доби бронзи-заліза.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких **завдань**:

- визначити стан наукового дослідження проблеми, специфіку джерельної бази, обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження та виділили етапи інтелектуальної біографії О. Тереножкіна;
- виділити основні чинники становлення особистості, формування світогляду та історичних зацікавлень майбутнього вченого;
- висвітлити археолого-красознавчу та музейну роботу О. Тереножкіна у Заволжі, навчання та роботу у Москві, археологічні дослідження у Приураллі та Центральній Азії;
- визначити основні результати роботи науковця в Інституті археології АН УРСР: організація археологічних розвідок і розкопок, внесок в дослідження окремих проблем та презентація авторського бачення давньої історії України доби бронзи і заліза, редакторська та видавнича діяльність тощо;
- висвітлити науково-педагогічну діяльність О. Тереножкіна та його

внесок у формування київської школи скіфознавства;

- прослідкувати еволюцію поглядів вченого на археологічні відповідності історичним киммерійцям;

- реконструювати концептуальне бачення вченим етнічних процесів у лісостеповій зоні України від передскіфського періоду до історичних слов'ян;

- проаналізувати публікації О. Тереножкіна з археологічного джерелознавства та актуальних питань скіфознавства;

- визначити внесок ученого в створення загальної історії Скіфії.

Хронологічні рамки дослідження визначаються насамперед роками життя О. Тереножкіна – 1907 – 1981 рр., при цьому зазначимо, що перший досвід власного наукового відкриття він отримав 1919 р. Утім тривалість історіографічного процесу й актуалізація в сучасній археології доробку вченого, хронологічні межі охоплюють ХХ ст. і розширюються до сьогодення.

Територіальні межі дослідження охоплюють широкі терени СРСР (Європейська частина, Центральна Азія), основну увагу приділено науковій діяльності вченого в УРСР (1949 – 1981). Також О. Тереножкін у складі Радянської армії наприкінці Другої Світової війни та під час наукових відряджень у післявоєнний період перебував на території Центрально-Східної Європи.

З огляду на широке предметне поле досліджень О. Тереножкіна в полі зору даного історіографічного дослідження є археологія та історія давнього населення степу та лісостепу України другої половини II тисячоліття до н. е. – початку I тисячоліття н. е. та суміжних територій.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно є першою спробою комплексного вивчення життя, напрямів та результатів наукової діяльності О. Тереножкіна в історіографії, реалізоване в жанрі інтелектуальної біографії, виділено її етапи.

Автор вперше дослідив сімейну історію Тереножкіних та Іллінських, уточнив біографічні дані О. Тереножкіна. Простежено міжособистісні та наукові зв'язки, специфіку комунікації у професійному середовищі, особливості наукової лабораторії дослідника в широкому історіографічному, інтелектуальному та

соціокультурному контекстах. Вперше визначено подібне та відмінне у наукових поглядах і підходах, досліджено особисті взвѣмини О. Тереножкіна з Б. Граковим, Б. Рибаківим, І. Фабриціус та іншими відомими науковцями.

Результатами архівної евристики у вітчизняних і закордонних архівах автором введено в науковий обіг великий масив джерел до реконструкції інтелектуальної біографії О. Тереножкіна, здійснено кілька археографічних публікацій. Доповнено бібліографію праць вченого ранніми неопублікованими роботами.

Узагальнено результати археологічної і музейно-краєзнавчої діяльності О. Тереножкіна в Поволжі, висвітлений невідомий раніше сюжет його наукової біографії про плани вченого початку 1930-х рр. розпочати досліджувати давнє минуле Монголії, конкретизовано внесок вченого у вивчення в Центральній Азії (Хорезм, давній Ташкент і Самарканд, Пянджикент).

Окреслено масштаб та хронологію проведення експедиційних робіт О. Тереножкіним на території України, його роль як організатора науки (керівництво скіфо-античним відділом Інституту археології АН УРСР), редагування і видавництво тематичних збірок статей, узагальнюючих праць з археології та давньої історії України, підготовка наукових кадрів, участь у конференціях, рецензування наукових та науково-кваліфікаційних робіт тощо.

Прослідковано еволюцію поглядів вченого на кіммерійську проблему, підкреслено значення монографії «Кіммерійці» (1976) як синтетичного узагальнення тривалих наукових дискусій та каталогізації усіх відомих на той час археологічних джерел.

Актуалізовано погляди О. Тереножкіна на локалізацію прабатьківщини слов'ян у межиріччі Дністра і Дніпра, визначено дослідницький потенціал сформованої вченим джерельної бази.

Критично осмислено значення доробку О. Тереножкіна як скіфолога та археолога-практика в контексті сучасного стану та перспектив розвитку скіфології та методики археологічних розкопок.

Практичне значення. Дане дослідження може стати базовим для подальшого вивчення різних напрямів діяльності та наукового пошуку

О. Тереножкіна, актуалізації його доробку в сучасному науковому просторі.

Отримані висновки та зібрані матеріали можуть бути використані в наукових дослідженнях та лекційних курсах з історіографії, історії археології, археології та давньої історії України, історії науки, етногенезу, вітчизняної та світової культури, а також укладанні біографічних та бібліографічних покажчиків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації представлені у доповідях на наукових конференціях різного рівня. Серед них відзначимо такі міжнародні: «Археологія та історія південного сходу Русі (Курськ, 1991), «Історія та археологія Слобідської України» (Харків, 1992), «Теорія та методика дослідження археологічних пам'яток лісостепової зони (Липецьк, 1992), «Кімерійці та скіфи», присвяченої пам'яті О.І. Тереножкіна (Мелітополь, 1992), «Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я», пам'яті Б.М. Гракова (Запоріжжя, 1994), III та IV наукові конференції Інститута українознавства ім. І. Крип'якевича «Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації» (Львів, 2015) та «Історія археології» (Львів, 2016), «Суспільства давньої, середньовічної ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» до 70-річчя заснування кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2017), «Видатний археолог XX ст. професор Олексій Іванович Тереножкін (до 110-річчя від дня народження)» (Чигирин, 2017).

Також автором зроблено доповіді на всеукраїнських конференціях: «Історія Степової України XVII – XX століття» (Запоріжжя, 2011, 2012), «IV міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, 2015), «Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи (кам'яний вік – епоха бронзи)» (Мелітополь, 2015), «Бібліотекарки України: Марія Вязьмітіна» (м. Київ, 2016), «Проблеми історичної регіоналістики. Наукові студії пам'яті Нінель Бокій» (Кропивницький, 2017).

В Українському домі (Київ, 2017) була прочитана науково-популярна лекція про життєвий шлях і діяльність О. Тереножкіна.

Дисертант протягом багатьох років (з 1984 р.) брав участь в розкопках

археологічних пам'яток культур епохи бронзи та раннього залізного віку.

Публікації. Результати дослідження висвітлені у 14 наукових роботах, у тому числі в 10 статтях у фахових виданнях України та таких, що включені до міжнародних наукометричних баз (три з них у співавторстві), дві – у закордонних, а також дві статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій, загальним обсягом 16 д.а. (5 д.а. у співавторстві).

Особистий внесок у дослідження в співавторстві. Усі публікації, що були написані у співавторстві, готувалися в тісній співпраці, внесок автора становить не менше ніж 50 % у пошуку та обробці джерел і літератури, аналітичного внеску, а також текстового обсягу.

У двох статтях, підготовлених разом з С. А. Скорим (2017), автором написано біографію О. Тереножкіна до переїзду в Україну (1907 – 1948), уточнена бібліографія праць вченого. У археографічній публікації у співавторстві з А. О. Іллінським (2015) автором здійснено відбір архівного матеріалу, написано супроводжувальний текст та коментарі. У спільній статті з Н. А. Шестаковою (2018) автором узагальнено історіографію, виділені етапи у дослідженні біографії та наукового спадку вченого.

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів та десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (470 позицій). Основний текст становить 189 сторінок. Загальний обсяг рукопису 230 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробленості проблеми

На сьогодні ми не маємо узагальнюючих праць з наукової біографії О. Тереножкіна, де б висвітлювалися результати проведеної ним протягом майже шестидесяти років археологічної евристики (яка складається з польових робіт, підготовки звітів, вивчення джерел в фондах і архівах академічних установ та музеїв), де був би зроблений всебічний аналіз його дослідницького доробку у вивченні стародавньої історії народів Надчорномор'я, Подніпров'я, Поволжя, Приуралля та кількох регіонів Центральної Азії. Дуже фрагментарно досліджено особисту біографію, віхи кар'єри та професійні зв'язки вченого. Практично поза увагою дослідників залишається загальний історичний та історіографічний контекст розвитку української радянської археології та давньої історії України. Заповнити ці прогалини, комплексно представити таку масштабну та різнопланову наукову діяльність і непересічну постать О. Тереножкіна дозволяє дослідницький підхід інтелектуальної біографії.

Тим не менш, дослідження означеної проблематики має історіографічне підґрунтя. В осмисленні наукових досягнень О. Тереножкіна, у вивченні різних складових його інтелектуальної біографії можна виокремити три періоди [469]. Запропонована періодизація в загальних рисах збігається з розробленими схемами еволюції «історіографічного образу» («прижиттєвий», «некрологічний», науково-критичний, редукційний) [343, с. 109]:

1. Прижиттєвий період (сер. 1920-х – 1970-і рр.) характеризується досить обмеженою, стриманою, але в цілому схвальною реакцією колег та керівництва на його наукову діяльність;

2. «Період конференцій» (1980-ті – 1990-ті рр.) представлений в основному заходами та публікаціями на пошану до ювілеїв Олексія Івановича;

3. Актуальний період (з 1999 р. по сьогодні) характеризується виходом на

якісно новий рівень досліджень з історіографії та історії археології: написання тематичних та докладних узагальнюючих статей, присвячених науковій біографії О. Тереножкіна, аналізу його робіт в контексті сучасного стану розробок проблематики археології та давньої історії України (бронза-залізо), публікації біографічних джерел.

У вивченні багатьох біографій інтелектуальної еліти порубіжним став кінець 1980-х – початок 1990-х рр., коли відбулося створення незалежної держави й заповнення «білих плям» у вітчизняній історії та історіографії. Не можна сказати, що в цей час змінилося загальне сприйняття наукового доробку та особи О. Тереножкіна-вченого, але почали публікувати деякі розвідки та документи, оприлюднення яких раніше не було можливим.

Перший період співвідноситься з довготривалим і плідним науковим шляхом О. Тереножкіна. Прижиттєва рецепція його професійної діяльності та наукових здобутків представлена чотирма видами наукових праць:

- рецензії на публікації вченого та рефлексії в працях інших авторів;
- видання бібліографічних показників археологічної літератури;
- довідкові персоналії;
- статті, написані до ювілейних дат науковця.

До цього переліку слід додати публіцистичні матеріали – газетні та журнальні статті за авторством самого Олексія Івановича, або написані про його експедиційні дослідження. Деякі журналістські тексти містять вкрай цікаві факти та живі подробиці, які майже зовсім не відобразилися в інших видах джерел.

Рецензійні матеріали умовно можна розділити на опубліковані та архівні. Рецензії писалися на кандидатську та докторську дисертації вченого, а також перед виходом монографій, вони не друкувалися. По своїй суті критичною рецензією на історико-хронологічні розробки О. Тереножкіна є стаття М. Массона «До періодизації давньої історії Самарканда» [292].

Кілька разів видавалися бібліографічні довідники з української археології, де наведений перелік публікацій О. Тереножкіна. Усі такі видання були підготовлені І. Шовкоплясом, особисто або під його керівництвом [167, с. 450-

451].

Персоналії про вченого містяться в «Українській радянській енциклопедії» [411, с. 354], «Українській історичній енциклопедії» [413, с. 262] та інших енциклопедичних виданнях [412, с. 468;]. Біографо-бібліографічна стаття про Олексія Івановича була написана Б. Луніним для трьохтомника біографічних нарисів про діячів суспільних наук (головним чином істориків) Узбекистана [278, с. 161-163].

Статті «на пошану» були публікаціями, які хоча і в обмеженому обсязі, але давали вже цілісну картину діяльності вченого. До 50-річчя, яке припадало на 1957 р. такої статті ні в московській, ні у київській археологічній літературі підготовлено не було, незважаючи на беззаперечні досягнення світового і державного рівня, серед яких, окрім усього іншого, виділялися нещодавні розкопки славнозвісного Мелітопольського кургану, який дав надзвичайно цікаві й багаті знахідки (1954 р.) та участь у написанні «Нарисів стародавньої історії Української РСР» (1957 р.).

Але таких ювілейних статей у 1950-і рр. було мало взагалі. Спочатку вони не готувалися з причин «культу особистості», потім у руслі боротьби з цим культом. Наприклад, не публікувалися статті на ювілеї таких корифеїв, як Б. Рибаків (на 50-річчя у 1958 р.) або П. Єфименко (у 1954 р. на 70-річчя). Окрім того, слушно вважалося, що більш надійно вшановувати померлих, тому серед персоналій кількісно переважають некрологи. Але щоб не відкрив, або не написав О. Тереножкін, він не міг сподіватися на статтю до ювілею (або на персоналію у якомусь енциклопедичному виданні) з номенклатурних правил, бо ще не був на той час доктором наук.

До 60-річчя вченого О. Лєсковим [274] була подана стаття до журналу «Радянська археологія». Автор в цей час працював в очолюваному О. Тереножкіним відділі, був одним із провідних спеціалістів, користувався великою повагою керівника як дуже швидко зростаючий науковець і здібний організатор експедиційних досліджень.

Він в загальних рисах дав достатньо повну біографічну інформацію,

висвіттив науковий шлях, досягнення у теоретичних розробках та експедиційній діяльності, організаторську та редакторську роботу О. Тереножкіна.

До 70-річчя, яке припало на 1977 р. ювілейна стаття до українського серійного видання «Археологія» була написана Б. Мозолевським та Є. Черненком [315] – учнями і найближчими на той час друзями вченого.

У 1981 р., коли Олексія Івановича не стало, некролог було надруковано у журналі союзного рівня «Радянська археологія» [156]. Він вийшов за підписом «Скіфологи України» і був підготовлений, треба думати, Б. Мозолевським та Є. Черненком. Присланий у редакцію текст був повернутий до Києва з критичними зауваженнями, які нібито й правильні (розширити та деталізувати інформацію), а з іншого боку – не зовсім доречні у такому сумному випадку. Вірогідно, що негативний відгук був написаний особисто Б. Рибаківим і на ньому позначились складні та суперечливі відносини між науковцями [326, с. 72-73].

Другий період (1980-ті – 1990-ті рр.) у вивченні діяльності вченого ми умовно назвали «період конференцій», він представлений переважно матеріалами ювілейних збірників (тези доповідей та статті), у яких розглядається широка проблематика: від власне наукової біографістики та історіографічного розгляду предметного поля зацікавлень вченого, до сучасної розробки тем, пов'язаних з його публікаціями.

Перша така конференція відбулася 1987 р. у Кіровограді, на базі педінституту, де працювала одна з учениць О. Тереножкіна – Н. Бокій. Зроблені були доповіді про дослідження вченим епохи бронзи [176], та скіфської проблематики [312]. Видано короткі тези доповідей у збірничку, який складався з двох частин. За результатами роботи конференції планувався і випуск збірника статей на пошану вченого, матеріали до нього збирав Б. Мозолевський, який на той час завідував скіфо-сарматським сектором в Інституті археології АН УРСР. Збірник видати з фінансових (?) причин не пощастило, більшість статей згодом була опублікована їх авторами в інших збірниках.

1992 р. конференція відбулася у м. Мелітополі за організаційної ініціативи директора заповідника «Кам'яна могила» Б. Михайлова. Опубліковані тези

89 доповідей з тематики кіммерійської та скіфської археології та історії [250], але ніяких біографічних або історіографічних розвідок, присвячених власне науковому шляху ювіляра, зроблено не було.

1997 р. конференцію, присвячену О. Тереножкіну провів Музей історичних коштовностей у м. Києві. Прочитані доповіді склали окремий випуск збірника «Музейний вісник» [316]. Там, зокрема, була опублікована стаття В. Мурзіна «Засновник київської школи скіфознавства О. Тереножкін» [318], І. Чернякова [439] про кіммерійські студії вченого, та спогади В. Виноградова [193].

Інститут археології НАН України один з номерів квартальника «Археологія» випустив напередодні 90-річчя О. Тереножкіна з присвятою пам'яті вченого. Журнал відкривався біографо-історіографічною статтею В. Мурзіна «О.І. Тереножкін видатний дослідник скіфської культури» [317]. Усі інші публікації (14 статей і одна рецензія) написані на скіфську тематику дослідниками з наукових установ України (Є. Батуревич, С. Бессонова, В. Білозор, К. Бунятян, В. Зубар, Г. Ковпаненко, С. Махортих, Б. Мозолевський, С. Охотников, С. Полін, С. Скорий, О. Фіалко, Є. Черненко), Німеччини (Р. Ролле), Росії (М. Вахтіна, Г. Смирнова), практично усі автори є учнями О. Тереножкіна, або вже учнями його учнів та колег.

В цей період були видані (посмертно) дві праці О. Тереножкіна: стаття «Скифське питання» [141] та монографія «Мелітопольский курган» [145]. Публікацію матеріалів Мелітопольського кургану Б. Мозолевський підготував на основі звіту О. Тереножкіна, додавши власний аналіз поховального інвентаря, поховальних споруд та ритуалу.

Цікаві біографічні епізоди з розповідей самого Олексія Івановича та експедиційні подробиці містить науково-популярна книга «Скіфський степ» [311, с. 95-145], зокрема про обставини знахідки криївки кургану Гайманова могила. Останнє особливо важливе: здається симптоматичним те, що в публікаціях серед дослідників Гайманової могили поруч з В. Бідзілею згадуються Б. Мозолевський та М. Чередниченко, але ім'я Олексія Івановича обходять цілковитою мовчанкою [376].

З'явилося також кілька біографічних заміток [198; 307, с. 251; 298, с. 127].

Третій період [1999 – 2019 рр.], актуальний, який умовно можна також назвати «сучасним». Він характеризується посиленням інтересу до постаті нашого співвітчизника, всесвітньо відомого вченого та його внеску в дослідження археології та давньої історії України.

Звертає на себе увагу, що протягом майже тридцяти років, окрім ювілейних збірників, за вивчення наукової біографії та історіографічного осмислення доробку вченого цілеспрямовано, з метою докладного опрацювання, ніхто не брався. Це можна пояснити тим, що історику, який спеціалізується виключно на історіографії досліджень, фахово це зробити практично не можливо, бо потребує спеціалізованих знань археологічного матеріалу, без чого проблематика, інколи складна і дискусійна, взагалі не може бути якісно осягнута.

Завдання ускладнюється тим, що О. Тереножкін був «енциклопедистом» і займався питаннями найдавнішої історії та археології різних хронологічних періодів майже на усьому просторі Євразійських степів, українського лісостепу та ще використовував і матеріали Центральної Європи. Робота над історіографічним осмисленням спадку вченого потребує обсягу кількох досліджень монографічного або дисертаційного характеру з відповідною підготовчою роботою у вигляді статейних публікацій.

Про складність теми свідчить і те, що хоча історія археології набула великої популярності у середовищі археологів – почасти з причин значного зменшення масштабів польових досліджень, але неосяжність і різноплановість наукової біографії О. Тереножкіна на фоні історії розвитку археологічної науки протягом шестидесяти років (1920-ті – початок 1980-х рр.) виявилася занадто важкою для опрацювання – тому й досі не написані великі аналітичні чи узагальнюючі роботи. Найвищим щабелем осмислення доробку вченого повинна стати поява ряду окремих спеціалізованих статей, дисертаційних робіт та монографічних досліджень.

Початок цього періоду можна пов'язати з останніми роками 1990-х, і певною мірою саме з діяльністю Ю. Мурзіна на посаді завідувача відділом

раннього залізного віку ІА НАН України. 1999 р. побачила світ стаття А. Іллінського і В. Мурзіна «До історії вивчення Мелітопольського кургану» [237].

Вийшли статті аспіранта Дніпропетровського національного університету О. Ярошкевича «Олексій Іванович Тереножкін: внесок у вітчизняне скіфознавство» [460] та «Скіфський період у працях українських істориків ХХ ст. (вітчизняна й діаспорна традиції)» [461], а 2004 р. ним захищена дисертація «Скіфська проблема в історичній україністиці (XVIII-XX ст.), де на широкому тлі української скіфології висвітлюється і науковий доробок вченого [462, с. 167-180].

Діяльність О. Тереножкіна на посаді завідувача відділом раннього залізного віку ІА АН УРСР висвітлювалася у статтях до ювілеїв цього підрозділу [391-392; 398].

До 70-річного ювілею вченого з'явилися статті Н. Гаврилюк [199], С. Скорого [394], В. Рябової та І. Чернякова [356].

На конференції, проведеній у травні 2007 р. у м. Чигирині, різним аспектам наукової діяльності О. Тереножкіна було присвячено вже шість доповідей. Випущений на матеріалах конференції збірник відкриває стаття про вченого біографо-історіографічного характеру [393, с. 1-12]. Провідний український фахівець з періоду пізньої бронзи В. Отрощенко висвітлив внесок вченого у вивчення доби бронзи Поволжя та Степової України, кіммерійської проблематики та у формуванні київської наукової школи дослідників епохи пізньої бронзи. Зупиняється автор і на окремому фактові, коли висновок О. Тереножкіна про те, що бронзові клепані казани вже не були притаманні матеріальній культурі кіммерійців, може бути заперечений завдяки новітнім археологічним знахідкам [332, с. 13 – 14]. Інші статті присвячені краєзнавчій та музейній роботі вченого [446], його дослідженням у Середній Азії [240], науковому спілкуванню [194], вивченню пам'яток Чигиринського мікрорегіону [181].

Важливим є те, що ряд дослідників починають системно вивчати наукову біографію та історіографічний спадок О. Тереножкіна. Окрім В. Мурзіна [237; 319-321] та С. Скорого [393-394; 399-400], серії статей різної тематичної спрямованості за останнє десятиріччя підготували О. Брель, М. Гречишкіна,

А. Іллінський, В. Саєнко та Н. Сулейманова.

О. Брель писала про археологічні дослідження вченого на Чигиринщині [181-184].

М. Гречишкіна вивчала ранній період археологічних зацікавлень О. Тереножкіна в Заволжі, Киргизії та Хорезмі [217-219], у Середній Азії [216].

Поважний внесок у вивчення біографії та наукового доробку О. Тереножкіна робить його син. Так, А. Іллінський є упорядником видання матеріалів з архіву О. Тереножкіна [235], також він підготував у співавторстві дві публікації стосовно історії дослідження Мелітопольського кургану [237-238]. Цікаві факти про наукові долі О. Тереножкіна та Б. Мозолєвського містить стаття, написана на основі їх листування [239].

В. Саєнко досліджував сімейну історію Тереножкіних та Іллінських, яка могла б стати окремою темою для монографічної або дисертаційної роботи [373; 377]. Дві статті автора присвячені археологічній і музейно-краєзнавчій діяльності О. Тереножкіна в Поволжі [372; 374]. Висвітлений зовсім невідомий раніше епізод про плани вченого початку 1930-х рр. досліджувати давнє минуле Монголії [380]. У жанрі «порівняльних біографій» написані статті про подібне та відмінне у наукових поглядах і підходах, про особисті зв'язки О. Тереножкіна з Б. Граковим, Б. Рибаківим, І. Фабриціус [375; 378-379].

Взаємовідносини вченого з С. Толстовим та внесок кожного з них у дослідження Хорезму аналізуються в роботах І. Аржанцевої [161-162; 464].

Н. Сулейманова, директор краєзнавчого музею у м. Пугачові (Самарська обл., РФ), де розпочинав свій науковий шлях О. Тереножкін, підготувала серію публіцистичних [406] і наукових повідомлень про історію музею, діяльність О. Тереножкіна та К. Журавльова [404-405; 407-408].

Ю. Мурзін написав книжку спогадів «Про археологію з посмішкою», багато сторінок якої присвячено Олексію Івановичу та Варварі Андріївні, серед них і біографічний начерк про вченого з цікавими вставками з його розповідей [320, с. 10-12, 15-40, 43-61, 62-66]. С. Скорий об'єднав серію своїх статей у книзі «Про скіфологів: вчителів і колег» – там є розділи про наукову діяльність

О. Тереножкіна та В. Іллінської [397].

Систематично продовжують з'являтися короткі статті про О. Тереножкіна у різноманітних довідкових та енциклопедичних виданнях [186; 263; 319; 326].

Визначним форумом з обговорення питань археології та стародавньої історії євразійських степів і прилеглих територій стала проведена у м. Чигирині конференція, присвячена 110-річному ювілею від народження О. Тереножкіна. У збірнику матеріалів вміщений докладний біографічний нарис [399], низка статей торкається різних аспектів наукової діяльності вченого та його біографії [184; 348; 332].

Для відтворення загального історіографічного контексту наукової діяльності О. Тереножкіна в Україні протягом 1950 – 1980-х рр. залучено узагальнюючі праці з української історіографії та історії археології Н. Абашиної та В. Колесникової [148], Я. Калакури [246, с. 255-306], Л. Клейна [252-254], І. Колесник [247], Н. Полонської-Василенко [340], А. Формозова [425-426; 428-429], В. Яремчука [459] та ін.

Таким чином можна констатувати, що попри явного зростання інтересу до постаті та наукового доробку О. Тереножкіна серед вітчизняних та закордонних вчених, ми маємо лише кілька ґрунтовних статей (В. Мурзіна, С. Скорого, (М. Гречишкіної, В. Сасенка та ін), в яких висвітлено окремі епізоди біографії та здобутки у вивченні окремих наукових проблем, або які є першими спробами узагальнення життєвого шляху і наукового доробку вченого. Професійна та особиста біографія, загальний внесок О. Тереножкіна в дослідження давньої історії України, його науково-організаційна, науково-педагогічна діяльність потребують синтезованого історіографічного аналізу, який наразі є необхідним кроком для подальших системних досліджень з проблемної історіографії, історії археології, інтелектуальної історії, пов'язаних з постаттю цього видатного вченого.

1.2. Джерельна база, методологія та методи дослідження

Моделі класифікації джерел в сучасному джерелознавстві є досить

гнучкими і залежать від предмета, мети, завдань і особливостей самої джерельної бази дослідження. За формальною ознакою джерела поділено на опубліковані й неопубліковані.

Опублікованою є більшість наукових праць О. Тереножкіна. Роботи вченого були затребуваними, результати археологічних досліджень, узагальнюючі праці та наукові збірки за його редакцією вчасно публікувалися в провідних видавництвах на теренах СРСР і за кордоном.

Останнім часом введено в науковий обіг частину особових документів та епістолярної спадщини вченого. Важливе значення мало видання документів і фотоматеріалів О. Тереножкіна у збірці «З життя Олексія Тереножкіна (написано його рукою, зібрано його сином)» [235]. Опубліковано листування вченого з такими знаними науковцями: В. Іллінською – періоду розкопок Мелітопольського кургану, де у науковий обіг вводяться цікаві епістолярні матеріали з особистого архіву О. Тереножкіна (27 листів, написаних від 7 червня по 25 вересня 1954 р.) [237, с. 97-112], Б. Мозолевським [239], Н. Бокій [381], Б. Рибаківим [10; 11] фрагменти листування з Б. Граковим [375].

Окремі документальні матеріали підготовлені до публікації В. Саєнком, А. Іллінським., В. Мурзиним, С. Скорим [237-239; 379; 399-400].

Певне коло фотоматеріалів (особистого та наукового характеру) було опубліковано у якості ілюстративного матеріалу [145; 235], або навпаки, як основне джерело, що супроводжується текстом – в статті Є. Черненка «Про що нагадали фотографії» [437]. Фотографії, виявлені О. Юрковою в Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного використовувалися при підготовці збірника статей до 110-річного ювілею вченого [267], а також В. Мурзиним в статті про О. Тереножкіна для «Енциклопедії історії України» [319].

Багато фотографій В. Саєнком та С. Скорим вперше використовувались як ілюстрації до біографічних оглядів діяльності О. Тереножкіна [347-348]. Також фотоматеріали О. Тереножкіна зустрічаються й у інших різноматичних публікаціях з археології.

При підготовці дисертації використано чотири основні архівні комплекси, в яких відбилися особиста та наукова біографія О. Тереножкіна.

Серед неопублікованих і значною мірою взагалі неопрацьованих матеріалів використані документи особистого архіву О. Тереножкіна. Вчений дуже ретельно ставився до наповнення і зберігання свого архіву. В останні роки він записав у щоденнику: «Мені сумно, що життя не дасть можливості реалізувати свої найцінніші записи, а віддасть їх до рук лаборантів» [33].

Архів О. Тереножкіна виявився розподіленим на три великі частини, що зберігаються в Науковому архіві ІА НАНУ, фондах Національного історико-культурного заповідника (НІКЗ) «Чигирин» та в нащадків науковця.

В НА Інституту археології НАНУ створено особовий фонд В. Іллінської і О. Тереножкіна (Ф. 27). Фонд пройшов попередню систематизцію та каталогізацію, виконану співробітниками архіву О. Франко, М. Кононенко, Г. Станіциною. Також в його обробці та складанні опису брали участь студенти під час проходження архівної практики. Матеріали структуровані незадовільно, без дотримання будь якого хронологічного плану або розподілу за видами джерел, опис складений з чисельними помилками. Фонд потребує фахової обробки, повного переформатування та складання нового опису.

Так само сформовано колекцію з документів особистого архіву і речей, які належали О. Тереножкіну, в НІКЗ «Чигирин». За офіційною інформацією там зберігаються «особисті речі та документи археолога О.І. Тереножкіна, передані його сином А.О. Іллінським, 127 предметів основного фонду, 246 – науково-допоміжного фонду, в тому числі – 165 листів відомого скіфолога, професора Б.М. Гракова» [291, с. 259]. За повідомленням А. Іллінського неофіційні перемовини про передачу архіву проводилися зі співробітницею НІКЗ «Чигирин» О. Брель. В книгах обліку фондів позначено, що архівні матеріали отримані від співробітника ІА НАНУ Ю. Болтріка у 2007 р. У процитованій вище статті Г. Мартинової названа лише та незначна частина документів, яка пройшла обробку і взята на облік. Більша ж частина документів фактично та юридично до фондів не передана. Цей сегмент архіву (кілька тисяч аркушів) за отриманою від

нащадків О. Тереножкіна згодою був відфотографований автором і частково використовувався для написання статей та підготовки дисертації.

Та частина архіву, яка залишилась в родині Тереножкіних – Іллінських, обробляється автором дисертаційного дослідження для передачі до установ державного архівного фонду. Кілька документів, пов'язаних з розкопками 1954 р. були передані сином науковця А. Іллінським в Мелітопольський краєзнавчий музей.

В інших архівних фондах НА ІА НАНУ містяться епістолярії О. Тереножкіна, оскільки він протягом багатьох років вів інтенсивну переписку з багатьма відомими науковцями різних республік і регіонів колишнього Радянського Союзу та європейських країн.

Як ті, що опубліковані частково (вибірково або скорочено) можна розглядати матеріали фонду експедицій (ФЕ) НА ІА НАНУ і аналогічних фондів в музеях та академічних археологічних установах Росії, Узбекистану, Киргизстану, Таджикистану. В основному це звіти і польова документація експедицій, в яких брав участь О. Тереножкін.

До головних закордонних архівів, в яких відклалися матеріали про О. Тереножкіна, слід віднести Архів Пугачовського краєзнавчого музею (Саратовська обл. РФ), НА ІА РАН (Москва), НА ІМК РАН (Санкт-Петербург) та Архів РАН (Москва) [12; 13] та ін.

За принципом типово-видової класифікації усю сукупність джерел можливо поділити на писемні, речові (археологічні), зображальні (малюнки, фото), усноісторичні.

За формально-змістовним принципом писемні джерела (історичні та історіографічні) поділено на групи:

1) Документальні – особисті (автобіографії, заяви), особові документи (метрики, дипломи, довідки, характеристики), протоколи засідань наукових установ, матеріали партійної справи тощо, супровідна документація захисту кандидатської і докторської дисертацій О. Тереножкіна.

2) Наукові праці вченого, які представлені рецензіями, статтями,

дисертаціями та авторефератами до них, монографіями, розділами в колективних виданнях, редагованими О. Тереножкіним періодичними і тематичними збірками, а також узагальнюючими академічними виданнями.

3) Джерела особового походження – мемуари (спогади), щоденники та листування. Наразі ми маємо фрагментарні спогади самого О. Тереножкіна [235], а також В. Виноградова [193-194], Б. Мозолєвського [311], В. Мурзіна [320, с. 10 – 12, 15 – 40, 43 – 61, 62 – 66] та ін.

Багата епістолярна спадщина вченого [6] потребує подальшого ретельного збирання, археографічної обробки та публікації з коментарями і відповідним довідковим апаратом.

4) Матеріали експедицій (звіти, щоденники, креслення, малюнки та фотографії). Наукові звіти та супутні матеріали (щоденники) за проведені археологічні дослідження за територіальним принципом розподіляються на три групи: Поволжжя, Центральна Азія, Україна. Перша зберігається переважно у Науковому архіві Пугачовського краєзнавчого музею (Саратовська область РФ), друга відклалася в архівах центральних археологічних установ Москви і Петербургу, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, частково присутня в особовому архіві Тереножкіна-Іллінської, третя зберігається в НА ІА НАНУ.

Велике значення для археології України мають тематичні колекції з особового архіву О. Тереножкіна по розкопкам на р. Молочній у 1951 – 1952 рр., дослідження Мелітопольського кургану та курганного поля Гайманової Могили.

5) Рукописи та підготовчі матеріали до наукових доповідей і публікацій.

6) Науково-популярні та публіцистичні праці О. Тереножкіна.

Археологічні джерела, здобуті експедиціями О. Тереножкіна зберігаються в фондах та експозиціях музеїв та наукових інституцій за місцем роботи, або за географією проведених розкопок. Результати археологічних експедицій, які були здійснені під час роботи в Україні зараз перебувають у Наукових фондах ІА НАНУ, Національному історичному музеї, в його філіалі «Музей історичних коштовностей», Археологічному музеї НІКЗ «Чигирин» тощо.

Основною категорією зображальних джерел є фотоматеріали (особисті та

наукові). Більша частина особистих фото зберігається в архіві О. Тереножкіна і В. Іллінської, представлені вони і в приватних архівах багатьох археологів. Як вже зазначалося, частина фотографій вже опублікована.

Усноісторичні джерела добре ілюструють середовище археологів, специфіку експедиційного життя та кар'єрного росту, але зазвичай побутують у вигляді розповідей, переказів, напівлегенд. Цікавим є досвід фіксації та видання А. Красножоном розповідей А. Добролюбського про істориків та археологів Одеси [228]. Автором зібрані аудіозаписи спогадів родичів О. Тереножкіна (А. Іллінського, Ю. Тереножкіної, М. Ільменської), співробітників ІА НАНУ, які зустрічалися з вченим, його учнів (І. Чернякова, С. Ольговського, С. Купрія та ін.). Зараз вони зберігаються в особистому архіві автора. Фрагменти стенограм використовувалися при написанні статей.

Основним джерелом, з огляду на історіографічний характер дослідження є наукові праці О. Тереножкіна. За висловом В. Ключевського, в житті вченого публікації є «головними біографічними фактами» [255, с. 359], тому саме цей вид джерел дозволяє реконструювати не тільки наукову, а й інтелектуальну біографію Олексія Тереножкіна.

Бібліографія робіт О. Тереножкіна складається з 115 опублікованих та 5 неопублікованих праць. Офіційний (завірений за місцем роботи) список публікацій станом на 1977 р., підготовлений самим О. Тереножкіним, містив 87 найменувань, а потім доповнювався рукописними вставками. Тематика їх різнопланова, а географія досліджень обширна – роботи присвячені пам'яткам Центральної Азії, кіммерійській проблематиці, археології та історії Скіфії, питанню походження слов'ян, військовій історії. За регіонально-тематичним принципом нами зроблено огляд наукових праць вченого.

Про археологічні пам'ятки Поволжя та Приуралля О. Тереножкіним були написані кілька статей, які залишилися неопублікованими: «До питання про поселеннях хліборобів-скотарів родового ладу в Нижньому Поволжі» [17], «Кургани поблизу м. Орська» [3], «Музичний інструмент половецького періоду» (рукопис втрачений). Також є цікавими і мають практично готовий для публікації

вигляд перші археологічні звіти вченого: про розвідки у 1926-1927 р. та про розкопки 1928 р. [24-25].

Історії Золотої Орди присвячені дві рецензії: на працю А. Якубовського «До питання про походження ремісничої промисловості Сарая Берке» [54], А. Якубовського і Б. Грекова «Золота орда» [58,].

Центральноазійські праці складаються з ряду статей. Казахстану і Киргизії присвячені п'ять статей. Три з них написані за матеріалами проведених вченим експедиційних досліджень: «Археологічні розвідки по річці Чу у 1929 році» [55], «До історико-археологічного вивчення Казахстану і Киргизії» [56], «Киргизські фрески» (варіант попередньої назви: «Казахські фрески, по матеріалам експедиції 1936 р. в південний Казахстан») [57]. Дві роботи є рецензіями: на працю М. Воеводського і М. Грязнова «Усунські могильники на території Киргизької РСР» [66] та А. Бернштама «Історико-культурне минуле Північної Киргизії» [70].

В Узбекистані відбувся новий сплеск наукової активності О. Тереножкіна. Він також займався дослідженням Хорезму, Чача (Ташкентський оазис) та Согдіани. Незважаючи на несприятливі обставини позанаукового характеру, вчений зміг підготувати та опублікувати п'ять статей на різні теми хорезмської археології: «Рельєф «сасанідського» блюда (До історії мистецтва Хорезма)» [59], (варіант попередньої назви «Аніковське блюдо»); «Археологічні розвідки в Хорезмі» [61]; «Про стародавнє гончарство в Хорезмі» [62]; «Житлові споруди XI – XII ст. в Кара-Калпакській АРСР» [63]; «Бронзовий псалій з городища Кюзелігира в Хорезмі» [98].

Про різні аспекти найдавнішої історії земель між Согдом і Чачем вченим загалом написано тринадцять статей: огляд літератури з археології Узбекистану [60]; рецензія на публікацію матеріалів розкопок Каунча-тепе [64]; «Пам'ятки матеріальної культури на Ташкентському каналі» [65]; «Розкопки пагорба Ак-тепе поблизу Ташкента у 1940 р.» [67]; «Археологічна розвідка на городищі Афрасіаб в 1945 р. [68]; «Археологічна рекогносцировка в західній частині Узбекистана» [69]; «Питання історико-археологічної періодизації стародавнього Самарканду» [71]; «Пагорб Ак-Тепе поблизу Ташкента (розкопки 1940 р.)» [72];

опублікований у вигляді статті автореферат кандидатської дисертації «Согд і Чач» [74]. Вже після переїзду до України були підготовлені статті «Розкопки на городищі Афрасіабі» [76]; «Скарб бронзових речей з с. Брічмулли поблизу Ташкента» [105]; «Звіт про археологічні роботи в Шахі-Зінда (грудень 1946 р.)» [115]; «Питання періодизації та хронології найдавнішого Самарканда» [121].

Монографією можна вважати неопублікований текст дисертації на здобуття звання кандидата історичних наук «Согд и Чач». Також вчений почав готувати ґрунтовне дослідження про свої розкопки у Самарканді, наявні машинописи трьох глав.

На матеріалах розкопок Пянджикента у Таджикистані написані дві статті: «Археологічні знахідки в Таджикистані» [73] та «Розкопки в кухендизі Пянджикента» [75].

Усі ці праці, присвячені історії земель поза межами України, розглядаються нами лише побіжно у розділі дисертації, присвяченому інтелектуальній біографії вченого. Основну увагу в тематичних розділах зосереджено на аналізі праць О. Тереножкіна з археології та давньої історії України.

В Україні О. Тереножкін займався дослідженням археологічних культур осілих землеробів дніпровського лісостепового Правобережжя передскіфського періоду, кіммерійців і народів Скіфії. Ці три теми часто перетинаються у його працях, написаних у 1950 – 1970-х рр. (серед них дві монографії «Передскіфський період Дніпровського правобережжя» [103] і «Кіммерійці» [133] та розділи в двох колективних виданнях [51-52; 322]).

У багатьох публікаціях передскіфська і скіфська тематика перетинаються. Переважно кіммерійській археології та історії присвячені 27 статей, лісостеповому регіону наприкінці епохи бронзи початку раннього заліза – 19 статей. Результати вивчення скіфського періоду викладені в 45 публікаціях. В двох статтях акцент зроблений на передісторії та ранніх етапах розвитку слов'янських племен [49; 102].

О. Тереножкін входив до редколегії збірки «Археологічні пам'ятки» – вип. III (1952), IV (1952), VIII (1960), був редактором значної кількості

монографій, другого тому «Археології Української РСР» (1971) та першого тому «Історії Української РСР» [243]. Вчений започаткував видавництво серії тематичних збірок: «Скіфські старожитності» (1973), «Скіфський світ» (1975), «Скіфи і сармати» (1977), «Скіфія і Кавказ» (1980), «Старожитності Степової Скіфії» (1982).

Як рецензента, в Україні О. Тереножкіна характеризують відгуки на оглядово-довідкову книгу І. Шовкопляса [100], на велику статтю І. Фабриціус про етноісторичну карту Скіфії [85] та на монографію В. Лапіна, присвячену грецькій колонізації Північного Причорномор'я [114]. В рукописах залишилися чисельні відгуки на монографії, автореферати і тексти дисертацій.

Залишаються актуальними та затребуваними видання як вибраного, так і академічного зібрання творів О. Тереножкіна. На сьогодні були перевиданими лише дві статті вченого: «Об етнічній приналежності племен скіфського часу в Правобережному Лісостепу» та «Согд і Чач» [159].

В роботі використано широке коло наукових публікацій – праці однодумців та опонентів вченого, його учнів, які виступають в якості історіографічного джерела. Критика поглядів вченого та шляхи розвитку його ідей, наукові дискусії, в яких він брав участь, тривають і зараз. З огляду на динамічний розвиток на сучасному етапі практично усіх напрямів досліджень з археології та давньої історії України, доробок О. Тереножкіна так само може зазнавати актуальної переоцінки і потребує докладного вивчення. Однак, величезний масив літератури в повному обсязі не може бути проаналізований у нашій роботі, навіть упорядкування актуальної бібліографії є окремим складним завданням.

В основу підготовки дослідження покладені загальнонаукові принципи системності, об'єктивності, історизму та загальнонаукові методи аналізу, синтезу. Відповідно до поставлених завдань, автором використано такі загальноісторичні методи: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-діахронний, історико-генетичний та метод періодизації. Специфіка методологічного підходу полягає у міждисциплінарному характері дослідження, що вимагає використання широкого спектру теоретичних і практичних досягнень,

термінології, методів історіографії, історії, а, з огляду на специфіку наукових інтересів О. Тереножкіна, й археології.

З 90-х років ХХ ст. і по сьогодні в цілому спостерігається тенденція до персоніфікації предмету історичної та історіографічної науки [262] і одним з найбільш популярних дослідницьких трендів стає «новий біографізм», або «нова біографічна історія» («персональна історія»). В сучасній літературі заговорили навіть про «біографічний поворот» (a biographical turn) [260, с. 7-9].

Хоча біографістика в європейській культурі має давні традиції, протягом 1960 – 1970-х років вона перебувала в тіні соціальної історії, орієнтованої на вивчення великих суспільних груп, а в 1970 – 1980-ті роки – історичної антропології, орієнтованої на досягнення «людини в контексті епохи». Головна ж установка «нової біографічної історії» – концентрація уваги на індивідуальному, унікальному в конкретних історичних індивідах; це є не тільки головною метою дослідження, а й засобом пізнання того історичного соціуму, в якому цей індивід жив і творив [346, с. 8].

За визначенням Ірини Колесник, «нова біографічна історія» – «біографічний метод, що означає вивчення особистості в системі соціокультурних комунікацій» [260, с. 7-9]. Однією з перспективних дослідницьких моделей вона вважає «інтелектуальну біографію». І. Колесник узагальнює, що інтелектуальна біографія містить декілька біографій: особистості; професійна біографія (входження в наукове співтовариство, професійна діяльність, роль фундатора школи та організатора науки); соціокультурна біографія (тобто біографія культурно-інтелектуального середовища, характеристика його епохи); наукова біографія (аналіз праць вченого, відтворення історії їх написання, методологію та джерельну базу, еволюцію ідей дослідника); історіографічна біографія (історія реценсій праць ученого сучасниками, колегами, учнями, опонентами та наступними поколіннями дослідників) [259, с. 466].

Як антропологічний вимір, «інтелектуальна історія» та «інтелектуальна біографія» основним дослідницьким завданням вважають вивчення інтелектуальної діяльності та процесів в сфері гуманітарного, соціального та

природничого наукового знання в їх соціокультурному контексті. Через широкий контекстуалізм і зв'язок з культурною історією зараз говорять про інтегральний напрям «нова культурно-інтелектуальна історія» [288].

«Новій біографічній історії» властивий методологічний еkleктизм, різноманітні типи біографічного аналізу, що забезпечує цьому жанру гнучкість та динаміку, розмаїття форм конструювання та представлення біографії у просторі сучасного соціокультурного знання [343, с. 5; 344].

В сучасній українській історіографії та літературознавстві є достатні напрацювання як в теоретичній, так і практичній площині створення інтелектуальних біографій [152] представників національної інтелектуальної еліти, в тому числі істориків.

Найбільше значення для застосування моделі інтелектуальної біографії для дослідження персоналії О. Тереножкіна мав досвід написання інтелектуальної біографії В. Петрова, відомого вітчизняного археолога [151]. Взагалі сучасна українська історіографія та біографістика збагатилися за останні роки дослідженнями, присвяченими окремим представникам археологічної науки: В. Хвойки [190], П. Єфименка, Ф. Вовка [231], М. Брайчевського, М. Грушевського [169], В. Антоновича [386], захищені дисертації про наукову діяльність Б. Мозолєвського та Л. Славіна [435], є інтерес у професійних археологів та історіографів до постатей Б. Гракова [158; 232], Ф. Козубовського [249], Н. Макаренка [248] та ін.

Інститут біографічних досліджень НБУВ НАН України у своїх спеціалізованих виданнях також звертається до постатей вітчизняних археологів, публікуються розвідки, довідники, біографічні матеріали, спогади тощо. Йдеться про публікації наукових біографій В.Ф. Генінга [280], С. Гамченка [281], В. Петрова [151], І. Шовкопляса [452].

Тривалу та плідну інтелектуальну біографію О. Тереножкіна запропоновано поділити на кілька основних періодів, що частково знайшло відображення в структурі дисертаційної роботи. З огляду на широту наукових зацікавлень вченого, підставою для періодизації став комплекс критеріїв: загальноісторичний

контекст; умови творчої діяльності та можливості для самореалізації і презентації результатів роботи; пріоритети в науковому полі предметного пошуку; офіційний статус в науковій ієрархії; місце перебування, в першу чергу, в наукових центрах, зв'язок з науковими інституціями.

Ресурси біографічної інформації традиційно становили складно структурований комплекс малопоеднаних між собою різноманітних за змістом і формою матеріалів, які завдяки новітнім комп'ютерним технологіям у сукупності набувають нової якості та стають цілістю, доступною у використанні завдяки спеціалізованим сайтам і пошуковим системам. Сучасна інформаційна парадигма об'єктивно знімає протиставлення довідкових ресурсів та наративних джерел і наукових напрацювань у галузі біографістики [341, с. 7-24].

Цікавою для розгляду є бібліометрія посилань та їх відображення в сучасних формалізованих системах – який, наприклад, у О. Тереножкіна індекс Гірша. Зауважимо, що аналітико-бібліометричний підхід міг би стати окремим напрямком дослідження – розгляд посилань на роботи О. Тереножкіна (розвиток його ідей або полеміка з автором) в працях інших науковців, «індекси цитування» та детальний аналіз впливу поглядів вченого на профільну літературу. Ця низка історіографічних питань згадується у розділах про кіммерійські та скіфські студії вченого. Рецепції на погляди О. Тереножкіна потребують самостійного вивчення і є темами для критичного розгляду надзвичайно великого обшину публікацій з кількох історичних періодів на теренах євразійського степу і лісостепу.

Важливим методологічним інструментарієм в даному дослідженні стали поняття «мережева модель науки» та «наукова школа» («наукова школа в українській історичній науці»). Чисельні дослідження наукових шкіл, проведені за останні два десятиліття, отримали назву «схоларного напрямку» [див.: 416, с. 167].

Вже традиційно характерними рисами школи в історичній науці вважаються єдність методологічних прийомів роботи з джерелами; близькість тематики і проблематики праць; наявність педагогічного аспекту зв'язків «вчитель – учень». Причому, назва школи персоніфікується на ім'я «вчителя», або топонімізується на назву того чи іншого наукового центру. При цьому персоніфіковані школи

можуть вхадити до «топонімізованих» [310, с. 310].

Загальноновизнаним є створення О. Тереножкіним в Києві сильної наукової школи скіфологів та частково «бронзовиків» – на цьому наголошувалося майже в усіх публікаціях про життєвий шлях вченого та у чисельних довідкових виданнях. Але сам феномен «школи Тереножкіна», історія її створення та функціонування спеціально не досліджувалися. Виняток становить невелика стаття В. Мурзіна «Засновник київської школи скіфознавства О. Тереножкін» [318].

При вивченні «київської школи» О. Тереножкіна, яка сформувалася в 1960-ті – 1970-ті роки, треба також взяти до уваги як специфіку поняття «школа» в наукознавстві, так і особливості існування шкіл в радянській науці: наголошення на колективній формі роботи як запоруки результату, опора на марксистську методологію, плановий характер колективної та індивідуальної творчості вчених, учені ради та захист науково-кваліфікаційних робіт тощо [330, с. 307-311; 259, с. 492].

За класифікацією І. Колесник, академічні школи відносяться до формальних «інтелектуальних співтовариств» і представляють собою динамічну та гнучку мережеву структуру комунікацій та інформаційних практик інтелектуалів, в яких можна виділити три виміри:

- 1) міжпоколінні зв'язки (вчитель – учень);
- 2) горизонтальні альянси взаємопов'язаних груп;
- 3) структурне суперництво (партнерство vs конкуренція) [259, с. 881].

Відносини вчитель-учень передбачають позитивну динаміку зростання попервах нерівноправних в інтелектуальному (творчому) планах відносин. Учні можуть поглиблювати розробки вчителя, трактувати та коментувати його праці, або на основі власних здібностей, у поєднанні з отриманою підготовкою, вийти на якісно новий рівень, зробити поворот у тематиці своїх досліджень. Таку тяглість ми простежуємо в становленні самого О. Тереножкіна як науковця в його зв'язку із школою Городцова. Власне, такий розвиток пройде і сама «київська школа» О. Тереножкіна протягом двох – трьох поколінь його учнів.

«Горизонтальні» зв'язки О. Тереножкіна та представників його школи

поширювалися на столичні та регіональні осередки вивчення кіммерійської та скіфської проблематики (Москва, Ленінград, Кавказ, Новосибірськ).

«Структурне» суперництво мало місце між О. Тереножкіним та школою І. Фабриціус, що призвело до майже повного її викорінення або переформатування в ІА НАНУ, а також явна чи прихована конкуренція між О. Тереножкіним і його наукового осередку з московськими колегами, персонально з Б. Граковим, Б. Рібаковим [10; 11].

На прикладі професійного шляху О. Тереножкіна ми бачимо весь спектр проявів конфліктів в науковому середовищі – дискусія, відкрите протистояння, скандал (плагіат), інтриги, «стратегія замовчуваності».

Велике значення у формуванні наукової школи має персона її засновника, а корпоративна пам'ять про нього виконує істотну функцію у формуванні професійної ідентичності. «Образи класиків професії, її батьків-засновників, легенди про їхню діяльність, інтерпретація подій, які зробили визначальний вплив на історію спільноти тощо, є необхідним елементом самовідтворення середовища, розвитку її самосвідомості, залучення неофітів до системи цінностей, що склалася. Відносно швидка інституалізація такого напрямку, як історіографічні дослідження, стає зрозумілою і знаходить пояснення не тільки з точки зору потреб науково-дослідницького пошуку, а й з точки зору потреб самого співтовариства істориків в корпоративній пам'яті. Якщо історію прийнято розглядати як самосвідомість суспільства, то історіографія – це самосвідомість професійного корпусу істориків.» [415, с. 18].

Звернемо увагу і на таку суміжну з питанням про «школи» тему, як «наукові сім'ї». Цей феномен якраз яскраво представлений в історії української археології подружжям Тереножкін – Іллінська. Дружина вченого, Варвара Андріївна Іллінська – видатний археолог, друг та науковий однодумець, співавтор багатьох праць О. Тереножкіна, в основному зі скіфології.

Такі методологічні підходи та джерельна база дозволили охопити всі види діяльності науковця, продемонструвати масштаб особистості О. Тереножкіна, визначити його місце в історіографічному процесі другої половини ХХ ст. та

значення наукового доробку у вивченні давньої історії та археології України.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ОЛЕКСІЯ ТЕРЕНОЖКІНА

Наукову діяльність зазвичай оцінюють за трьома складовими: це власне наукові заняття (під якими розуміють отримання нового знання і систематизацію вже існуючого), організаційно-наукова та науково-педагогічна робота. При цьому особисті наукові дослідження нібито повинні бути пов'язані безпосередньо з кар'єрним поступом, але на практиці такі зв'язки інколи виявляються досить складними і не завжди цілком адекватними досягненням вченого. О. Тереножкін усе життя завзято і наполегливо займався польовою археологічною роботою та підготовкою наукових публікацій, мав великий авторитет серед колег. Втім, незважаючи на таку сумлінну працю, він пережив на своєму шляху багато неприємностей – був за доносом виключений з університету; перервалася його участь у Хорезмській експедиції; після того, як кілька років від професійної роботи відібрала війна, тимчасово опинився на «другому плані» в науковому середовищі своїх колег у «столицях» та у Середній Азії; після переїзду до Києва О. Тереножкін майже припинив вивчення минулого Афрасіабу; відчутного удару завдало тимчасове виключення з партії. Але, попри усі життєві складності, він досяг значних успіхів у науковій діяльності, також займав керівні посади, зрештою, прийшло і суспільне визнання, вчений отримав, правда нечисельні, державні нагороди. Продовжують високо шанувати пам'ять про Олексія Івановича і після того, як він покинув цей світ.

Окреме питання, чому деякі сучасники вченого досягли нібито більшого, наприклад, С. Толстов (працював директором Інституту етнографії, Інституту сходознавства, член-кореспондент АН СРСР, лауреат Державної премії, нагороджений кількома орденами), або однокурсники О. Тереножкіна по І МДУ – Б. Рибаків (працював директором Інституту археології та Інституту історії АН СРСР, член кількох Академій, лауреат Ленінської та Сталінської (двічі) премій, Герой соціалістичної праці та ін.), Є. Крупнов (у 1951 – 1960 рр заступник директора ІМК (ІА АН СРСР), Ленінська премія 1963 р.). Однак, час та

подальший хід наукових досліджень визначить справжній внесок кожного вченого у вивчення археології та давньої історії.

2.1. Формування особистості та наукових зацікавлень майбутнього вченого (1907 – 1928)

За сімейними переказами, предки Тереножкіних після реформ патріарха Нікона та наступного церковного розколу разом з іншими незгодними старообрядцями переселилися на землі Речі Посполитої чи української Гетьманщини і жили десь на Волині або ж у білоруському Поліссі. При Єкатерині II, коли відбувалися примусові репатріації старообрядців, «хранителі давнього благочестя» були повернуті у Заволжжя. Тоді у вигинах р. Великий Іргіз ще існували лісові масиви і серед них виникали монастирі, а на давно покинутих руїнах золотоординського міста у 1764 р. була заснована станиця Мечетна (з 1835 р. м. Ніколаєвськ). Через півтора сторіччя, а за цей час минуло приблизно 3-5 поколінь, там народився Олексій Тереножкін.

Один з його предків був кріпаком і працював на чавуноливарному заводі, травмував на виробництві ногу, залишився кульгавим і ходив з дубцем, чому й отримав прізвисько Трьохножкін¹. Цей антропонім типовий за словоутворенням (відомі Білоножкіни, Жовтоножкіни, також Триноженки), але рідкісний і, можливо, що більшість Тереножкіних нашого часу є далекими родичами.

Відомості про діда О. Тереножкіна – Олександра Андрійовича – збереглися вже конкретні і досить детальні. Він був офенею - торгував з коробом за плечима. Офенський промисел найбільше був поширений у центральних губерніях Російської імперії, селяни займалися ним переважно взимку «на відходах», а навесні поверталися до сільського господарства. Продавали книжечки, папір, нитки, прикраси, також усією сім'єю писали ікони, які потім «міняли на гроші».

Батько – Іван Олександрович Тереножкін (1862 – 1917) відкрив у 1893 р. на міському базарі книжкову лавку [18], де зазвичай продавався й інший супутній

¹ Метафора «трехногості» старих людей обігрувалася ще в давньогрецькій міфології (відповідь Едіпа на загадку Сфінкса).

крам. Схоже, що інтерес до цієї справи розвинувся у нього саме на підвалинах сімейних традицій, які сягають субкультурного середовища офенів. Батько Олексія був освіченою людиною, але потерпав від запойного пияцтва, захворів на туберкульоз і помер 1917 р. В. Мурзін [317, с. 4] повідомляє, що він був купцем другої гільдії. В м. Ніколаєвську Самарської губернії кількість купців взагалі була високою (на 1896 р. купців та почесних громадян 1123, міщан 8668, селян 1316, військового стану 1102, дворян 212, духовного звання 110, інших верств 73).

У дослідженнях життєвого шляху визначних постатей звернення до «суміжних біографій» їхніх рідних та близьких дозволяє створити контекст соціальних та культурних зв'язків [див., напр.: 271; 423; 434], які утворюють інколи вирішальні чинники формування особистості. Така важлива сфера життя, як впливи сімейного менталітету на індивідуальне світобачення, взагалі залишається маловивченою і на сьогодні [157; 203; 329, с. 74].

У зв'язку з цим варто згадати деяких родичів вченого. До родинного кола Олексія Івановича належить Ганна Єфимівна Тереножкіна (1884 – 29.12.1937), народилася у м. Пугачові. Вона була монахинєю, загинула внаслідок репресій і канонізована як новомучениця.

Сестра Олексія Варвара Тереножкіна (в заміжжі Шишліна) у 1913 р. закінчила 7 класів жіночої гімназії, потім педагогічні курси і викладала літературу у школі, зокрема і в класі, де вчився її брат. Після війни О. Тереножкін влаштував її працювати на Самаркандській археологічній базі.

Старший брат науковця, Іван Тереножкін (1900 – 1974), з яким Олексій підлітком брав участь в археологічних розвідках, став відомим ботаніком-аграрієм, працював у Поволжі, його публікації 1930-х – початку 1970-х рр. користуються увагою фахівців і зараз [377]. Син Івана, Володимир Тереножкін (нар. 1929 р.) – художник-архітектор, член Союзу архітекторів СРСР, працював у м. Саратові. Серед нащадків самого О. Тереножкіна також є науковці і відомі художники [373].

Але як сам історичний процес в цілому, так і родинні історії часом мають дискретний характер і в генеалогічному сенсі, коли якісь фамільні гілки згасають,

так і в тому, що певні представники роду не є видатними особистостями, а історія це саме «діяння». Втім, життя «маленької людини» було поставлено у центр історичного дослідження, коли в 1970-х рр. у Німеччині на перетині історії, етнографії та генеалогії сформувалася «історія повсякдення», і цей підхід дозволив дійти до дещо глибшого розуміння масштабних соціальних процесів. У сімейному архіві Тереножкіних-Іллінських збереглося чимало особистих і особових документів, а також великий масив листування, і цікаво було б дослідити долю кількох поколінь цих родин в історико-культурному, соціальному та демографічному аспектах, оскільки тема фамілістики в історичному контексті завжди є актуальною. Можна сказати, що вона має стратегічне значення для держави, бо саме сім'я виступає таксономічною одиницею суспільної структури та суттєвою складовою у передачі культурного надбання і традицій від одного покоління до наступного.

Окрім «сімейного підґрунтя», іншими важливими передумовами формування наукових зацікавлень Олексія Тереножкіна були тогочасні соціальні реформи та політичні зміни. В Поволжі з кінця XIX ст. умови для розвитку населення поступово поліпшувалися, зростав культурний рівень різних суспільних верств. Зокрема в м. Ніколаєвську були відкриті нові бібліотеки, заснували типографію, збільшилась кількість шкіл, а в губернії працювали тимчасові педагогічні курси для вчителів.

Олексій Тереножкін народився 13 листопада (26 за новим стилем) 1907 р. і вже у шкільні роки захопився пошуком і вивченням археологічних старожитностей. Дитинство хлопця проходило серед природи і книжок: у нотатках, записаних уже на схилі років, вчений згадував епізод зі свого дитинства, коли йому було років дев'ять: «Батько послав мене в бібліотеку за якимось томом Елізе Реклю. Так як у весняну пору бігли глибокі струмки, то я йшов по ним, думаючи, що чим глибше, тим цікавіше. Йшов дуже довго». Цей начебто незначний спогад, що через багато років здавався йому чомусь важливим, додає ще одного штриха до розуміння глибинних пластів формування характеру – наполегливу спрямованість «на процес», стійкість у подоланні труднощів – якості,

якими відрізнявся згодом науковий шлях вченого, що зумовило здатність до всебічної й дивовижно ретельної роботи з археологічними джерелами. Олексій Іванович наводить й інший спогад, як ще зовсім маленьким збирав гудзики, скалки посуду [235, с. 3, 5, 12] – вочевидь, що з таких «точок кристалізації» зароджуються любов до речознавства та навички класифікації.

Тобто роки дитинства і юнацтва мають певне значення у формуванні майбутнього науковця, тому не варто розпочинати висвітлення таких біографій безпосередньо від початку власне наукових студій цими людьми та ігнорувати попередній період життя [456].

Започаткування археологічних досліджень у перші після революції роки відбувалося спочатку на хвилі масового ентузіазму в середовищі інтелігенції, викликаного сподіваннями на демократичні перетворення після ліквідації монархії, а потім завдяки державній підтримці краєзнавчого руху та утворенню широкої музейної мережі. Іншою умовою культурного піднесення було те, що з голодних та небезпечних Москви і Петрограду в Поволжя виїздили науковці. Так, творче середовище у м. Пугачові (місто отримало нову назву у 1918 р.) склалося багато в чому завдяки діяльності запрошеного московського астронома М. Набокова. Місцевими археологічними справами опікувався університет у Самарі, відкриття якого пов'язано з приїздом туди А. Башкірова, В. Перетца, В. Адріанової-Перетц, П. Преображенського, В. Гольмстен, М. Тихомирова [150], О. Багрія. До Саратова за сприяння В. Городцова перебрався археолог П. Риков.

У м. Пугачові ще у 1918 р. був заснований «Гурток любителів світознавства» - з метою об'єднати наукові студії та популяризувати краєзнавство серед широких верств населення. Повітовий Позашкільний Відділ Народної освіти у 1919 р. відкрив три заклади під загальним керівництвом такої установи, як «Центральний музей»: «Педагогічний музей», «Музей місцевого краю» та «Відділ товариства археології, історії і етнографії при Самарському державному університеті». Цей відділ і увійшов як археологічна секція до «Гуртка любителів світознавства». У 1919 році в ньому перебувало 19 осіб. На одному з засідань секції історик-любитель з м. Самари Ф. Яковлєв зробив доповідь «Кургани

Самарської губернії» [405, с. 3]. Як не дивно, збереглися живі подробиці цього публічного виступу, де серед слухачів напевно що був і Олексій Тереножкін: через багато років десятихвилинну «лекцію» з гумором згадував у своїх мемуарах академік М. Тихомиров [414, с. 53].

Жодних спеціалістів, які хоча б трохи були обізнані з археологією та найдавнішою історією Поволжя, в м. Пугачові не було. Робота секції поки що спрямовувалася лише на створення музею місцевого краю та архіву при ньому.

Олексій починає своє знайомство з археологією в атмосфері розквіту краєзнавства, коли підлітком проводить розвідки на довколишніх пам'ятках. Заняття на шкоду господарству археологічними пошуками, що не дають прибутку, навряд чи були б можливими ще пару десятиліть тому, в умовах авторитарності патріархальних традицій, які раніше досить жорстко регламентували обов'язки членів сім'ї в провінційних містах [382, с. 166-168]. В перші післяреволюційні роки в соціальних відносинах відбувалися значні зміни, з'явилися нові життєві цінності.

Ще в шкільні роки, коли Олексію не виповнилося і дванадцяти років, він відкрив кілька поселень доби бронзи. В автобіографії (написана після 1979 р.) науковець потім згадував: «У 1919 і 1920 рр. я мав нагоду виявити на берегах р. Великий Іргиз поселення стародавні, які відносилися до зрубної культури бронзового століття» [235, с. 97]. Треба зазначити, що в майбутньому саме епоха пізньої бронзи була відправною точкою в наукових пошуках вченого після переїзду в Україну.

Згодом відкрите тоді Олексієм Успенське поселення буде часто згадуватися в музейних звітах й отримає промовисту в своєму символізмові назву «поселення № 1». Схематичний план цієї пам'ятки знаходиться в особистому архіві В. Городцова, мабуть, через кілька років О. Тереножкін передав його своєму університетському вчителю [17]². Зараз це поселення добре відоме дослідникам доби пізньої бронзи. У 1939 р. там продовжував розкопки І. Сініцин, в літературі на здобуті матеріали часто посилаються, напр. див. [286, с. 8-9]. Детальні

²У фонді також знаходяться вісім листів О. Тереножкіна до В. Городцова періоду 1939 – 1942 рр.

відомості про розвідки містяться у звітах музею за 1922 – 1928 рр. [19-23; 26-29].

Навесні 1921 р. місцеві ентузіасти розпочинають перші в повіті розкопки курганів на околиці міста в зв'язку зі спробою їх пограбування школярами [19]. О. Тереножкін бере активну участь у цих дослідженнях [374]. Того ж місяця, коли проходили згадувані дослідження курганів, він працював і на іншій пам'ятці – поселенні епохи бронзи біля озера Калач: «У травні цього року тут була зроблена пробна розкопка, в якій взяли участь П. Пеньков, я (К. Журавльов – В. С.), Є. Кореневський і О. Тереножкін зі своїми товаришами, силами яких і була проведена розкопка» [22, с. 55].

В грудні 1921 р. у Москві відбулася I Всеросійська краєзнавча конференція, на ній виступив нарком освіти А. Луначарський із закликом до вивчення народом своєї регіональної історії по всій країні. Мабуть, у зв'язку з цією подією в м. Пугачові Музей місцевого краю був відокремлений від Центрального музею і став самостійною установою. В страшну годину, коли розпочався голод, директором музею з грудня 1921 р. був призначений 20-річний К. Журавльов, майбутній старший товариш і колега по археологічним пошукам О. Тереножкіна.

Під час голоду Олексій з матір'ю і братом Олександром виїхали в Україну, спочатку до м. Києва (який за чверть століття стане його другою батьківщиною), а потім у с. Пеньківку Подільської губернії (зараз відноситься до Шаргородського району Вінницької обл.). Родина повернулася додому тільки навесні 1923 р. О. Тереножкін згадував, що у місцевому краєзнавчому музеї серед експонатів були виставлені заспиртовані в банках частини людських тіл, заготовлені для продажу. В експозиції Пугачовського міського краєзнавчого музею і зараз можна побачити дві круглі пласкі «хлібини» того часу, зліплені з усілякого лушпиння та висівок від насіння.

В цей час уряд щойноствореного СРСР продовжує політику, спрямовану на розвиток краєзнавства, яке повинно стати альтернативою академічної науки та домінуючою формою історичних досліджень в країні. При Російській Академії наук у 1922 р. було створено Центральне бюро краєзнавства, його діяльність привела до швидкого зростання краєзнавчого руху: на весну 1923 р., окрім

Москви і Петрограду, було зареєстровано 231 товариство та 285 місцевих музеїв [403, с. 535-541].

В період між 1923 та 1928 рр. Олексій вже присвячує музею та археологічним розвідкам весь вільний час. Він проводить обстеження навколо свого міста, до третини експонатів було зібрано особисто ним або за його участю. При музеї м. Пугачова 2 лютого 1924 р. створено «Товариство по вивченню місцевого краю». До кінця року його склад нараховував 20 осіб, серед них був і Олексій Тереножкін.

У звітах К. Журавльова за 1923 – 1924 рр. ім'я Олексія згадується мало не на кожній сторінці: «Карта, яка додається, охоплює той район, в якому мною, за участю групи любителів: Олексія Тереножкіна, Ів. Ів. Тереножкіна, Н.П. Любомирова та ін., були проведені в 1923 р. роботи з археології. Роботи велися головним чином шляхом археологічних розвідок, здійснювались і часткові розкопки тоді, коли того вимагала необхідність.» [27, с. 1].

«В обстеженнях, проведених у звітному році, найбільшу і вельми плідну участь брав О. Тереножкін - учень місцевої школи II ст.[упеню]» [28, с.1].

У 1925 році Олексій дізнався, що в одного мешканця з «розкольників» знаходиться велике зібрання книг, які той згідно записаним спогадам нібито «поцупив» зі Спасо-Преображенського монастиря (насправді, скоріше за все, ця людина намагалася таким чином зберегти книги після закриття радянською владою монастирів у 1919 році). Ці стародруки, треба розуміти, були конфісковані та поступили до музею.

Олексій займається самоосвітою, разом з К. Журавльовим вони уважно вивчають літературу з історії місцевого краю, церковного розколу, археології, зокрема «Побутову археологію» В. Городцова [23].

В. Отрощенко [332, с. 13] згадує розповідь О. Тереножкіна про те, як той пішки, із заплічником на спині, дістався Саратова, щоб показати професору П. Рикову назбирані зразки кераміки зрубної культури. В. Отрощенко особисто спілкувався з науковцем, але, можливо, дуже перебільшує, коли називає П. Рикова його вчителем. У записах О. Тереножкіна коротко згадується цей епізод,

коли він зустрічався «з членами СУАКу» (Саратівська вчена архівна комісія).

Під час зимових канікул 1926 р. Олексій возив бричкою до музею ікони, богослужбовий інвентар, інші предмети культу, рукописні та друковані книги з старообрядного Нижнього Вокресенського монастиря. Усього було привезено 451 предмет, зокрема дерев'яну похідну церкву. В сучасних публікаціях церковних старожитностей заволзьських монастирів можна знайти посилання на те, що деякі з них здобуті для музею О. Тереножкіним [404, с. 271].

У лютому того року вночі у музеї з незрозумілих причин, можливо, через пічне опалення, виникла пожежа. Завідуючий К. Журавльов в цей час був у від'їзді, і Олексій, ризикуючи життям, організував спасіння монастирських архівів та документів з історії громадянської війни, цінної бібліотеки (понад 1000 рукописних книг і стародруків), колекцій. В результаті загинуло небагато, тільки те, що зайнялося вогнем до його прибуття. І хоча музейні цінності частково постраждали від води, вдалося привести їх до ладу, вони були збережені [235, с. 48; 406, с. 14].

Навесні Олексій закінчує школу 2 ступеня (тобто дев'ятикласну). Першим по справжньому суттєвим практичним досвідом вченого, як він сам вважав, була участь влітку в археологічній експедиції Самарських курсів краєзнавства, що мала на меті проведення розвідок на схід від р. Самари вздовж р. Кінель. Відправився туди Олексій пішки і також проводив дорогою розвідки старожитностей.

Керувала загоном Віра Володимирівна Гольмстен, яка стала першим професійним наставником Олексія в археології. Н. Шевченко повідомляє, що в цій експедиції брала участь також К. Тревер [446, с. 20], і знайомство з відомим у майбутньому сходознавцем повинно було вплинути на коло зацікавлень молодого археолога. Загін, як згадував О. Тереножкін, виглядав досить своєрідно, жінки в кирзових чоботах пересувалися на возі, див. [269, с. 23, 33].

В. Гольмстен, як і багато інших науковців, у 1919 р. залишила голодну Москву і перебралася до Самари. Тут при університеті (заснований у 1918 р.) було створено Самарське товариство археології, історії, етнографії та

природознавства (рос. *СОИИЭ*)³ за прикладом сусіднього старого Казанського університету, де таке товариство плідно працювало здавна, систематично видавало збірки наукових праць. Саме Самарське товариство споряджало експедиції, які очолювала В. Гольмстен. Метою було обстеження губернії за планом, запропонованим В. Городцовим під час його приїзду у 1920 р.

Вищі етнологічно-археологічні курси краєзнавства були створені при *СОИИЭ* у березні 1920 р. Існували плани перетворити згодом ці Курси у Самарський археологічний інститут для підготовки місцевих кадрів археологів та поширення краєзнавчої роботи. Число слухачів на курсах доходило до 170 осіб. Серед них були різні люди, інколи вельми колоритні, як згадує М. Тихомиров, який працював бібліотекарем Товариства та викладав палеографію на курсах: «Товариство поступово обростало підсобними установами. До їх числа належали і археологічні курси, невідомо для кого і навіщо тоді створені. Однак, археологія перебувала у великій пошані в багатьох містах Російської Республіки, бо була свого роду виходом для інтелігенції, котра прагнула зайняти себе цікавою для неї історичною роботою» [414, с. 59].

1923 р. університет у Самарі був ліквідований через нестачу фінансування та через те, що професура почала повертатися до Москви і Петрограду. Але Курси продовжували працювати, і восени 1926 р. О. Тереножкін вступає до цього закладу на археологічне відділення. Таке рішення остаточно було прийняте, мабуть, після участі в експедиції В. Гольмстен.

Цього ж року О. Тереножкін разом із членом Самарського товариства М. Маткіним відкривають в центрі м. Самари стоянку верхнього палеоліту «Воскресенський спуск» (нині спуск зайнятий Монументом Слави). На глибині 3 м були знайдені сконцентровані на невеликій площі уламок бивня мамута, розбиті кістки тварин, лусочки кременю без слідів вторинної обробки [244, с. 244].

Окрім Тереножкіна, навколо експедиції В. Гольмстен, яка беззмінно працювала вченим секретарем Товариства та секретарем Ради Курсів, гуртувалось ще кілька осіб, які потім стали відомими археологами: М. Кобиліна, В. Марков,

³ Самарське товариство працювало у 1919-1929 рр.

А. Марущенко, В. Мізінова (Шихобалова), К. Сальніков.

Розраховану на три роки навчання програму курсів Олексій опанував за два роки, працюючи, щоб заробити на життя, одну зиму двірником, а іншу робітником на пристані. Платити доводилося і за навчання.

В кількох біографічних публікаціях зазначалося, що О. Тереножкін у 1927 р. нібито приймав участь у керованих А. Якубовським розкопках Пянджикенту і таким чином розпочав своє знайомство з середньоазійською археологією, див. [372, с. 190; 395]. Але це не вірно, роботи у Пянджикенті того року не проводились, а інформація базується на випадковій помилці у машинописі (слід читати «1947») при друкуванні науковцем своєї автобіографії. [79, с. 15]. В польовому сезоні 1927 р. Олексій був студентом Курсів краєзнавства і вже самостійно обстежував у Пугачовському повіті поселення епохи бронзи [30].

Влітку 1928 року, достроково закінчивши курси, він разом з завідувачем Пугачовського музею К. Журавльовим проводить розкопки та розвідки [31].

Після 1929 р., коли О. Тереножкін вже виїхав з рідного міста, археологічні роботи в музеї майже сходять нанівець, що збігається з тогочасною урядовою політикою, спрямованою на розгром усього краєзнавчого руху в країні. Головним результатом багаторічних сумісних досліджень вчений вважав створення карти поселень зрубної культури Пугачовського повіту. Ця карта потім була запозичена зі звітів і опублікована І. Сініциним. У фонді В. Городцова з архіву ГІМу зберігається неопублікована стаття О. Тереножкіна «До питання про поселеннях хліборобів-скотарів родового ладу в Нижньому Поволжі», написана за матеріалами розвідок 1920-х років і датована 13.06.1932 р. [17].

Нам відомо три рукописи О. Тереножкіна, присвячені археології Поволжя, які потребують публікації - згадувана вище стаття про поселення епохи бронзи та звіти за проведені у 1926 р. розвідки і розкопки 1928 р. [31].

Таким чином, ще підлітком захопившись археологічними розвідками, О. Тереножкін отримав ґрунтовні навички польових досліджень, обробки матеріалів та музейної роботи. За його участю були відкриті кілька сотень пам'яток, проведені невеликі розкопки на поселеннях, досліджено кілька курганів.

Олексій отримав середню археологічну освіту у м. Самарі, там його науковим наставником стала В. Гольмстен.

2.2. Історико-археологічна робота О. Тереножкіна у Москві, Волго-Уральському регіоні та Центральній Азії (1928 – 1948)

Майбутньому вченому випала щаслива можливість вийти на новий професійний рівень в своїй улюбленій справі. Восени 1928 р. О. Тереножкін переходить на третій курс історико-археологічного відділення етнологічного факультету І Московського державного університету (МДУ мав таку назву з 1917 по 1930 рр.).

Історія етнофаку наступна. У квітні 1925 р. факультет суспільних наук І МДУ за постановою СНК РСФСР від 18.06.1924 р. перетворений на два факультети - радянського права та етнологічний.

Деканом останнього був призначений проф. В. Волгін. Факультет складався з чотирьох відділень: історико-археологічного, етнографічного, літературного, мистецького (останні два 1928 р. об'єднані в окремому факультеті). Також факультет мав археолого-етнографічний музей (завідувач А. Некрасов) та історико-етнологічний кабінет (завідувач П. Преображенський) [233].

Етнофак повинен був готувати висококваліфікованих науковців в галузях історії, археології, етнографії, літературознавства, мистецтвознавства, а також практичних робітників – музейних співробітників, редакторів видавництв, літературних критиків, працівників архівів, культурних та політпросвітробітників для національних меншинств. Учебний план був розрахований на чотири роки. Можливим також було продовження навчання у аспірантурі.

Випусниками історико-археологічного відділення були такі відомі вчені, як А. Арциховський, А. Брюсов, Б. Граков, С. Кисельов, П. Дмитрієв, А. Смирнов. Етнографічне відділення закінчували М. Левін, Н. Чебоксаров.

У вересні 1929 р. етнологічний факультет реорганізовано в історико-етнологічний. У складі нового факультету функціонували такі відділення: історико-філософське, етнографічне, теорії та історії літератури, історико-

філологічне. У 1930 р. історико-етнологічний факультет був розділений на факультети літератури і мистецтва та історико-філологічний. Останній розформовано у 1931 році.

Знання, що отримували на курсах у Самарі, були цілком достатніми для продовження навчання в університеті. Тогочасні вимоги до рівня освіти вступників були взагалі низькими, більше значення мало соціальне походження, часто приймалася молодь взагалі без середньої освіти через «робфаки» і за «рознарядками» різних «парттисяч» та «профтисяч». «Наукові кадри в його [академіка Б. Рібакова – він вступив в ІМДУ у 1926 р. і вчився разом з О. Тереножкіним – В. С.] часи формувалися загалом із двох соціальних груп. З одного боку, це були молоді люди з «колишніх», значною мірою з професорського середовища, з іншого усілякі «висуванці».

Наприкінці 1920-х рр. життя в університетах вирувало, в аудиторіях виступали такі народні кумири, як А. Луначарський, М. Бухарін, В. Маяковський. Студенти і аспіранти, особливо з числа тих «висуванців», могли «проробляти» своїх професорів та закидати їм недостатній рівень марксистської методології [290, с. 81-82].

Разом з Олексієм на етнофаку вчилися, окрім Б. Рібакова, також С. Толстов, Т. Жданко, Є. Крупнов, Н. Прокошев, Б. Веймарн, майбутня письменниця Н. Баранська. Жив Олексій у гуртожитку на вул. Малій Пирогівській, серед студентського гаміру і дискусій, що інколи тривали аж до ранку.

На факультеті читали лекції В. Асмус («Антична філософія», «Історія естетичних напрямків»), В. Бартольд, В. Волгін, Б. Деніке («Мистецтвознавство»), Б. Куфтін, М. Любавський, А. Максимов («Етнологія»), Н. Маторін, В. Нікольський («Історія первісного суспільства»), Я. Рогинський, Б. Соколов, Ю. Соколов, А. Яковлев. На етнографічному відділенні працювали П. Преображенський, М. Феноменов, В. Богданов, М. Косвен, С. Токарев.

На історико-археологічному відділенні факультету викладали В. Городцов та Ю. Готьє, які багато зробили для розвитку археології в університеті; О. Бадер проводив археологічну практику. О. Тереножкін належить, безумовно, до школи

В. Городцова (перша наставниця Олексія, В. Гольмстен, також була його ученицею).

Під час канікул 1929 р. студент Тереножкін працює в археологічній експедиції Антропологічного науково-дослідного інституту МДУ та Киргизського науково-дослідного інституту краєзнавства – сам-один, пересуваючись на віслику, проводить розвідки в Киргизії, на р. Чу. Наступного року на відкритих ним археологічних пам'ятках проводила розкопки Палеоетнологічна ⁴ експедиція ГАІМК.

Після проведеної експедиції О. Тереножкін з 15 жовтня влаштовується на роботу до Історичного музею в археологічний відділ співробітником 1 розряду. За отриманою нами усною відповіддю з архіву відділу кадрів ГІМу, особова справа О. Тереножкіна там зараз не зберігається, довоєнна документація була знищена, коли виникла загроза захоплення міста німецькими військами.

Але 1929 р. став «роком великого перелому» – згортається нова економічна політика (неп), почався тиск і на історичну науку. З 1930 р. репресії стають масштабними, в суспільстві поступово накопичувалася тривога – саме продовжувала розкручуватися «академічна справа» ⁵ – перший значний репресивний захід проти істориків [149]. Через півроку у цій справі буде заарештований, а потім висланий в Самару займатися краєзнавством і один з університетських вчителів О. Тереножкіна Ю. Готьє.

Зазнав розгрому краєзнавчий рух [202], на хвилі якого виник і сформувався інтерес О. Тереножкіна до археології. Негаразди не минули і самого Олексія – у лютому його виключили з числа студентів Московського університету через донос однокурсника Степана Юдіна про приховане соціальне походження «з торговців», про що той довідався, тихцем прочитавши листа, отриманого

⁴Засновником палеоетнології вважається Г. де Мортільє, який на початку 1860-х рр. став використовувати цей термін, у польових дослідженнях передбачався комплексний археолого-етнографічний підхід. У Російській імперії цей напрям пов'язаний з дослідженнями Ф. Вовка та представників його наукової школи, а потім школи А. Міллера [277]. Також принципи палеоетнології були покладені в основу організації великих експедицій, якими керували М. Массон та С. Толстов. Сам же О. Тереножкін ставився до роздвоєння мети досліджень негативно і у своїх експедиціях зосереджувався на археологічних роботах.

⁵ Політичний процес під назвою «Академічна справа» сфабрикований у 1929 – 1931 рр. ОДПУ в м. Ленінграді проти групи науковців Академії наук. Став сигналом для масових репресій проти інтелігенції по всій країні; зокрема, в Україні це був процес у справі «Спілки визволення України».

Олексієм від брата Івана. Це автоматично потягнуло за собою і звільнення з Державного історичного музею (10 березня 1930 р.).

Такі події, звичайно, не посприяли ані науковій роботі, ані кар'єрному зростанню молодого вченого. Влітку він ще вирушає вдруге до Північної Киргизії знімати плани велетенських середньовічних фортець в долині р. Талас. О. Тереножкін вважав, що погано впорався з цією справою з огляду на свою недостатню польову підготовку, але, напевно, виключення з університету теж не додавало наснаги.

В наступні роки археологічне вивчення Північного Киргизстану припиняється як з політичних причин, наслідком чого стало загальне занедбання історичних досліджень, так і в зв'язку зі смертю В. Бартольда (1869 – 1930) – організатора багатьох проектів в Середній Азії [261].

Восени, по завершенню експедиції, О. Тереножкін за «путівкою» Наркомосвіти вимушений був поїхати у Середнє Зауралля працювати завідувачем краєзнавчого музею в м. Алапаєвськ Свердловської області (з 24 жовтня 1930 р. по 7 серпня 1931 р.).

Цей музей, створений у 1927 р., і зараз розташований на тому ж місці, в колишньому будинку І. Сафонова, самоука-винахідника гідротурбін. Будинок триповерховий, збудований 1873 р. (сучасна адреса: вул. Рози Люксембург, 30).

Також О. Тереножкін викладав у Алапаєвському геолого-розвідувальному технікумі політекономію, історію партії, історію класової боротьби.

У 1931 р. О. Тереножкін проводив розвідки по берегах р. Нейви та здійснив невеликі розкопки на неолітичних стоянках. Щоденник, де зокрема був опис та замальовки наскельних зображень поблизу с. Алапаїхи (правий берег річки, скеля Писанець), зараз вважається втраченим. Цитати з нього містяться у рукопису археолога Н. Прокошева «Печерні археологічні пам'ятки Уралу».

В. Кольченко писав, що «можна гіпотетично припустити, що у 1931 році він працював у Центральному Казахстані, бо точно відомо про роботу О.І. Тереножкіна в 1932 р. в Західному Казахстані, на берегах Уралу [261, с. 78], це, так би мовити, довершувало його розвідки в степовій зоні Азії». Важко зараз

сказати, чи мав О. Тереножкін чіткий і послідовний план щодо обстеження Центральної Азії, очевидно лише те, що він аж ніяк не передбачав свого заслання в Алапаєвськ, через яке не могла відбутися експедиція до Центрального Казахстану, ніби так логічно вирахована В. Кольченком.

«Заслання» до Алапаєвська тривало до серпня 1931 р., скоротити його стало можливим лише завдяки посиленням на сімейні обставини: Олексій Іванович на той час оженився, а його дружина Лізавета Яковлева вступила до медичного факультету МДУ.

Повернувшись до Москви, він з 16 серпня по 13 листопада 1931 р. працював науковим співробітником Московського обласного музею, відомого своїми багатими археологічними колекціями. Можливо, що звільнення звідти відбулося в зв'язку з планованим згортанням роботи музею.

Цієї ж осені О. Тереножкін повернувся до університету: «Розпорядженням Главпрофобра Наркомпросу я був поновлений у студентських правах як такий, що дуже давно порвав зв'язок з батьком⁶ і мав вже великий стаж батракування та суспільної роботи» [235, с. 22]. Він отримує диплом за спеціальністю «музейний працівник археолог». За власними розповідями, екзаменаційні оцінки та заліки за вимушені пропуски занять викладачі ставили автоматично, бо розуміли несправедливість виключення, професура тоді вже була пригнічена не лише ідеологічними закидами своїх студентів на диспутах, а й політичними репресіями. Окрім того, вимоги до вищої освіти не абсолютизувалися – в ті роки навіть її відсутність не була принциповою перешкодою для присвоєння, наприклад, професорського звання.

Цікавим нюансом закінчення О. Тереножкіним навчання було те, що вже не існувало на той час не тільки самого етнологічного факультету, а й навіть його «спадкоємець» – історико-філологічний факультет – був вже ліквідований, і взагалі наукові установи власне історичного профілю в усій країні майже повністю зникли до 1934 р. На базі факультету в липні 1931 р. утворили

⁶ На той час батька О. Тереножкіна не було серед живих вже 14 років. Однак, пощастило втаємничити, що його мати теж була позбавлена виборчих прав до 1927 р. Під батракуванням Олексія треба розуміти підробітки під час навчання в Самарі.

Московський інститут філософії та історії (МІФІ; з 1933 р. МІФЛІ).

Олексій повинен був розшукувати своїх колишніх викладачів головним чином в МІФІ. В університет він прийшов на третій курс, до виключення встиг провчитися три семестри, і через півтора року «заднім числом» автоматично отримав заліки за останній семестр. В автобіографії О. Тереножкін уникає небажаних подробиць і пише про закінчення університету нібито у 1930 р., хоча фактично це відбулося наступного року. Пізніше, наприкінці 1960-х років, коли у Києві, в Інституті археології почалося цькування науковця по партійній лінії та О. Тереножкін з В. Іллінською обмірковували як можливий варіант свій переїзд до Москви, це дало привід для неприємних інтриг (що нібито доктор наук не має вищої освіти) з боку їх столичного колеги, давнього товариша і кума Б. Гракова, аби перешкодити небажаній появі конкурентів. На щастя, пише О. Тереножкін, в університетському архіві збереглися свідчення про завершення ним навчання [235, с. 106].

В своїх спогадах колишня студентка етнологічного факультету Т. Жданко пише, що випускні экзамени здали достроково – в грудні 1930 р. Вона вчилася на один курс «молодше» за О. Тереножкіна і завершити навчання повинна була б навесні 1931 р. Тобто їхній курс недовчився півроку – один семестр з восьми за існуючою програмою. Диплом же отримували взагалі через кілька років. В такий спосіб, треба розуміти, контролювалося «відпрацювання» за місцем призначення.

У листопаді 1931 р. молодий історик був прийнятий на роботу у відділ кадрів Центральної Ради «Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій» (ЦС ОПТЕ). Шефом цього спортивного товариства тоді був нарком юстиції Н. Криленко, пізніше репресований.

О. Тереножкін працював на посаді інструктора-педагога два з половиною роки – до кінця 1934 р. «У моєму підпорядкуванні знаходилась програмно-методична, учбова та організаційно-масова робота по підготовці туристичного активу і робітників різних ланок ОПТ. У 1932 – 1933 роках провів заочні курси туристичного активу. У 1934 році відкрив заочні курси турробітників, які функціонують і по сьогодні. На цих курсах першою принципово-установчою

лекцією пішла моя брошура «Основні питання пролетарського туризму»⁷ [235, с. 27].

Також на початку своєї наукової кар'єри О. Тереножкін мало не потрапив до Монголії: із листування вченого з геологом М. Меєровим можна дізнатися про його наміри виїхати туди на два роки, або й на довший час, для музейної роботи та, напевно, також і для проведення археологічних досліджень. В цей час 26-річний вчений займався підготовкою праці з історії Монголії. Він був впевнений у своїх силах та планував у випадку переїзду написати за один-два роки підручник. І лише через низку обставин (зокрема, завдяки поганому поштовому зв'язку між Улан-Батором та Москвою) Олексій Іванович не став одним з засновників⁸ монгольської археології – задовго до експедицій С. Кісельова⁹, А. Окладнікова та В. Волкова.

Від дирекції ДІМу надходили привабливі пропозиції створити в музеї відділ феодалізму Середньої Азії, але цьому заважало квартирне питання – сім'я Тереножкіних жила у відомчому будинку ОПТЕ. З осені 1932 р. до кінця 1933 р. вчений був позаштатним співробітником Московського відділення ГАІМК, працюючи секретарем Східної групи феодального сектора. За цей час він зробив такі доповіді та повідомлення:

1. Поселення часів родового суспільства на р. Б. Іргізі.
2. Результати археологічних розвідок по р. Уралу від м. Уральська до м. Лбіщенська.
3. Мусульманство у Золотій Орді.
4. Археологічні свідчення про кочовий феодалізм на півдні Європейської частини СРСР. Критико-бібліографічний розгляд книги А. Якубовського «Феодалізм на Сході» [45].

Цікавими є спогади О. Тереножкіна про його спостереження в ті роки стосовно мініатюр Кенігсбергського літопису. В розмові з А. Арциховским він

⁷ Це видання поки знайти не пощастило. В бібліографії своїх публікацій О. Тереножкін його не наводить.

⁸ Раніше археологічні дослідження в Монголії проводила експедиція П. Козлова у 1924 – 1926 рр. В її складі працювали археологи С. Теплоухов і Г. Боровка, спеціально туди відряджені.

⁹ С. Кісельов досліджував у 1947 – 1949 рр. столицю Каракорум та інші міста.

висловив думку про високий ступінь достовірності різноманітних деталей на зображеннях з цього літопису, але той з авторитетом старшого відповів, що такого бути б не повинно. Знайомство їх відбулося, мабуть, вже в рік вступу Олексія до ІМДУ, там Арциховський на той час викладав; також вони повинні були зустрічатися, оскільки обидва спілкувалися з В. Городцовим. Приводом же для розмови, вірогідно, була публікація книжки М. Артамонова [163] «Мініатюри Кенінгсбергського списку літопису». Однак, згодом А. Арциховський зайнявся розробкою саме цього мимохідь почутого від Тереножкіна припущення, яке тоді виглядало новаторським, оскільки історіографічна традиція ніколи не надавала серйозного значення мініатюрі літописів та не розглядала її в якості цінного історичного джерела. У 1940 р. він захистив докторську дисертацію з цієї теми, а у 1944 р. опублікував монографію.

Через багато років у своїх особистих записах О. Тереножкін висловлювався про це досить виразно: «Арциховський, який використав моє відкриття значення малюнків Кенінгсбергського літопису і промовчав, що їх реальне історико-культурне значення першим помітив я» [235, с.107]. Не довіряти тому, що «автором ідеї» застосувати «музейно-археологічну методику» для того, щоб довести традиційність практики копіювання мініатюр при переписуванні літописів, був саме О. Тереножкін, начебто немає підстав. У той же час це анітрохи не применшує значення великої дослідницької роботи, проведеної А. Арциховським. Але слід зазначити, що у передвоєнне десятиріччя О. Тереножкін, хоча й залишався «на другому плані», поступово зайняв помітне місце в науковому співтоваристві, а його ідеї та пропозиції впливали не просто на тимчасову спрямованість, а на стратегію наукових досліджень таких вже вельми іменитих тоді колег, як А. Арциховський або С. Толстов.

Працюючи в Товаристві пролетарського туризму (ОПТЕ), О. Тереножкін не полишав і експедиційних досліджень. У цей час починається його співпраця з Б. Граковим, тоді вже відомим московським археологом. У 1932 р. О. Тереножкін в рамках діяльності ОПТЕ організовує розвідки вздовж р. Уралу. Спочатку планувалося купити в м. Уральську човна і з невеликою групою учасників

дістатися до м. Гур'єва (близько 500 км), спускатись за течією і одночасно пішки обстежувати урочища. Але вийшли вони лише удвох з Б. Граковим, човна не купували. Через кілька днів Граков з якихось причин припинив свою участь, тож два тижні Тереножкін подорожував один, охопивши розвідками великий обшир – смугу в 250 км вздовж берегу, це трохи менше половини запланованого маршруту для кількох осіб та з використанням човна¹⁰ [4].

Наступного 1933 р. науковці знову працюють разом: Б. Граков очолив роботи по обстеженню зон затоплення при будівництві Південно-Уральських ГЕС та у верхів'ях р. Урал; були проведені розвідки та розкопки [16; 211].

У 1934 р. О. Тереножкін разом з А. Потаповим проводили розвідки у Хорезмі в керованій М. Воеводським експедиції. Основним об'єктом вивчення тоді стало середньовічне городище Замахшар з добре збереженими фортифікаційними спорудами. Тут були проведені невеликі розкопки на місцях горнів для випалу розписної полив'яної кераміки. Під час цих робіт зібрано також і фрагменти теракотових та алебастрових статуєток, яким спочатку не надали особливого значення. Виявилося, що це були знахідки з давніх культурних нашарувань, які залягали під наносними шарами, але це стало зрозумілим лише згодом.

З написаних вченим спогадів відомо, що, готуючись до експедиції, він опрацьовував усю доступну йому літературу з середньоазійської проблематики, яку знайшов у Ленінській бібліотеці, копіював карти і схеми, на яких були зображені селища та руїни стародавніх міст.

Після повернення з Хорезму О. Тереножкін восени 1934 р. знову влаштувався працювати в ДІМ та збирає документи для вступу до аспірантури.

Підсумовуючи результати своїх ранніх археологічних захоплень, Олексій Іванович підготував статтю про заволзькі поселення епохи пізньої бронзи (неопублікована) і від того часу починає спеціалізуватися на середньовічній

¹⁰ Наприкінці 1934 р. *Західно-Казахстанське товариство вивчення краю* (в іншому місці О. Тереножкін називає його *Уральським товариством вивчення Казахстану*) листувалось із науковцем щодо підготовки звіту про розвідки 1932 р., оплата проводилася згідно договору з музеєм (вірогідно в м. Алма-Ата – В. С.). Це Товариство попервах було створене як наступник Оренбургської вченої архівної комісії і Оренбургського відділу Російського географічного товариства.

проблематиці.

Навесні 1935 р. планувалася експедиція у Киргизію, що відомо зі щоденника В. Городцова: «1 березня [1935 р.], керівник Киргизької комплексної експедиції Володимир Якович Білоусов запропонував мені взяти участь в експедиції в ролі керівника її археологічного загону. Пропозиція мною прийнята. 2 березня мною організований археологічний загін Киргизької комплексної експедиції в складі чотирьох осіб: 1) кер[івник] загону та 2) трьох вчених-археологів: В.Г. Карцова, Д.А. Крайнова і О.І. Тереножкіна. Вироблено план і кошторис та проведено перше засідання за участю В.Я. Білоусова.» [208, с. 519]. «Було обрано береги середньої течії річки Чу, в околицях міста Фрунзе (Токмак), протяжністю кілометрів 200. <...> Час виступу загону з Москви ще не визначено, але прийнято побажання почати роботу якомога раніше, можливо, в квітні» [208, с. 615; 209]. Але експедиція не відбулася і О. Тереножкін у «поле» не виїздив (можливо й тому, що його дружина Ліза чекала на першу дитину). Влітку він залишався у Москві і брав участь в археологічному нагляді під час будівництва метрополітену.

Також цього року він вступив до аспірантури при Московському відділенні Державної Академії історії матеріальної культури ім. Н.Я. Марра (*МО ГАИМК*). Рекомендацію для вступу до аспірантури надав С. Кисельов [235, с. 36]. Там він навчався до 1939 р. (його особиста справа не збереглася). Однак дисертація зрештою так і не була завершена – науковим керівником був С. Толстов, чий аспіранти, схоже, часто працювали цілком самотужки і при нагоді передавалися іншим керівникам.

Тема дисертаційної роботи О. Тереножкина залишається невідомою (скоріше за все, вона була визначена приблизно), але виходячи з напрямку його публікацій за ті роки, стосувалася періодизації культур казахстанських степів та Семиріччя. Науковець пише статті про пізньосередньовічний могильник біля м. Орська, про знахідку під час розкопок музичного інструменту (не опубліковані), рецензії на роботи А. Якубовського та Б. Грекова про Золоту Орду.

Тоді О. Тереножкин уперше дав цілісну картину археологічних відповідностей до «Нарисів історії Семиріччя» В. Бартольда [56; 172]. Докладно археологію регіону потім розглянув А. Бернштам в роботах «Археологічний нарис Північної Киргизії» [178], «Історико-культурне минуле Північної Киргизії за матеріалами Великого Чуйського каналу». На останню Олексій Іванович вже після II Світової війни написав рецензію [70].

У 1936 р. вчений брав участь у новобудовчій експедиції в Киргизії, матеріали якої увійшли у звіт, підписаний А. Бернштамом та О. Тереножкиним [5].

З 1937 р. Б. Граков розпочинає археологічні роботи біля м. Нікополь, і О. Тереножкін вперше бере участь у дослідженні скіфських курганів в Україні. Багато пізніше, у 1955 р., вони з Б. Граковим знову разом, але працюючи окремими загонами, проводили розкопки на Суботівському городищі в Середньому Подніпров'ї [46].

Також протягом 1936 – 1937 рр. вчений працював старшим науковим співробітником нумізматичного кабінету ГІМу «у розряді мусульманських монет» [235, с. 33], але ніяких праць з нумізматики у його бібліографії немає. Ймовірно, до цих років відносяться записи арабським шрифтом у зошиті з архіву О. Тереножкіна [33].

Передвоєнні роки пов'язані для вченого з системним і цілеспрямованим наміром займатися вивченням пам'яток Хорезму. Після участі в експедиції М. Воеводського у 1934 р., О. Тереножкін повертається туди у 1937 р. і протягом трьох місяців сам-один проводить масштабні розвідки і розкопки. На правому березі Аму-Дар'ї на схід від м. Турткуля він відкрив кілька видатних пам'яток домусульманського Хорезма (комплекс античної фортеці Аяз-Кали та замки ранньосередньовічного оазису Беркут-Кали). Це поклало початок багаторічним роботам Хорезмської експедиції.

Але важливість отриманих результатів зацікавила формального начальника експедиції С. Толстова, який потім напише, що звертав особливу увагу на Хорезм і раніше. Дійсно, у 1928 та 1929 рр. в низов'ях Амудар'ї працювала комплексна

експедиція, організована РАНІОН та Комакадемією¹¹, керівником був професор П. Преображенський; під час другого сезону її роботи 22-річний С. Толстов, тоді ще студент¹², брав участь в етнографічних дослідженнях, однак у ті роки він більше висловлювався з теоретичних питань і про необхідність вивчення «радянської деревні» та подібних тем.

Розпочати роботи в Хорезмі з метою пошуку пам'яток доарабського часу запропонував на початку 1937 р. саме О. Тереножкін. Науковець наголошував, що дослідження провести треба на правобережжі Аму-Дар'ї, де за знайденими ним даними топографічних зйомок ХІХ ст. є залишки стародавніх споруд.

Тому дуже викривленими виглядають повідомлення, що археологічну діяльність Олексій Іванович розпочав у 1937 р. аспірантом у Хорезмі, під керівництвом С. Толстова [245].

На надгробку С. Толстова викарбувано, що він «першовідкривач Стародавнього Хорезму». Але цей вчений до 1938 р. взагалі ніколи не проводив археологічних досліджень, а у 1937 р. був лише формальним керівником експедиції і залишався у Москві. О. Тереножкін же на той час вже протягом десяти років активно займався розкопками, які здійснював або цілком самостійно, або у складі різних експедицій, був автором чи співавтором багатьох звітів та двох статей – його публікацій могло би бути значно більше, але цьому заважали чинники суто позанаукові.

Таким чином, блискучі результати роботи Тереножкіна на розкопках Хорезма і розуміння величезних перспектив змушують С. Толстова залишити за собою керівництво цим напрямом археологічних досліджень. Він обіймав тоді посаду вченого секретаря, а його аспірант О. Тереножкін певним чином перебував у нього в підпорядкуванні. С. Толстов стає беззмінним керівником Хорезмської

¹¹ Комуністична академія — вища навчальна і науково-дослідна установа суспільних і природничих наук. Заснована у 1918 р. в Москві під назвою «Соціалістична академія суспільних наук», 1924 р. перейменована в Комуністичну академію. Працювала до 1936 р., складалася з окремих інститутів, серед яких був Інститут історії.

¹² Але того ж року С. Толстов не просто брав участь у представницькій Нараді етнографів Москви і Ленінграду, а виступав як один з лідерів тогочасної етнографії [331, с. 36].

експедиції¹³. Він також отримав унікальну колекцію монет, зібраних та переданих йому Тереножкіним написи на них були першими зразками хорезмійських алфавіту.

О. Тереножкін ще протягом двох сезонів 1938 та 1939 рр. бере участь у роботі Хорезмської експедиції [420]. Поступово він був усунутий з провідних ролей, стосунки з керівником погіршувалися – той, писав О. Тереножкін, чинить перешкоди у підготовці запланованої ним дисертації на матеріалах пам'ятки VII-VIII ст. Беркут-кала.

З цих причин «опальний» науковець переїздить до Ташкента, але не тому, що був загнаний подалі сильнішим конкурентом та змушений розпочати в археології «нове життя», а із стратегічною метою використовувати це місце роботи як плацдарм для організації і проведення власних експедиційних досліджень саме на пам'ятках Хорезму. Але склалося так, що здійснити заплановане через низку обставин виявилось неможливим, і остаточно О. Тереножкін відмовився від своєї недосяжної мети, здається, лише в роки війни.

Загалом же вчений опублікував п'ять статей з хорезмської тематики. Навесні 1978 р. О. Тереножкін був запрошений до участі в конференції, присвяченій 40-річчю Хорезмської археологічно-етнографічної експедиції, і прочитав там доповідь про перші роки досліджень.

На початку 1939 р. дослідник переїздить з Москви до Ташкента, де став працювати старшим науковим співробітником в Узкомстарисі¹⁴, а після його реорганізації в Інституті мови, літератури та історії Узбецької філії АН СРСР.

В цей час О. Тереножкін починає ґрунтовно, систематично займатися вивченням археолого-історичної періодизації культур Середньої Азії. Він усе ж продовжує плекати надії захистити кандидатську дисертацію на матеріалах

¹³ С. Толстов 1953 року він став членом-кореспондентом АН СРСР, також був членом-кореспондентом Академії наук НДР, почесним членом АН УзССР, входив до ряду інших середньоазіатських Академій, членом-кореспондентом Азіатського товариства в Парижі, Паризького антропологічного товариства, Королівського антропологічного інституту Великобританії і Ірландії, Археологічного департаменту Індії, Італійського інституту Середнього і Далекого Сходу, Школи східних і африканських досліджень Лондонського університету і кількох інших зарубіжних наукових установ.

¹⁴ Узкомстарис – Узбекистанський комітет у справах пам'яток культури і природи. Організацію засновано 1921 р. як Туркомстарис, 1923 р. назва змінена на Средкомстарис, 1928 р. після національного розподілу виник Узкомстарис.

розкопок хорезмських фортець Беркут-калі, ще приїздить у 1939 р. до Хорезма, але, схоже, безрезультатно.

Навесні 1940 р. вчений брав участь в археологічному нагляді на будівництві Ташкентського каналу, зібравши цінні матеріали від епохи бронзи до початку II тис. н. е. Він довів помилковість датування культур Каунчі II Ташкентського оазису і Талі-Барзу долини р. Зеравшан ахеменидським періодом, встановивши, що вони існували не раніше, ніж на межі нової ери. На матеріалах пам'яток у середній течії Сирдар'ї О. Тереножкін виокремив нову археологічну культуру – бургулюкську, що охоплює період формування і розвитку сакського етносу (IX – IV ст. до н. е.). За результатами цих робіт тема, пов'язана з подальшим уточненням історико-археологічної періодизації культур Середньої Азії від епохи заліза до раннього середньовіччя, стала особливо актуальною [224-225].

Також цього року вчений береться за новий археологічний об'єкт – в передмісті Ташкенту на пагорбі Ак-Тепе починає досліджувати фортецю VI – VIII ст. У наступному, 1941 р. О. Тереножкін ще встиг провести другий сезон на розкопках цього замку, і восени був призваний до РККА.

Науковець знаходився в учбових таборах до осені 1942 р. Потім армія, де він лейтенантом проходив службу, була включена до бойового порядку військ, які були задіяні в обороні Сталінграду. Наприкінці війни О. Тереножкін служив на посаді старшого помічника начальника відділення досвіду війни штабу 4-ї гвардійської (до 1943 р. – 24-та) армії. У 1943-1945 рр. брав участь в написанні історії цього бойового підрозділу. Епопея була видана у Відні на трофейному обладнанні і стала чи не першим радянським часописом про події II Світової війни. Книга «Бойовий шлях Н-ської гвардійської армії від Сталінграду до Відня» викликала невдоволення особисто Й. Сталіна, і це загальмувало на роки публікацію військової мемуарної літератури [189].

Під час війни, користуючись кожною нагодою, вчений заходить до музеїв, нудьгує за улюбленою справою, видивляється по траншеях стародавню кераміку. Восени 1944 р. у звільненому від німецьких військ м. Луцьку, куди 4 гвардійська армія була відправлена для відпочинку, він знайомиться з археологом

В. Засядчуком – учнем Я. Пастернака, вивчає в місцевому музеї археологічні колекції, матеріали маловідомих йому культур (навіть якось ночує в пустому музеї), читає студенткам лекції з археології Середньої Азії.

В голодному Відні він знаходить відомого австрійського археолога Ф. Ханчара, буває у нього вдома, допомагає продуктами. У пошуках контактів з археологами Європи О. Тереножкін звертався за порадою до Б. Гракова. Той у листівці від 1.I.45 р. відповідав: «Крім Феттіха в твоїх краях нікого не знаю. Його звуть Фердинанд. Це – дуже серйозний учений. Гампель давно помер» [42; 375].

На початку вересня 1945 р. О. Тереножкін був демобілізований в званні старшого лейтенанта і повертається до Ташкенту, в Інститут історії та археології АН Узбекської РСР. Але Олексій Іванович швидко впевнився, що там він зайвий і місця йому немає – так само, як і в Москві та Ленінграді. Під час війни багато науковців захистили дисертації, бо тоді ця процедура була дещо спрощена (інколи кандидатську і докторську встигали захистити протягом одного року), а посади в столичних центрах, зрозуміло, виявилися зайнятими [40]. Він же, незважаючи на свій авторитет, не мав наукового ступеня.

Тереножкін розглядає пропозицію працювати в Ашхабаді, але не приймає її. Компромісом виявився переїзд до Самарканда, який у порівнянні зі столичним Ташкентом був провінцією, і ніхто не домагався, щоб їхати туди на постійне місце роботи. Пощастило досягти домовленості про створення нової структури – Самаркандської постійно діючої археологічної бази для дослідження Афрасіабу, одного з найважливіших центрів середньоазійської цивілізації, зруйнованого у 1220 р. військами Чингиз-хана.

З листа О. Тереножкіна до М. Артамонова відомо, що вчений ще у 1939 р. мав наміри розпочати там розкопки [235, с. 47], але ці плани не були здійснені. Восени 1945 р., одразу після демобілізації, О. Тереножкін поїхав на Афрасіаб і провів на пагорбі розвідки та невеликі розкопки.

У 1946 р. О. Тереножкін приймає участь у розвідках в зоні будівництва Зеравшанського каналу і пізньої осені продовжує розпочаті минулого року розкопки в передмісті Самарканду на Афрасіабі.

Але влаштувати у Самарканді повноцінну «юридичну особу» зі штатом працівників та отримувати достатнє фінансування для відповідного розгортання масштабних розкопок знову не вдалося. Фінанси для проведення робіт надходили, але невеликі, і, треба зазначити, що славетні за результатами дослідження науковця були досить обмеженими за обсягом і являли собою не пов'язані один з одним невеликі розкопи, шурфи та зачистки. Пишуть, що вони потім і отримали серед фахівців назву «пункти Тереножкіна» [240, с. 15], але так об'єкти позначалися вченим з самого початку у щоденниках, звітах та зведених підсумкових переліках.

Проте, незважаючи на відносно невеликий, як для такої пам'ятки, обсяг розкопок, результати досліджень вченого дозволили йому значно подовжити вік існування міста. Три роки наполегливих робіт на Афрасіабі (1945 – 1947) надали найважливіші матеріали для історико-археологічної періодизації. Зокрема, О. Тереножкін висунув тезу про те, що Самарканд як велике місто виник ще в ахеменидський період, тобто в VI ст. до н. е.

У сорок років О. Тереножкін користувався авторитетом як польовий дослідник, але очолював лише маленьку експедицію і не мав наукового ступеня. Також вчений у 1947 та 1948 рр. працював у ленінградській експедиції А. Якубовського і М. Дьяконова на розкопках Пянджикента, коли були відкриті славнозвісні настінні розписи (фактично О. Тереножкін керував там значною частиною робіт¹⁵). Він бачив, з яким розмахом можна проводити дослідження, якщо є відповідні кошти. Тим часом стає відомо, що фінансування його власних розкопок в плановому кошторисі наступного року зведено нанівець, а натомість усі гроші для роботи на Афрасіабі виділяються іншій експедиції для вивчення

¹⁵ Наприклад, археолог і нумізмат О. Неймарк писав у спогаді про О. Тереножкіна: «За словами [Б.] Маршака, абсолютна більшість членів першої ленінградської команди, що приїхала в Таджикистан у 1946 році і, зокрема, до Пенджикенту, були або сходознавцями або мистецтвознавцями і ніхто з них уявлення не мав про техніку археологічних робіт. Єдиним винятком у цій експедиції виявився «місцевий» Тереножкін, який накопичив на той час уже великий досвід розкопок сирцевої середньоазійської архітектури. Він і визначив методичні параметри перших розкопок. Він же навчив перших двох аспірантів: Бориса Яковича Стависького і Олега Георгійовича Большакова. А вони вже передали цей досвід наступному поколінню (Б.І. Маршак, Е.В. Зеймаль, В.І. Распопова, та інші) ... » [324]. Фактично О. Тереножкін створив тоді ще одну свою археологічну школу. З ленінградських закладів, які потім багато років проводили розкопки в Середній Азії, інша школа була започаткована М. Массоном.

обсерваторії Улуг-бека. Отже, для подальшого професійного розвитку та масштабних археологічних розкопок потрібно було знову шукати нових шляхів щоб вкотре змінити своє життя.

У 1948 р. сталися дві визначні для Олексія Івановича події. 17 березня він зустрівся з Варварою Андріївною Іллінською, яка приїхала до Самарканда, щоб познайомитися з середньоазійськими археологічними пам'ятками. За сімейною легендою, це відбулось начебто за порадою Б. Гракова (раніше, у 1945 р. вона як співробітниця ІА АН УРСР працювала в його Скіфській степовій експедиції; розкопки проводилися біля м. Нікополя). Але є запис Олексія Івановича, що при першій зустрічі Варвара Андріївна передавала вітання та рекомендації від Т. Оболдуєвої, яка добре була знайома з О. Тереножкіним по роботі у Середній Азії та багато листувалася з ним в роки війни. На той час сімейне життя вченого залишало бажати кращого і нарешті він, маючи вже сорок років і трьох дітей від двох попередніх шлюбів, знаходить кохання і спільність інтересів. В. Іллінська на все подальше життя стане для нього відданою дружиною, колегою і науковим однодумцем.

Іншим давно заслуженим успіхом був захист 28 квітня 1948 р. у Ленінграді кандидатської дисертації на тему «Согд и Чач» (науковий керівник А. Бернштам) [13; 14]. У дисертації О. Тереножкін запропонував археологічну періодизацію від епохи бронзи (середина XV ст. до н. е.) до початку монгольського завоювання. Особливо дискусійним виглядав висновок, що вже на ранніх етапах Самарканд був величезним поселенням (при цьому вчений посиляється на спостереження С. Толстова щодо еволюції хорезмських пам'яток). Що стосується існування в Согді виключно гіпотетичних тоді нашарувань ахеменидських часів, то після перегляду пропонованої Г. Григор'євим хронології, це питання не в останню чергу вирішувалося завдяки наявності кам'яної різьбленої печатки з випадкових надходжень, автентичність якої в декого з спеціалістів викликала сумніви — припускали, що вона виготовлена торговцями старожитностями. В. Вяткін на підставі своїх колекцій взагалі не визнавав присутності на Афрасіабі культурних залишків навіть кушанського періоду.

Через десятиліття М. Массон [292] заперечував висновок, що в кушанські часи Афрасіаб знаходився в стані занепаду. О. Тереножкін тим часом і надалі продовжував наполягати на його помітному відставанні у розвитку в порівнянні з південними областями, а причину бачив у сарматських навалах. Крім того, розбіжності були і в трактуванні пізньосередньовічних нашарувань [121].

Олексій Іванович готував монографію про свої дослідження на Афрасіабі (була написана передмова і три глави про розкопки 1945 – 1947 рр.). Проте переїзд в Україну та відірваність від польових матеріалів змусили призупинити розробку цієї теми.

Слід зазначити, що вчений відвідував Самарканд в 1960 – 1980 рр., проводив невеликі розкопки на Афрасіабі. У січні 1970 р. йому надійшла пропозиція повернутися до Самарканду, щоб очолити кафедру в університеті. Після роздумів і коливань він відмовився, але у квітні – травні прочитав там курс лекцій та керував археологічною практикою. До ювілею Самарканду були проведені нові розкопки на Афрасіабі, результати яких не суперечили попереднім висновкам О. Тереножкіна.

Таким чином, за період з осені 1928 р. по кінець 1938 р. О. Тереножкін навчався та працював у Москві, з невеликою перервою під час «заслання» в Зауралля. Він закінчив університет, вступив до аспірантури в ІМК, але дисертацію не підготував. Натомість вчений три сезони досліджував археологічні пам'ятки у Приураллі, тричі брав участь в експедиціях до Північного Киргизстану і тричі до стародавнього Хорезмського оазису, при цьому в останньому він відкрив цілий масив досі невідомих пам'яток. Також протягом місяця О. Тереножкін займався розкопками скіфських курганів в Україні. Були опубліковані його перші статті, ще кілька залишилися у рукописах.

Під час життя у Середній Азії (1939 – 1948 рр.) О. Тереножкін проводив археологічні дослідження протягом семи сезонів. Вчений досліджував пагорб Ак-тепе поблизу Ташкенту, Афрасіаб – стародавній Самарканд, брав участь у розкопках Пянджикенту, а також у масштабних розвідках під час будівництва Ташкентського і Зеравшанського каналів. Під час війни О. Тереножкін працював

як військовий історик і став співавтором часопису бойових дій 4 армії, де він служив. До переїзду в Україну він вже був автором п'ятнадцяти опублікованих статей. Зокрема, були опрацьовані і опубліковані матеріали розкопок 1937 р. в Хорезмі, коли О. Тереножкін вперше виявив старожитності доарабського періоду. Головними науковими досягненнями також є визначення віку пам'яток та періодизація історії раннього залізного віку (виокремлення бургулюкської культури; передатування хронологічного горизонту культур Каунчі II - Талі-Барзу I і визначення часу їх існування межею давньої та нової ер); припущення про заснування Самарканду в ахеменидський період і побудова культурно-стратиграфічної колонки Афрасіабу, з використанням синхронних археологічних матеріалів Чачу (Ак-тепе) та Пянджикенту. Важливим досягненням став і захист кандидатської дисертації з давньої та середньовічної археології Узбекистану.

2.3. Проведення археологічних досліджень в Україні (1949 – 1981)

Переломним у науковій біографії вченого став рік, коли йому пощастило обійняти посаду завідуючого відділом в Інституті археології АН УРСР.

Репресії 1929 – 1934 рр. фактично винищили кваліфіковані кадри, призвівши до розгрому української археології, наступних втрат вона зазнала від війни та хвилі еміграції української інтелектуальної еліти. В Україні протягом другої половини 1930 – 1940-х рр. фактично було створено новий колектив науковців, у тому числі й за рахунок новоприбулих учених з інших республік СРСР. Згодом провідними археологами Києва стали ленінградці Л. Славін, П. Єфименко, С. Бібіков, з Середньої Азії приїхав О. Тереножкін, В. Генінг – з Уралу [252, с. 65–66].

Директор Інституту П. Єфименко (призначений у 1946 р.) та його заступник Л. Славін ретельно збирали до Києва наукові кадри і особисто запросили О. Тереножкіна. Переїзд був пов'язаний і з обставинами особистого життя, і з пошуком такого місця для роботи, де реалізувався б науковий потенціал вченого і, зрештою, з важкими кліматичними умовами Середньої Азії.

У грудні 1948 р. О. Тереножкін приїхав до Києва досвідченим вченим, який

користувався повагою багатьох видатних науковців. Щоправда, в українській археології він був дилетантом, який потрапив в оточення місцевих фахівців. Приїзд нового співробітника вітався не усіма його новими колегами. Проти його запрошення виступала, зокрема, І. Фабрициус, головний спеціаліст зі скіфської проблематики: «Протестувала я і проти запрошення Тереножкіна (у 1948 р.), який, не будучи першокласним археологом, в якійсь мірі спеціалізувався на періоді бронзи Казахстану і не міг бути добре обізнаним зі скіфською проблемою, однією з найскладніших у давній історії СРСР, яка займає вузлове місце в питанні походження східних слов'ян» [1, арк. 3].

До 1 квітня 1949 р. О. Тереножкін працював старшим науковим співробітником, а потім очолив скіфо-античний відділ (з 1968 р. мав назву раннього залізного віку) і керував його роботою безперервно протягом наступних тридцяти трьох років. Власне, треба пам'ятати про існування напівофіційних правил радянської номенклатури – при переводі на інше місце роботи зазвичай надавали посаду не нижчого рангу, а Олексій Іванович вважався саме завідуючим відділом, коли очолював Самаркандську археологічну базу.

Незважаючи на складності зовсім нової для нього наукової теми, Олексій Іванович швидко знайомиться з існуючими поглядами на старожитності східноєвропейського доскіфського періоду. З причин недостатньої розробленості культурно-хронологічної періодизації, яку йому і довелося створювати, він починає працювати над окремими питаннями. Поступово висновки корелювалися між собою та склалися в концепцію бачення перебігу пізнього бронзового віку та історії Скіфії [86].

З вражаючою енергією О. Тереножкін узявся за проведення археологічних розвідок і розкопок [77 – 84; 88]. Хоча зараз постать вченого постійно знаходиться в центрі уваги української археологічної науки, а його експедиційний доробок в загальних рисах відомий, з точністю обсяг розкопок не підрахований. Питання методики і якості польових робіт теж привертати увагу, але спеціально ніким не були розглянуті. Недостатньо вивченим залишається і контекст роботи експедицій у другій половині минулого сторіччя – власне історія організації

Інститутом археології археологічних досліджень в Україні, участь інших периферійних закладів у цих процесах, цілий спектр складної взаємодії з центральними (ІМК – ІА АН СРСР) і республіканськими науковими інституціями (Президіум АН УРСР) та партійними органами, науково-просвітницькими закладами (музеї), будівельними організаціями. Також не визначено, яка частина матеріалів звітів залишилася неопублікованою і яка використана в обмеженому обсязі. Хоча О. Тереножкін активно займався тим, щоб своєчасно вводити у науковий ужиток результати роботи своїх експедицій, певна їх частина міститься лише у архівних звітах або відома за короткими оглядовими статтями, розкиданими по періодичних виданнях. Окрім того, ті матеріали, які знайшли висвітлення у публікаціях, бажано було б перевидати на сучасному поліграфічному рівні та з урахуванням досягнень останніх десятиліть в розробці археологічної проблематики.

Наукову долю О. Тереножкіна, хоча вона й складалася часом дуже непросто, можна вважати щасливою – з великих здобутків його експедицій в Україні він не встиг монографічно видати лише матеріали Мелітопольського кургану і заповідав це зробити Б. Мозолевському [145]. Звіт про розкопки одного кургану епохи бронзи у 1966 р. був підготовлений до публікації Г. Тощевим [314]. Матеріали ж деяких експедицій мало відомі та майже не використовувалися (наприклад, розвідки Волинської експедиції 1959 р.), тому потребують публікації.

Як зазначалось, після переїзду в Україну О. Тереножкін продовжував з великою енергією та цілеспрямованістю щорічно займатися польовими дослідженнями. Зазвичай він був керівником експедиції, лише в окремі роки очолював загін (у 1969 р. – в Каховській АЕ) або працював консультаном (у 1969 р. в Північно-Рогачикській АЕ, роботою якої тоді керував В. Бідзіля). За три десятиріччя польової діяльності це були і маленькі експедиції, що здійснювали розвідки та розкопки (часом О. Тереножкін працював сам, або удвох з В. Іллінською, або лише з кількома співробітниками), і великі експедиції з самостійними загонами (Молочанська АЕ 1951 та 1952 рр., Херсонська АЕ 1973 р.).

Археологічні польові роботи можна розділити на цільові та охоронні. Перші пов'язані зі спрямованим пошуком пам'яток певних періодів на визначеній території для картографування, систематичними дослідженнями окремих археологічних культур. Вони визначаються зацікавленнями науковців та планами роботи спеціалізованих відділів в установах. До охоронних відносяться розкопки пам'яток, коли виникла несподівана загроза їх знищення від природних або антропогенних факторів та великі за обсягом роботи з попередніми розвідками на масштабних новобудовах, що потребують створення великих, інколи багаторічних експедицій.

Серед експедицій під керівництвом О. Тереножкіна такими, що носили рятувальний характер, можна вважати дообстеження зруйнованого при будівництві великого кургану епохи енеоліту-бронзи Сторожова Могила у Дніпропетровській обл. (1949 р.); дослідження скіфського кургану Глеваха – точно не відомо, хто і для яких саме потреб ініціював тоді вивоз якоюсь військовою частиною ґрунту з грандіозного насипу (1949 – 1950 рр.); розкопки скіфського Мелітопольського кургану (1954 р.) [91]; сімох зруйнованих курганів біля с. Кірово Дніпропетровської обл. (1960 р.).

Курган Сторожова Могила знаходився на правому березі Дніпра, поблизу стародавньої переправи. Під майже повністю знесеним насипом в похованнях ямної культури були виявлені зовсім мало відомі на той час залишки дерев'яних возів [79, с. 183-191].

Матеріали та історія дослідження кургану Глеваха розглянуті в главі «Скіфські лісостепові правобережні кургани», а Мелітопольського кургану та скіфських поховань у с. Кірово – в главі «Степові кургани» четвертого розділу.

Якщо перераховані вище охоронні розкопки мали епізодичний і випадковий характер, то новобудовні експедиції відрізнялися значно більшими масштабами, запланованістю і, відповідно, кращою підготовкою та передбаченим фінансуванням.

Початок археологічним дослідженням в Україні на новобудовах поклато будівництво Дніпрогесу, де експедиції працювали у 1927 – 1933 рр. Потім такі

експедиції було організовано у РСФСР на початку 1930-х рр. на будівництвах ГЕС Південного Приуралля, Московського метрополітену, та інших об'єктах. В Україні працювали Бугська та Азовська новобудовні експедиції. Перші розкопки О. Тереножкіна на території України у 1938 р. були пов'язані з участю в експедиції Б. Гракова, яка також мала новобудовчий характер (будівництво Нікопольського комбінату).

По завершенню II Світової війни почався новий етап будівництва ГЕС та утворення великих водосховищ. У 1950 р. в СРСР була прийнята постанова про спорудження потужних гідроелектростанцій на рр. Волга, Амудар'я, Дніпро, Інгул, Дон та деяких інших. Цією ж постановою було затверджено будівництво водосховища на р. Молочна (Молочні Води), яке повинно було затопити заплаву річки від м. Великого Токмаку до Кам'яної могили (ці плани, на щастя, не були реалізовані). ІА АН УРСР вже восени і взимку цього року розпочав масштабні розвідки, які продовжувалися до весни 1951 р. Було виявлено близько 125 курганів висотою до 6 м. [241, с. 15].

Протягом 1951 – 1952 рр. були проведені масові розкопки курганів головним чином по лівому низькому березі р. Молочної, насамперед, силами співробітників ІА АН УРСР. У 1951 р. працювала Молочанська (керівник О. Тереножкін) і Терпінівська (керівник М. Рудинський) експедиції; загалом експедицій було сім під загальним керівництвом П. Єфіменка.

Роботи Молочанської АЕ почалися лише 12 липня і продовжувалися кількома загонами до 15 жовтня 1951 р. Розкопано 60 курганів. Участь у дослідженнях брали також А. Формозов, який тоді був студентом МДУ, та окремий загін археологів з Ленінграду під керівництвом Л. Клейна.

Зазначимо, що у 1950 р., на початку робіт, експедиції ІМК під керівництвом Б. Гракова було відмовлено в участі у цьому проекті, незважаючи на те, що вона з 1938 р. обстежувала Дніпро-Азовський регіон і дослідила тут чимало пам'яток. Лише у 1952 р. окремий загін Скіфської степової експедиції ІМК під безпосереднім керівництвом К. Смирнова працював біля м. Великого Токмака. Начальником експедиції залишався Б. Граков, але участі в розкопках не брав і з

Москви не приїздив. Фактично загон виконував роботи в рамках експедиції О. Тереножкіна. Було досліджено 7 курганів у межиріччі Чингулу і Токмачки та поселення епохи пізньої бронзи.

Загалом протягом двох польових сезонів було розкопано 83 кургани висотою від 3 м до зовсім знищених оранкою. О. Тереножкін особисто керував розкопками 23-х курганів [80, с. 15-20]. В основній своїй масі кургани епохи бронзи були споруджені носіями ямної культури і містили впускні поховання наступних часів – катакомбної, зрубної культур, поодинокі могили скіфів, сарматів та середньовічних кочовиків. Також були досліджені великі групи сарматських курганів під невисокими розораними насипами біля с. Ново-Пилипівка та на землях совхозу «Аккермень».

Кургани копалися без застосування техніки, великим квадратним розкопом, що призводило до втрати інформації про поховання, які містилися в полах насипів. Згодом у публікації результатів робіт О. Тереножкін наголошував на необхідності повного дослідження курганів, а також і площі між курганами [101, с. 16].

Звертає на себе увагу те, що в Науковому архіві ІА НАНУ присутні лише машинописи звітів за 1951 – 1952 рр., а креслення, фотоматеріали, польові щоденики відсутні. Відсутні також і звіти загонів Ленінградського державного університету (Л. Клейн) та Скіфської степової АЕ МДУ (Б. Граков та К. Смирнов).

Актуальним для історії досліджень є перевидання матеріалів Молочанської експедиції з урахуванням сучасного рівня знань в археології, у супроводі картографічних, додаткових графічних та фото-ілюстрацій. Також у віддаленій перспективі можна сподіватися на дообстеження частково розкопаних експедицією курганів.

У 1956 р., перед початком будівництва Кременчугської ГЕС, працювала велика експедиція, яка з 10 липня по 1 жовтня провела «поглиблені розвідки» на правому березі від м. Ново-Георгієвська Кіровоградської області до м. Чигирин. Були виявлені нові та оглянуті вже відомі поселення неоліту, епохи бронзи,

чорноліські, скіфські, черняхівські, слов'янські, давньоруські. Досить значні розкопки проводилися п'ятьма загонами.

Загін, очолюваний О. Тереножкіним, дослідив біля м. Новогеоргієвська чотири кургани епохи бронзи з пізнішими впускними похованнями та чорноліське поселення на Московській горі над лівим берегом р. Цибульник (розкопано 1340 кв. м) [99, с. 3-12].

У 1960 р. Києво-Поліська експедиція (керівник – О. Тереножкін; наукові співробітники – В. Іллінська, Г. Ковпаненко, Л. Рутковська; лаборанти В. Збеневич, В. Круц, Є. Перова, Є. Черненко) обстежувала південну частину зони затоплення Київського водосховища (в північній частині працювала експедиція під керівництвом І. Артеменка). Пам'ятки зафіксовані у 64 пунктах. Найдавнішими виявилися кілька неолітичних стоянок та два невеликих поселення трипільської культури. Зафіксовано багато поселень з керамікою, орнаментованою шнуром і валиком (катакомбного типу, як тоді вони визначалися) та комарівської культури. Відкриті поселення середньодніпровської, зарубинецької культур та давньоруського періоду [104].

У 1964 та 1965 рр. розпочалися охоронні розкопки курганів в зоні Орджонікідзевських кар'єрів (Дніпропетровська область). Але О. Тереножкіна цікавили насамперед скіфські кургани, тому він цілеспрямовано займався їх пошуком, а щоб визначитися в культурно-хронологічній атрибуції, став застосовувати буріння насипів. З причини такої вибіркості результати досліджень скіфських курганів протягом цих двох сезонів розглянуті нижче, в главі про тематичні експедиції.

Роботи поблизу м. Орджонікідзе (сучасн. м. Покров) було продовжено лише у 1970 р., коли Б. Мозолевський розкопав один курган епохи бронзи [239]. Наступного року була організована постійнодіюча експедиція під керівництвом Б. Мозолевського, а з 1994 р. – С. Поліна.

Цілу епоху в українській археології склало проведення охоронних розкопок у зоні меліорації степових територій від Дніпра до Криму (будівництво Південно-Українського, Північно-Кримського, Краснознам'янського каналів).

О. Тереножкін брав участь у роботі Південно-Української АЕ (керівник О. Лєсков) у 1962 р. очолював Чаплинський загін [8].

У 1966 р. експедиція О. Тереножкіна досліджувала кургани біля с. Біленьке, Запорізької області. У 1967 р. він провів попередні розвідки, а у 1968 р. очолював Північно-Рогачикську АЕ, 1969 р. у складі цієї експедиції досліджував Гайманову Могилу. Розкопки скіфських курганів 1966, 1968 та 1969 рр. висвітлюються у главі «Степові кургани».

Останньою великою новобудовною експедицією, якою О. Тереножкін керував у 1973 р., була Херсонська АЕ [9]. Попередній начальник, О. Лєсков, ще у 1972 р. був звинувачений в націоналістичних настроях, які розповсюджувалися в експедиції, і 27.02.1973 р. відсторонений від керівництва. Призначили на його місце О. Тереножкіна: «вимушений прийняти обов'язки начальника Херсонської експедиції», записав він у щоденнику [33]. У полі вчений знаходився з 14 травня по 28 вересня. Після О. Тереножкіна, у 1974 р. керівництво експедицією перейшло до А. Кубишева, який був беззмінним керівником ХАЕ до початку 1990-х рр.

Окрім охоронних розкопок О. Тереножкін здійснював і цільові експедиційні роботи. Після переїзду до Києва навесні 1949 р. спочатку він збирався досліджувати скіфські пам'ятки Приазов'я. Потім спрямованість його спеціалізації і тема майбутньої докторської дисертації були переорієнтовані на вивчення передскіфського періоду на правому березі Дніпра. Для цього була створена Правобережна скіфська експедиція Інституту археології АН УРСР, діяльність якої була запланована на кілька років (у назві відчужаються певні паралелі зі Скіфською степовою експедицією МДУ, керованою Б. Граковим).

Визначальним для такого повороту у виборі наукової теми стало відкриття передскіфського Чорноліського городища, яке дало й назву виділеній О. Тереножкіним новій археологічній культурі. Знайомство з цією пам'яткою відбулося завдяки спілкуванню з відомим ґрунтознавцем та лісоводом, академіком П. Погребняком. Під час підготовки експедиції він висловив свої

зацікавлення історією Чорного лісу, де йому було відомо велике городище. Власне, спрямував туди роботу О. Тереножкіна саме П. Погребняк.

В подальшому роботи проводились в лісостеповій частині вже по обидва боки Дніпра і експедиція мала назву Середньо-Дніпровської скіфської АЕ: О. Тереножкін займався вивченням Правобережжя, а В. Іллінська Лівобережжя. Ця головна експедиція О. Тереножкіна працювала у 1949 – 1953 рр., 1955 р., 1958 – 1959 рр., 1963 р., 1970 – 1972 рр., 1974 р. (проведення останніх розкопок було викликано будівництвом).

Також у 1959 р. О. Тереножкін очолював Волинську АЕ, розширюючи межі своїх розвідувальних робіт у західному напрямку.

До «цільових» досліджень віднесені і деякі розвідки та розкопки, які були викликані загрозою остаточної руйнації пам'ятки або запланованим будівництвом, що й забезпечило їх фінансування. Але через те, що в результаті розкопок були досліджені скіфські пам'ятки (часто вони цілеспрямовано вибиралися), які відповідали науковим зацікавленням вченого, вони розглядаються у розділі, присвяченому аналізу тематичних (скіфознавчих) польових робіт і публікацій. Це курган Глеваха (1949 р.), Мелітопольський курган (1954 р.), кургани біля с. Кірово (1960 р.), в зоні марганцевих кар'єрів поблизу м. Орджонікідзе (1964, 1965 рр.), біля с. Біленьке (1966 р.), курганів Гайманової групи (1967 – 1969 рр.), курганів поблизу с. Матусів (1974 р.) [48].

У 1958 р., по результатах десяти років своїх досліджень передскіфського періоду лісостепового Подніпров'я, О. Тереножкін захистив у Москві в Інституті археології АН СРСР докторську дисертацію (підтвердження ВАКу отримав 1959 р.) на тему «Передскіфський період в дніпровському лісостеповому Правобережжі» [97] і потім на її основі видав монографію [103, 1961]. Зазначимо, що теми двох його дисертаційних робіт ніяк не перетинаються, на відміну від дисертацій Б. Гракова чи В. Іллінської, коли докторська є розширеним варіантом кандидатської. Монографія і зараз вважається однією з найбільш глибоких і важливих робіт у вивченні передскіфського періоду, хоча з роками з'явилися нові матеріали, які дозволили уточнити деякі уявлення про цей час, зокрема

хронологічні позиції чорноліської культури та інші питання.

У жовтні 1961 р. О. Тереножкін їздив у наукове відрядження до Чехословаччини і ґрунтовно ознайомився з центральноевропейськими пам'ятками гальштату і латену. 12-24 вересня 1965 р. вчений бере участь у I Міжнародній конференції зі слов'янської археології у Польщі.

Важким для Тереножкіна виявився 1968 р. Вчений був призначений заступником директора Інституту археології, брав участь у написанні статей офіційного характеру [47]. Але в результаті давніх чвар, що точилися в Інституті археології АН УРСР між осередком партійного керівництва (партбюро), з одного боку, та дирекцією і Вченою радою, він був виключений з партії. Рішення було прийняте 14 листопада 1968 р. на засіданні партійної організації Інституту археології за результатами відкритого голосуванням (тобто більшість партійних колег по Інституту висловилися за це). Серед інших закидів, вчений звинувачувався і у тому, що прийняв на роботу «ідейно незрілого» Б. Мозолевського, звинувачуваного у «націоналізмі». Цей епізод добре ілюструє особливості радянської моделі науки 1960-х та 1970-х років, дослідженої в працях В. Яремчука [459, с. 153-185] та інших науковців. Окремою темою є причини конфліктних ситуацій в середовищі науковців, див., напр. [204-205; 220].

Партійні чвари забирали дуже багато сил і заважали працювати. Тереножкін наприкінці весни 1969 р. відмовився від керівництва Північно-Рогачикською експедицією, бо він повинен був знаходитись у Києві і витратити час на свою реабілітацію та відновлення партійної кар'єри. Виключення з партії означало, що в подальшому він міг би працювати лише на якихось другорядних посадах чи у периферійних установах. Тільки через рік це рішення було скасоване вищою партійною інстанцією (парткомом АН УРСР) і замінене на догану, зняту лише 1973 р.

Виключення з партії, напевно, було причиною того, що вчений не отримав ніякої нагороди, коли у 1970 р. відбувалося святкування 2500-річчя м. Самарканда. Призначення цієї ювілейної дати спиралося насамперед на розробки О. Тереножкіна. Лише через чотири роки він був нагороджений грамотою від

керівних органів Узбекистану у зв'язку з 50-річчям республіки.

В цей час готувалася книга про бойовий шлях 4 гвардійської армії в роки II Світової війни [196]. Видання є переробленим і доповненим новітніми матеріалами варіантом книги, написаної за співавторства О. Тереножкіна і надрукованої у Відні у 1945 р. [289]. Втім, ім'я вченого також жодного разу не згадується.

1971 р. ознаменувався дослідженням славнозвісної Товстої Могили і відкриттям пекторалі експедицією, керованою Б. Мозолевським – учнем Олексія Івановича. Учасники експедиції, місцеве господарське і партійне керівництво були нагороджені іменними золотими годинниками. О. Тереножкін, як завідуючий профільного відділа, теж би мав отримати цінний подарунок, якби не партійні виговори.

У 1974 р. Скіфська Середньодніпровська експедиція під керівництвом О. Тереножкіна досліджувала кургани в Черкаській області – цей польовий сезон був останнім, коли вчений безпосередньо проводив археологічні розкопки.

Він зосереджується на завершенні своїх фундаментальних праць з кіммерійської та скіфської тематики. Займаючись питаннями історії передскіфського часу в українському Лісостепу, О. Тереножкін ще з 1950-х рр. паралельно почав збирати матеріали з археології доскіфського періоду півдня Східної Європи. Була завершена і побачила світ монографія «Кіммерійці» [133], яку сам автор вважав найголовнішим результатом своїх досліджень в Україні.

У 1970-ті рр. О. Тереножкін разом з В. Іллінською часто приїздили під час відпусток до Абхазії, вони відвідували розкопки в різних місцях республіки та проводили невеликі розвідки. Як повідомляв Ю. Воронов, науковець і тут зробив кілька цікавих відкриттів, серед яких антична піч для обпалу кераміки біля поселення Гвандра – тоді уперше були знайдені амфори з клеймами стародавньої Діоскуріади [32].

Окрім наукової роботи, О. Тереножкін викладав спецкурс у Київському державному університеті (як «почасовик») та керував археологічною практикою студентів. Також його запрошували спочатку взагалі перейти працювати до

Самаркандського університету, а потім у 1970 р. він їздив читати там курс лекцій.

О. Тереножкін займався і популяризацією археології – виступав з лекціями на археологічні теми в «Будинку вчених» у Києві, писав статті та повідомлення до газет та журналів.

О. Тереножкін у 1960 – 1970-ті рр. був вірогідним кандидатом у директори якогось середньоазійського академічного Інституту (це відкривало шлях до отримання звання член-кореспондента чи академіка республіканської АН), або ж міг зайняти посаду рівня завідуючого відділом в наукових установах Москви чи Ленінграду. Але зі «столицями» не склалося – там були свої наукові кадри, а залишити напрацьоване у Києві і переїздити на периферію, щоб знову усе починати з початку, вже не дозволяв вік.

З відзнак, окрім військових орденів та медалей, він був нагороджений в Україні лише Почесною грамотою від керівництва Інституту (1957 р.) та значком «Переможець соціалістичного змагання» у 1976 р., хоча «за часів царату» за розкопки Мелітопольського кургану та інші багаторічні дослідження напевно що здобув би кілька високих орденів.

Видатного науковця намагалися звільнити та відправити на пенсію за віком (розмови про це велися у березні 1977 р.), і він змушений був звертатися з принизливим проханням залишити його на роботі до осені, до святкування свого 70-річного ювілею.

Але того року О. Тереножкіну було присвоєно звання «Заслуженого діяча науки і культури» (01.08.1977 р.) та лауреата Державної премії (13.12.1977 р., за участь у написанні колективної роботи «Археологія Української РСР»). Усе це, разом з тріумфальним ювілеєм, який супроводжувався привітаннями від десятків видатних вчених з різних вітчизняних та закордонних наукових установ, зробили неможливим звільнення з Інституту археології авторитетного і плідно працюючого науковця.

О. Тереножкін разом з дружиною продовжують роботу над задуманою фундаментальною трьохтомною працею з археології та історії Скіфії. Зазначимо, що усі історії Скіфії написані вченим у співавторстві з В. Іллінською: «Нариси

історії Української РСР» [322], видання російською та українською мовами «Археології Української РСР» [51-52], монографія «Скіфія VII-IV ст. до н. е.» [50]. Розділи про Скіфію до «Історії Української РСР» [243] були підготовлені В.А. Іллінською одноосібно. Лише два перших видання вийшли за життя Олексія Івановича і Варвари Андріївни.

Втім, давався взнаки вік і пережиті життєві негаразди: «слабшають руки, ноги, серце, душа» записав О. Тереножкін у щоденнику 19 грудня 1976 р. [33, арк. 57]. Важкого удару завдала смерть його дружини, друга і наукового однодумця Варвари Андріївни Іллінської. Вона померла у лікарні після тривалої хвороби 11 грудня 1979 р., у п'ятдесят дев'ять років.

Попри такі негаразди, вчений продовжував працювати до останніх місяців свого життя. Були написані статті «Скіфське питання» [34], німецькою мовою «Кіммерійці та їх культура» [147], «Ягорлицький казан» [139], рецензія на монографію М. Грязнова «Аржан царський курган ранньоскіфських часів» [140]. Наприкінці літа 1980 р. О. Тереножкін в останній раз відвідав Самарканд [324].

О. Тереножкін входив до редколегії збірки «Археологічні пам'ятки» – вип. III (1952), IV (1952), VIII (1960), був редактором значної кількості монографій, другого тому «Археології Української РСР» (1971) та першого тому «Історії Української РСР» [243]. Вчений започаткував видавництво серії тематичних збірок: «Скіфські старожитності» (1973), «Скіфський світ» (1975), «Скіфи і сармати» (1977), «Скіфія і Кавказ» (1980), «Старожитності Степової Скіфії» (1982).

Але у всьому багатогранному науковому здобутку вченого чи не найбільш важливим треба вважати створення наукової школи. «Київська» школа О. Тереножкіна сформувалася протягом 1960 – 1970-х рр. на базі відділа скіфо-сарматської археології ІА АН УРСР, незмінним очільником якого науковець був 33 роки. Цьому сприяв весь його попередній науковий шлях, педагогічний, організаторський хист, набутий досвід та контакти з В. Городцовим і його учнями (зокрема, з В. Гольмстен).

Наукова спільнота є динамічною мережею, з амбівалентними і

мерехтливими інформаційними комунікаціями (донор-реципієнт), де науковці з різним успіхом постійно вчаться і вчать самі. У свій час, початківець О. Тереножкін висловив думки про цінність такого історичного джерела, як мініатюри Радзивіллівського літопису вже авторитетному тоді науковцю А. Арциховському, а той захистив на цю тему докторську дисертацію і зробив її трампліном своєї наукової кар'єри. Згадок же, що ця ідея належала іншому, в публікаціях А. Арциховського немає. Ще більш показовим є відкриття О. Тереножкіним пам'яток доарабського Хорезму, вивчення яких потім монополізував його науковий керівник С. Толстов, створивши свою експедицію і школу. В рамки цієї майбутньої школи О. Тереножкін погано вписувався, бо виникали певні сумніви, хто є вчителем, а хто учнем – тому він був усунутий від участі в розкопках.

В той же час, коли О. Тереножкін перейшов на роботу до України, в ІМК вже існувала своя школа скіфознавства, очолювана І. Фабриціус. Її наставником був В. Гошкевич – в археології і музеєзнавстві учень київських науковців В. Антоновича і М. Петрова. І. Фабриціус була занадто здібною і енергійною, користувалася повагою директора Інституту П. Єфименка, тому складала конкуренцію, насамперед Л. Славіну та І. Шовкоплясу. Схоже, що О. Тереножкін був запрошений до Києва почасти і для того, щоб усунути цю дослідницю від посади завідуючої відділом та знешкодити її спроби втручатися в плани розкопок на античних пам'ятках.

Учнями І. Фабриціус були Н. Покровська, Г. Тітенко (Ковпаненко), М. Вязьмініна. Після того, як відділом почав керувати О. Тереножкін, школа розпалася – Г. Тітенко поступово перейшла під інше наукове керівництво, М. Вязьмініній запропонували змінити тему своїх досліджень, а сама І. Фабриціус вимушена була покинути роботу в Інституті [379].

Термінологічно засновнику наукової школи нібито повинно б відповідати звання «професор», що в перекладі з латини і є «вчитель». Але для більшості країн така прив'язка взагалі відсутня і звання отримують або як додаток до посади, або за наукові досягнення. В різних формах звання професора

пов'язувалося з наявністю захищених аспірантів (здобувачів) в радянських нормативах, а потім в українських, але зараз така кореляція знівельована. Невизначеним є і кількісний показник наявності учнів – так для отримання звання професора раніше висувалася вимога мати певну кількість захищених дисертантів.

У 1958 р. О. Тереножкін отримав диплом доктора науки в наступні роки почала формуватися його власна наукова школа. Першими учнями О. Тереножкіна стали Г. Ковпаненко (захист 1963), В. Бідзілі (1966) і Є. Черненко (1966). Останній під час розкопок зацікавився знахідкою пластинчатого скіфського панциру і став наполягати на зміні запропонованої йому теми для дисертації. Хоча вчитель вважав вивчення захисного обладнання безперспективним з огляду на обмаль матеріалу, Є. Черненко домогся свого і з успіхом захистив роботу «Історія скіфського військового обладунку», а згодом на її основі видав монографію.

Наступного, 1967 р. О. Тереножкін отримав звання професора. Він був науковим керівником Е. Яковенко (1970), М. Чередниченка (1973), А. Островерхова (1978), Б. Мозолєвського (1979), В. Зубаря (1979), С. Бессонової (1979), Н. Бокій (1980), Н. Гаврилюк (1981), наставником В. Мурзіна (1979, офіційно аспірант В. Іллінської), також під його керівництвом планували писати дисертацію К. Гупало, А. Кубишев, В. Білозор. На багатьох захистах у Києві, Москві та Ленінграді О. Тереножкін виступав опонентом: кандидатських дисертацій – А. Нечитайло (1973), Л. Крушельницької (1974); докторських дисертацій – О. Лєскова (1975), див. [276], І. Винокура (1978) та ін. Відомий вірш Б. Мозолєвського «Учителю», присвячений О. Тереножкіну.

Та якщо школа скіфознавства О. Тереножкіна є загальновизнаним фактом, то його внесок у формування когорти дослідників епохи бронзи привертав менше уваги. Приєднуємося до точки зору В. Отроценка, який правомірно наголошує, що Олексій Іванович фактично заснував в 1960 – 1970-і рр. у своєму відділі і школу дослідників зрубної спільноти, яку представляють О. Лєсков, М. Чередниченко, В. Отроченко [332, с. 13-14].

Хоча в предметній сфері наукової та науково-педагогічної діяльності О. Тереножкіна виділяються дослідження двох епох (пізня бронза та раннє залізо), усе ж доречно говорити про існування не двох, а однієї школи, оскільки інституціонально та методологічно вони єдині. Школу Тереножкіна визначає широке застосування типологічного методу в археології (вченого можна вважати прямим послідовником В. Городцова), соціальна проблематика, характерна для марксизму, методика польових досліджень та використання археологічного матеріалу в історичних реконструкціях.

Можна сказати, що у О. Тереножкіна була певна стратегія репрезентації наукового продукту та утворення корпоративного бренду. Масштабні та результативні археологічні розкопки, дослідницькі та видавничі проекти, унікальні знахідки та їх експонування, музеєфікація (фактично PR-акції, менеджмент) створювали академічний образ радянської української археології та репрезентували її на міжнародній арені. Цей потужний символічний капітал і по сьогодні дає свої дивіденти, порівн.: [259, с. 491].

Сьогодні в Інституті археології НАНУ та інших наукових установах України плідно працюють перші учні О. Тереножкіна (С. Бессонова, Н. Гаврилюк, В. Мурзін, С. Скорий, В. Отрощенко, В. Полтавець) та представники вже другого та третього поколінь школи. Публікації автора дисертації зі скіфознавства, а також отримані навички експедиційної роботи, теж знаходились в руслі розвитку цієї школи і є даниною поваги та вдячності до вченого [153-155; 268; 360-371]. В м. Кропивницький учениця О. Тереножкіна Н. Бокій сформувала свою школу скіфологів та дослідників середньовічної археології (І. Козир, О. Чорний та ін.). Великою мірою вони реалізують ті перспективні напрямки досліджень, які були намічені О. Тереножкіним.

Не стало видатного вченого 19 травня 1981 р., на сімдесят четвертому році життя. Він покоїться поруч з Варварою Андріївною у Києві, на Берковецькому кладовищі. Надгробок на могилах виконаний скульптором А. Іллінським, сином науковців, з використанням мотивів скіфського та античного мистецтва.

Перша представницька наукова конференція, присвячена О. Тереножкіну,

була організована у 1987 р. у Кіровограді клопотами його учнів, насамперед, Н. Бокій та Б. Мозолевського. Друга конференція відбулася у 1992 р. у м. Мелітополі; третя – у 1997 р. у Києві, в Музеї історичних коштовностей; дві останні – у 2007 та 2017 рр. – у Чигирині.

Зазвичай на кожній такій зустрічі, де значна частина присутніх є представниками школи О. Тереножкіна, згадуються різні аспекти не лише наукового, а й особистого спілкування з вченим. Актуальними залишаються вибудовані концепції, бо, хоча вони й зазнають критики та уточнень, але окреслені питання складають певні «системи координат» як сучасної проблематики кіммерійського періоду, так і скіфознавства.

Український («київський») період біографії виявився плідним і, незважаючи на тимчасові службові негаразди, щасливим для О. Тереножкіна. Вчений жив і працював у Києві майже тридцять три роки. Кожного польового сезону (їх було 26) він мав змогу отримувати фінансування на проведення експедиційних досліджень. Під час розвідок була відкрита велика кількість пам'яток, на багатьох проведених розкопки, які значно збагатили джерельну базу археології від неолітичного періоду до середньовіччя. З ім'ям О. Тереножкіна пов'язаний початок масових розкопок скіфських курганів в районах великих новобудов на півдні України у 1950 – 1960-х рр.

Під час роботи в Україні вчений займався трьома великими темами – передскіфським періодом у Дніпровському лісостепу, пошуком кіммерійських пам'яток і питаннями скіфської археології та історії, окрему увагу приділялося встановленню спадкоємності в розвитку культур від епохи бронзи до слов'ян. Результатом цих досліджень постали найголовніші наукові праці вченого – три монографії, розділи в узагальнюючих виданнях з археології, десятки статей, а також масштабні видавничі проекти та редагування тематичних збірок, узагальнюючих багатотомників.

О. Тереножкін тридцять два роки очолював скифо-античний відділ Інституту археології і був координатором не лише кіммерійсько-скіфо-сарматських досліджень, але мав безпосереднє відношення до загального

керівництва античною археологією. Треба зазначити також, що він не дуже полюбляв «організацію науки» у поганому розумінні слова і у щоденнику називав її «келдишуванням» – за негативним прикладом керівництва у галузі ракетобудування.

Найвищим досягненням науково-організаційної та науково-педагогічної діяльності О. Тереножкіна стало створення сучасної української школи скіфознавства.

Дослідивши інтелектуальну біографію О. Тереножкіна, можна відзначити його широку наукову ерудицію, здатність оволодіти зовсім новим предметним полем досліджень і вивести його на високий фаховий рівень, високу ціннісну мотивацію в науці, а не гонитву за посадами та нагородами. Він є яскравим представником інтелектуальної еліти свого часу, який критично мислив не тільки в науці, а й в реальному житті. Вчений завжди гуртував навколо себе колектив фахівців та однодумців, зробив поважний внесок в розвиток археології та історії тепер вже кількох держав пострадянського простору, залишив після себе наукові праці з багатьох напрямів досліджень, які по сьогодні є класичними.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ О. ТЕРЕНОЖКІНИМ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ У ПОДНІПРОВ'І ТА ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Лісостепові території між Дніпром і Дністром займав осілий народ, безперервний розвиток якого (з довгими періодами майже повної стабільності) простежується від епохи пізньої бронзи до великого переселення народів в перших сторіччях н. е. Саме цю територію О. Тереножкін вважав прабатьківщиною слов'ян. В степах Північного Причорномор'я мешкали племена кочових кіммерійців, в основі етногенезу яких незаперечними є міграційні хвилі з Південного Сибіру і Центральної Азії. Впливи кіммерійців сягали й лісостепової зони, стимулюючи розвиток економіки та прискорення поступу соціальних змін в середовищі місцевої людності.

3.1. Пошук археологічних відповідностей кіммерійцям: від «кіммерійської пітьми» до історичних реконструкцій

Інтерес до вивчення історії кіммерійців зумовлений як суто науковими потребами, так і принциповим значенням – це найдавніший етнонім з відомих назв народів, які мешкали на українських землях. На сучасному етапі розвитку української історичної науки питання кіммерійської історії набуває нової актуальності з огляду на теоретичні проблеми та практичні завдання у створенні сучасного гранд-наративу.

Про кіммерійців повідомляють давньогрецькі (Hom., Od., XI, 13-19) та передньоазійські джерела. Однак територія їх розселення, етнічна приналежність, матеріальна культура, впливи на передньо- та малоазійські цивілізації, культурно-історичний спадок були і залишаються однією з найдискутованіших проблем. Тому в історіографії навіть закріпилася метафора «кіммерійська пітьма», яка характеризувала стан наукової розробленості проблеми. Переважною причиною цього є складності співвіднесення даних писемних джерел з археологічним матеріалом.

Зусилля кількох поколінь науковців дозволили значно просунутися у

розумінні історії цього народу, але цей процес був дуже суперечливим, дискусії з кіммерійської проблематики перманентно оживлювалися у зв'язку із появою нових археологічних джерел.

Кіммерійці викликали особливу цікавість вже у істориків XVIII ст., але першим ґрунтовним дослідженням треба вважати статтю В. Городцова 1928 року «До питання про кіммерійську культуру» [207].

Намагалися розробляти кіммерійське питання і радянські вчені 1920-х рр. – з «маррівських» позицій стадіального розвитку народів. Автохтонна теорія, домінуюча у 1930-х першій половині 1940-х рр. передбачала поступовий внутрішній розвиток у середовищі носіїв зрубної культури, який привів спочатку до появи історичних кіммерійців, а потім викликав «стадіальне» перетворення останніх на скіфів. В результаті це гальмувало вивчення ролі міграцій в етнічних та соціальних процесах, не сприяло кращому розумінню шляхів розвитку виробничих технологій та принципів розповсюдження здобутків культури. З політичних міркувань радянські науковці отримувала жорсткі установки на заперечення «міграціонізму», окремі прояви якого якщо і визнавалися, то лише у внутрішніх політичних межах країни. Важко було заперечувати позицію цілої плеяди тогочасних вчених, серед яких бачимо таких авторитетів, як С. Кісельов, М. Грязнов, А. Бернштам, А. Якубовський, М. Массон, С. Толстов, А. Маргулан, стосовно відсутності протоскіфських пам'яток у Південному Сибіру, Казахстані, на Алтаї, Тяньшані та в Середній Азії. Категоричний висновок зробив на антропологічних матеріалах Г. Дебец, зазначаючи, що перехід від бронзи до заліза не супроводжувався значними переміщеннями населення. А гіпотези «буржуазного історика» М. Ростовцева про прихід скіфів з «глибин Азії», під якими він розумів Центральну Азію та Сибір аж до китайських територій, вважалися хибними за визначенням.

Але на початку 1950 рр. радикально-автохтонна теорія Н. Марра почала зазнавати тотальної офіційної критики завдяки особистому втручання Сталіна. Фундамент сучасного вивчення кіммерійців поклали публікації А. Іессена та нові археологічні відкриття в Передкавказзі, Криму та Подніпров'ї. Великий внесок в

дослідження кіммерійської проблематики зробив О. Тереножкін протягом 1950-х – 1970-х років, коли активно долучився до дискусії, яка переживала черговий сплеск інтересу до цього питання.

Хоча О. Тереножкін ніколи не був прибічником Н. Марра (на відміну, наприклад, від С. Толстова)¹⁶ і виключно автохтонної теорії, принаймні в її вульгарному викладі, певною мірою вона впливала і на його розробки, прямо або опосередковано через праці інших науковців.

Як послідовник В. Городцова, розпочинаючи роботу над новою для себе проблематикою, Тереножкін спирався на здобутки саме цього вченого, який писав: «Отже, щоб скласти вірне уявлення про зброю, знаряддя та інші вироби кіммерійців, необхідно перш за все познайомитися з такими ж предметами, що існували в той час у сусідніх народів Європи, з якими кіммерійці мали б мати ділові стосунки і які стояли щодо культурного розвитку не нижче, а вище їх. З цією метою я пропоную переглянути і порівняти головні типи зброї і знарядь праці Західної Європи, Кавказу, Чорномор'я, середньої і східної Росії < ... >» [207, 1928, с. 50]

Оскільки в ассирійських джерелах часто плутали кіммерійців зі скіфами, то В. Городцов зауважував, що й археологічно вони повинні бути подібними [206, с. 344]. Втім, якщо здалеку ассирійцям зағони вершників, озброєних луками, здавалися тотожними, ці зағони напевно що мали свою етнографічну окрасу, власне виробництво з відмінною художньо-ремісничою традицією, кожен родовий зағін зберігав якісь етнографічні ознаки в одязі та оздобленні коня і зброї. Окрім того, після сутичок або військових подарунків проходило змішування різноманітних, відмінних між собою комплексів матеріальної культури. Зағони йшли на службу як найманці або об'єднувалися в союзи, і ці події могли бути вельми динамічними, відтворити ж їх за нечисельними археологічними реаліями, які з того часу збереглися, можна лише дуже умовно і в самих загальних рисах.

Дослідники кіммерійської проблематики та наукового доробку О. Тереножкіна в цій царині традиційно вважали, що починаючи з першої статті

¹⁶ Нагадаємо про виключно уїдливе відношення В. Городцова (вчителя О. Тереножкіна) до теорії Н. Марра.

О. Тереножкина «Пам'ятки передскіфського періоду в Україні» [84], написаної через три роки після переїзду до Києва, і до узагальнюючої монографії «Кімерійці» [133] та інших останніх робіт, погляди вченого принципово не змінилися, а лише конкретизовувалися на основі розширення археологічної бази.

Так, С. Скорий акцентує увагу на те, що вже у цій найпершій статті О. Тереножкін концептуально висловив свій погляд на історію кімерійців та ранніх скіфів, саме там в загальних рисах була намічена ідентифікація кімерійських старожитностей, яка отримала подальшу розробку й остаточне оформлення в його наступних роботах: «У 1952 р. Олексій Іванович опублікував статтю, де він вперше, спираючись на матеріали Кам'яномостського могильника і фрако-кімерійських старожитностей Карпато-Подунав'я, об'єднав в культурно-хронологічну групу степові поховання кінних воїнів з курганів Чорногорівського, Комишувахського і Малої Цимбалки. Він датував їх пізнішим передскіфським часом (не пізніше кінця IX – VIII ст. до н. е.), правда, утримавшись від етноісторичного трактування цих пам'яток» [395, с. 8]. Приблизно така ж логіка простежується і у посиланнях на доробок О. Тереножкіна в розділі «Кімерійці» другого тому «Давньої історії України».

Однак, на нашу думку, погляди О. Тереножкіна на кімерійську проблематику зазнали значної еволюції, нові археологічні знахідки змусили вченого суттєво відкоригувати власну концепцію. Погляди О. Тереножкіна початку 1950-х років на кімерійську та ранньоскіфську історію мали суттєві відмінності від тієї концепції, яку потім звикли пов'язувати з його ім'ям.

Даний підрозділ має ускладнену структуру. В його основу покладено виділені автором етапи дослідження О. Тереножкіним історії та археології кімерійців:

1) початок-середина 1950-х рр., якому відбулося формулювання засадничих положень та введення в науковий обіг перших результатів власних розкопок;

2) друга половина 1950-х рр., коли основна увага була приділена вивченню контактів степового та лісостепового населення;

3) 1960-ті рр. характеризується оформленням загальних поглядів та

розробкою окремих питань кіммерійської археології та історії;

4) 1970-ті рр. остаточне оформлення концепції кіммерійської історії, апогеєм чого є монографія «Кіммерійці» (1976).

В структурі підрозділу виділено окремі тематичні блоки, розміщені діяхронно щодо виділених етапів дослідження О. Тереножкіним кіммерійської проблематики, але пов'язані з конкретними етапами змістовно, що дозволяє співвіднести розвиток загальних поглядів вченого на кіммерійців та напрями його археологічних, конкретно-історичних та конкретно-історіографічних досліджень. Зрештою, на нашу думку, це посприяло цілісному погляду на кіммерійські студії в історіографічному спадку О. Тереножкина.

Такими тематичними блоками стали огляд вивчення історіографії кіммерійсько-скіфської проблеми в працях О. Тереножкіна, що сприяло формуванню ґрунтовної теоретичної бази авторської концепції кіммерійської історії. Тематичні огляди вивчення О. Тереножкіним кіммерійських стел, мечів та кінжалів, казанів присвячені важливим «маркерам» кіммерійської культури.

На початку вивчення О. Тереножкіним кіммерійського питання (1950-ті рр.) відбувалося формулювання засадничих положень та введення в науковий обіг перших результатів з проведених розкопок.

Кіммерійців вчений локалізував, окрім Боспора, лише у межиріччі Дніпра і Дністра. Не заперечуючи повідомлення Геродота про прихід скіфів з «глибин Азії», О. Тереножкін повторює запитання А. Іессена – «де саме починалася Азія?» та його думку, що географічним кордоном була не р. Урал, а р. Дон (Танаїс). Тобто міграції, якщо і відбувалися, то були відносно локальними, такими, наприклад, як переселення «андронівців» з Казахстану у сусіднє Поволжжя.

На думку О. Тереножкіна, загальна ситуація полягала в наступному: центр формування скіфів знаходився у степах Поволжжя; на схід від Дніпра жили зрубні племена; кіммерійці ж займали землі на захід від Дніпра. Стосовно останніх, вчений пише: «Здається, що в такому прямому застосуванні для кінця бронзи на нашому південному заході цю назву було вперше вжито на Всесоюзній археологічній нараді в Москві в 1945 р.» [82, с. 6; 293 с. 43].

Поділяючи погляди на можливий прихід скіфів з-за Дону, одночасно О. Тереножкін передбачливо залишає і право на існування для автохтонної теорії, якої дотримувався Б. Граков. Одномоментну появу скіфської матеріальної культури вчений теж згоден пояснювати дуже швидким за часом переходом від пізньої бронзи до епохи заліза, який нібито й став головною причиною кардинальних змін у археологічних комплексах [82, с. 8].

Пишучи про доскіфські лівобережні пам'ятки, вчений не дуже послідовно відносить одні пам'ятки до кіммерійських, а інші, як видно з контексту, до протоскіфських. Так кіммерійськими названі поселення зрубної культури між м. Дніпропетровськ та м. Запоріжжя, відкриті О. Бодянським і єдиний «реперний» курган [273, с. 200-204], який О. Тереножкін датує VIII ст. до н. е.: «Серед неяскарих курганів кіммерійського часу у Північному Причорномор'ї виділяється лише Широкий курган¹⁷ у с. Мала Лепетиха на Херсонщині, відомим своєю великою і складною похоронною спорудою. У ньому знайдено два бронзових кинджали кіммерійського типу, з яких один виявився бронзовим, а інший з бронзовим верхом і залізним клинком» [82, с. 10].

Одночасно з вказівкою на початку статті, що лівобережжя Дніпра слід відносити до території протоскіфських зрубних іраномовних племен (на відміну від фракомовних кіммерійців правобережжя), О. Тереножкін наголошував і на іншому, коли підійшов до визначення як кіммерійських пам'яток зі своєрідною матеріальною культурою на лівобережжі (! – В. С.): «Поселення з окремими будинками, розрахованими на патріархальну родину, розвинене пастушество і землеробство, широкий розвиток бронзоліварного виробництва складають відомі нам основні риси побуту кіммерійських племен. Варто зазначити також, що війна у цих племен починає відігравати значну роль. Потрібно зробити застереження, що ці риси слід відносити до бронзового віку в історії кіммерійців. Здається, що тільки такі пам'ятки, як Широкий курган, наближаються до дати VIII ст. до н. е., тобто до часів «історичних кіммерійців. Культуру кіммерійців саме цієї пори ми

¹⁷ Розкопки Н. Веселовського він працював у Таврійській губернії 1916 р., а 1917 р. проводив розкопки в Кубанській області. Перелік звітів з НА ІМК РАН (м. Санкт-Петербург) див. [226, с. 71-72].

ще майже не знаємо. Пам'ятки її потрібно шукати, орієнтуючись на речові знахідки з Каменномоствського могильника, Черногооровського кургану Городцова, Комишуваського кургану Бранденбурга і [...] городищ Чорноліського етапу в лісостепу на правому березі Дніпра». До цього переліку вчений додає ще курган біля хутора Обривського та Малу Цимбалку [82, с. 7, 10].

Але при певній еклектичності поглядів, прозорливість сказаного тоді полягала, насамперед, у чіткому висновку, що кіммерійські пам'ятки залишаються остаточно невизначеними і треба продовжувати їх шукати. Перелік же культур і конкретних пам'яток повинен був вказувати на історичний контекст і на хронологічні рамки, в межах яких треба шукати сліди «історичних» кіммерійців. Втім, цей методологічний принцип на шляху дослідження був сформульований ще В. Городцовим – спостереження за сінхронними, територіально досить віддаленими пам'ятками. від гальштату на заході і до синкретичного тоді масиву зрубно-передскіфських поховань на сході (поволжсько-уральські і казахстанські степи) та щойновідкритих північно-кавказьких могильників. На перехресті ж цих впливів, спрямованих з різних боків суміжних територій, повинна бути з'ясованою сутність матеріальної культури кіммерійців.

Схоже, що стаття О. Тереножкіна була підготовлена і відправлена ще до того, як відбулися у 1951 р. розкопки курганів Південно-Молочанською експедицією, бо приазовські пам'ятки там не згадуються.

Характеризуючи потім поховання в курганах долини р. Молочна, вчений писав: «Подібно до катакомбних усі «кіммерійські» поховання є впускними в насипи давньоямних курганів.». Мова йшла про сильно скорчені, покладені на правому чи лівому боці, на невеликій глибині поховання без застосування в обрядовості вохри, що супроводжувалися керамікою гострореберної форми чи баночної, інколи прикрашеної валиком. Тобто, за сучасними визначеннями це поховання культур багатоваликової кераміки, зрубної та сабатинівської. «За поховальним обрядом і звичаєм захоронювати в простих ямах без гробниць і в могилах у вигляді дерев'яного зрубу, усі ці могили більше за все нагадують

подібні ж поховання кінця бронзового століття в курганах Причорномор'я, на захід від Дніпра, на підставі чого ми і вважаємо за можливе хоча б попередньо включити молочанські поховання цього типу в групу кіммерійських пам'яток, хоча за часом вони, ймовірно, належать до більш ранньої пори, ніж історичні кіммерійці (VIII – VII ст. до н. е.)» [82, с. 17].

Того ж року, коли вийшли розглянуті вище дві статті, О. Тереножкін зробив доповідь «Пам'ятки передскіфської епохи в Середньому правобережному Подніпров'ї», див. [336, с. 17], текст якої був опублікований лише 1954 р. Там О. Тереножкін лише побіжно зауважив на можливості віднесення до кіммерійської культури мечів і кинджалів з прямим перехрестям, коли характеризував виділену ним чорноліську культуру: «Залізний меч і кинджали Київського історичного музею, залізні кинджали і списи кабардинських могильників знайомлять нас із досі невідомими типами озброєння, які використовували в передскіфський час на півдні нашої країни. Вони дозволяють припускати, що і кіммерійські племена, що жили в Криму, і в степовій смузі Північного Причорномор'я, здійснювали свої походи в Передню і Малу Азію в VIII і на початку VII ст. до н. е. вже не з мідною, а з подібною залізною зброєю вельми високої якості.» [90, с. 105]. Цей єдиний пассаж, який стосується степових кіммерійців, поклав початок багатолітній праці вченого по збору джерел, систематизації та культурно-історичній інтерпретації клинкової зброї кіммерійців.

Таким чином, треба наголосити на тому, що відкриті в ці роки у Приазов'ї поховання пізньої бронзи О. Тереножкін спочатку умовно відносив до «кіммерійських» (за сучасною періодизацією це культури багатоваликової кераміки, зрубної, сабатинівської та білозерської), і зазначав, що вони важкі для аналізу, оскільки містять мало речей (головним чином, поодинокі сосуди) [80, с. 17; 87, с. 88].

Пізніше вчений серед масиву досліджених на р. Молочній поховань зрубної культури виділить три скорчені поховання, що супроводжувалися лощеними вузькогорлими глечиками. Вчений відносить їх до «історичних кіммерійців VIII – VII ст. до н. е.», тобто, вже не до епохи бронзи, а до початку заліза. Подібні,

неопубліковані на той час поховання, пише він, знаходив на Донеччині В. Городцов. До цього ж періоду був зарахований курган у с. Лук'янівка, з янтарними бусами і ранньогальштатською фібулою (розкопки В. Гошкевича), та Широкий курган з двома кинджалами «кіммерійського типу» (розкопки В. Веселовського) [94, с. 73-74].

Звертає на себе увагу те, що у наступній публікації, де аналізуються зрубні поховання та поселення на р. Молочній, вчений вже обережно уникає того, щоб інтерпретувати якісь із них як кіммерійські. До «передскіфського часу» О. Тереножкін зарахував лише знайдений у насипу к. 3 біля с. Новотроїцьке (заплава річки) бронзовий дволопатевиий наконечник стріли [101, с. 13-15]. Нагадаємо, що малюнок знахідки у публікації, див. [251, с. 153] не наведений. В каталозі степових пам'яток з монографії «Кіммерійці» дослідник наводить два скорчених поховання з молочанських розкопок [133, с. 25-26], а про бронзовий наконечник вже не згадує.

Важливим треба вважати зроблене тоді спостереження над культурним визначенням антропоморфних скульптур: беззаперечно було доведено, що кам'яні стели, які раніше вважали кіммерійськими, насправді належать ямній культурі, оскільки одна така стела знайдена на перекритті ямного поховання [80, с. 16; 87, с. 88]. Мова йшла про п. 9, к. 1 північної околиці с. Новопилипівка¹⁸.

Кіммерійські стели. При публікації матеріалів, даючи огляд розкопаних протягом 1951-1952 рр. в заплаві р. Молочної курганів, О. Тереножкін у розділі «Давньоямні поховання» знову пише про неправомірне віднесення ряду стел до кіммерійського періоду [101, с. 7]. Він наводить результати розкопок Г. Скадовського, де були зафіксовані знахідки таких стел у похованнях [387, с. 159-160], пізніше віднесених до виділеної В. Городцовим ямної культури.

Як помилкові наводяться визначення В. Гайдукевича [200, с. 219], Е. Симоновича [409] та В. Даниленка [222, с. 218]¹⁹. Таким чином, було остаточно

¹⁸ О. Тереножкін в своїй публікації зазначає, що курган був розкопаний М. Вязьмітіною [101, с. 16; 197, с. 38, рис. 17-19].

¹⁹ В. Даниленко [222, с. 218-225] територію кіммерійців визначав рубежами Дону на сході та Дністра - нижнього Дунаю, відносив до цього періоду бронзоліварництво рубежу II-I тис. до н. е. Кіммерійців вважав спорідненими з

з'ясовано, що досліджена Молочанською експедицією стела, та подібні до них, не можуть бути віднесені до кіммерійських старожитностей.

До вивчення антропоморфної скульптури вчений звертається через багато років, коли вже знайшов археологічні відповідності історичним кіммерійцям і розробив періодизацію та хронологію передскіфського періоду. В монографії «Кіммерійці» О. Тереножкін окремо не розглянув питання про скульптуру, яке залишало можливості до дискусій. Лише в історіографічному огляді літератури та в главі «Мечі і кинджали» він приділяє стелам кілька сторінок у зв'язку зі зображеннями зброї та торкається історії їх відкриття [133, с. 10-11, 118-120].

На XVII конференції Інституту археології в Ужгороді науковець робить доповідь «Кіммерійські стели» [135, с. 12-14] та публікує того ж року, і під такою ж назвою, статтю [137, с. 12-22].

Стаття була написана дещо раніше – О. Тереножкін згадує її в тезах як віддану до друку, тому спочатку звернемося до її розгляду. Автор починає огляд з відкриття П. Курінним білогрудівської культури на початку 1920-х рр., тоді ж були знайдені і кілька скульптур, які вважали синхронними відкритим поселенням і зольникам, тож віднесли їх до останнього періоду епохи бронзи. Подібні стели пізніше знайдені у північному та північно-західному Надчорномор'ї, де за письмовими джерелами жили кіммерійці, відповідно, дослідники вважали їх за кіммерійські. Розкопки на р. Молочній беззаперечно довели помилковість визначень В. Даниленка та інших згаданих науковців, бо ці стели набагато архаїчніші і відносяться до ранньої бронзи.

Потім стели з зображеннями мечів та кинджалів з прямим перехрестям були знайдені в місці злиття рр. Волги і Ками (Татарська АРСР, пос. Новомордово), вони супроводжувалися зображеннями речей місцевої ранньої ананьїнської культури - це були перші антропоморфні скульптури, доказово датовані кінцем VIII – початком VI ст. до н. е. [431].

1970 р. на півночі Болгарії (с. Белоградець) в кургані Птічата Могила

таврами, які в горах довше збереглися як етнос. Стелу (каталог Поля № 200) знайдено 1862 р. на лівому березі р. Мокра Московка, біля с. Наталівка Олександрівського повіту (зараз Запорізький район). В. Даниленко також повторює тезу В. Городцова, що необхідно залучати джерела суміжних територій – Фракії та Північного Кавказу.

знайдена стела кіммерійського обліку і поховання цього ж часу. Г. Тончева вважала його фракійським (лише окремі речі визнавала кіммерійського типу), а О. Тереножкін пізньокіммерійським. Аналогічною цій стелі є скульптура з Добруджі в Румунії (Діногетія-Гарван) [421].

Г. Членова [442] знайшла ще одну кіммерійську стелу в фондах Ольвійського заповідника та зробила висновки про зв'язки номадів Надчорномор'я та Подунав'я з азійськими степовими територіями в передскіфські часи. О. Тереножкін подає опис ольвійської стели та її малюнок з уточненнями зображень (не подвійна сокира, а меч), також критикує гіпотези Г. Членової про походження кіммерійської зброї, яка «всупереч історичної імовірності» намагалася, спираючись на поверхові ознаки схожості, пов'язати її витоки з Близьким Сходом, Середземномор'ям та Єгиптом досить віддалених часів.

О. Тереножкін додає до відомого вже переліку ще кілька кіммерійських стел: знахідку В. Гошкевичем в кургані Царева Могила, яка, вірогідно, могла супроводжувати одне з поховань, глибиною 13 м (!? – В. С.); стелу з Миколаївської області (с. Костянтинівка); з Запорізької області (правий берег Дніпра біля Кічкаської переправи); Криму (с. Цілинне); з Передкавказзя дві стели з розкопок Н. Веселовського (музей м. Армавіра), опубліковані Д. Савіновим [358].

Проникнення карасукських культурних елементів у Надчорномор'я припадає, за визначенням О. Тереножкіна, на кінець «білозерського ступеня зрубної культури» або на початок чорногорівського етапу, датованого 900 – 750 рр. до н. е.

Наприкінці автор намагається розділити стели на ранні чорногорівські та пізні новочеркаські (750 – 650 рр. до н. е.), а для останніх намічає три локальні групи ананьїнську на Волзі, протомеотську в Передкавказзі та Надчорноморську [137].

В опублікованих під такою ж назвою тезах доповіді О. Тереножкін коротко викладає основні положення статті і лише змінює свою точку зору на

хронологічну класифікацію стел. Якщо більш прості, з меншою кількістю оздоблення скульптури раніше він вважав старшими, чорногогорівськими, а багатші деталями новочеркаськими, то тепер пише, про можливий вплив на це не культурно-хронологічних, а соціальних та майнових чинників [135].

В «Археології Української РСР» є підрозділ «Кіммерійські стели», де зазначено: «Вони стали відомими завдяки дослідженням О.І. Тереножкіна і Н.Л. Членової» з посиланнями на публікації авторів під 1978 р. Однак, в бібліографії праця Н. Членової, по-перше, не наведена взагалі, а по-друге, вона опублікована не 1978-го, а 1975-го, тобто на три роки раніше, ніж стаття О. Тереножкіна. Немає в бібліографічному списку і ще однієї важливої для історії питання праці, на яку подається посилання – «Савинов, 1977». Остання була теж опублікована раніше, ніж робота О. Тереножкіна, але Д. Савінов взагалі не згадується серед першовідкривачів кіммерійських стел [51, с. 28].

Тобто археологічне відкриття кіммерійських стел було зроблено ще під час розкопок Н. Веселовського та В. Гошкевича на початку ХХ ст., а правильне їх визначення, як пов'язаних зі східними регіонами, вперше зроблене Н. Членовою [1975]. Можна зробити висновок, що дослідження О. Тереножкіним кіммерійської антропоморфної скульптури мали головним чином синтетичний, узагальнюючий характер. Лише на початку 1950-х рр. під час розкопок експедиції, якою керував вчений, було встановлено, що ті стели, які вважалися кіммерійськими, відносяться до енеоліту ранньої бронзи. Це дозволило поставити питання про пошук власне кіммерійських антропоморфів. Вони були знайдені і опубліковані іншими археологами: 1963 р. А. Халіковим у Середньому Поволжжі; 1970 р. Г. Тончевою у Болгарії; 1977 р. С. Поповим в оренбургських степах. На зв'язок передкавказьких стел, знайдених Н. Веселовським, з карасукськими першим звернули увагу Д. Савінов та Н. Членова.

О. Тереножкін систематизував усі відомі кіммерійські стели, додавши екземпляр з армавірського музею (за наданою йому В. Ольховським інформацією), забуті знахідки з розкопок В. Гошкевича (за інформацією Є. Черненка) та Дніпрогесівської експедиції, а з новітніх розкопок – експедицій В. Корпусової та

О. Шапошникової. Вчений повторив і підтвердив ідеї про карасукські витoki киммерійської скульптури (висловлені спочатку Д. Савіновим для «протомеотських», синхронних киммерійцям пам'яток Передкавказзя) та про карасукську основу для скульптур усього степового обширу до Болгарії включно, останній висновок, повторимо, належать Н. Членовій.

Закінчивши екскурс до праць О. Тереножкіна про стели – дві спеціально присвячені статі, та ще дві, де автор торкався цього питання –, повернемося до загальної еволюції поглядів вченого у пошуку киммерійські старожитностей.

В другій половині 1950-х рр. основна увага була зконцентрована на контактах степового та лісостепоного населення. При вивченні передскіфського періоду у Лісостепу вчений простежує зв'язки як з середньоєвропейськими, так і з кавказськими та степовими пам'ятками. Він пише про дуже погану вивченість і археологічних джерел, і історичного процесу напередодні приходу скіфів у Надчорномор'я. О. Тереножкін вважає, що під тиском скіфів сильно зменшується область осілого землеробства зрубної культури. Тобто поселення у с. Верхній Рогачик (розкопки Д. Березовця), с. Змієвка (розкопки А. Буракова), с. Бабино (розкопки В. Іллінської) та с. Ушкалка (верхній шар; розкопки Д. Телегіна), які відносяться до білозерської культури, і де присутня лощена кераміка, фактично визначені тоді були як киммерійські. Частина цих поселень доживає до VIII ст. до н. е. Були відомі і скорчені поховання в курганах з лощеною керамікою. З поховань соціальної верхівки вчений знову називає Лук'янівський курган (розкопки В. Гошкевича; там знайдена фібула) та Широку Могилу (розкопки Н. Веселовського).

О. Тереножкін також підкреслює сильні впливи зрубної культури на лісостепову білогрудівську, і ці контакти вважає набагато більш визначальними, ніж західні зв'язки білогрудівської культури з центральноєвропейськими культурами (зокрема, з лужицькою).

«Передскіфськими» вчений обережно і невизначено називає пам'ятки, які існували до оформлення Скіфії в політичне об'єднання. До них він відносить кургани Камишевахський, Чорногорівський, Малу Цимбалку та Обривський [95,

с. 59-60].

Передскіфським періодом в цей час цікавилися й інші науковці. Так Б. Шрамко, розглядаючи пам'ятки басейну р. Сіверський Донець, висловлює цікаві формулювання: «Ще В.А. Городцов <...> на курганному матеріалі довів, що між скіфською епохою і епохою поширення пам'яток зрубної культури існував якийсь, – археологічно цілком відчутний, – проміжок часу; тоді в басейні Північного Дінця жило населення, яке ховало померлих в насипу або на горизонті. Ми не знаємо, чи було це населення однорідним і чи тільки воно заселяло в передскіфський час береги Північного Дінця, але заперечувати його існування або змішувати його з племенами власне зрубної культури неможливо» [453, с. 19]. Тобто і О. Тереножкін, і Б. Шрамко продовжували шукати археологічні відповідності кіммерійцям – пам'ятки з якимись характерними особливостями, у чітко визначеному, але досить великому хронологічному відтинку, керуючись зауваженнями В. Городцова.

Певним результатом роботи на шляху створення свого бачення епохи раннього заліза на українських землях постала глава «Племена скіфського періоду», написана В. Іллінською та О. Тереножкіним до колективної праці «Нариси історії Української РСР» – цей рукопис, створений ще на початку 1950-х рр. зазнав багатолітніх щорічних переробок [322, с. 109-214]. Окремої глави, присвяченої кіммерійцям, не передбачалося планом, але був зроблений огляд передісторії скіфів. Він складався з короткого екскурсу про початок залізного віку в Закавказзі і Європі, та про пам'ятки кіммерійців, які виділяються тут у розширеному культурно-хронологічному вигляді. Наприклад, до них віднесено більш давнє поховання білозерської культури з бронзовою фібулою (Лук'янівська Могила на Херсонщині). Зазначимо, що зараз основним місцем виробництва таких фібул вважається північна частина Італії, звідкіля вони розповсюджувалися на Балканах.

Автори в цей час ще дотримуються висновку А. Іессена, що кіммерійські та ранньоскіфські поховання, їх матеріальна культура були досить тотожними і виокремити їх майже неможливо.

Надалі О.Тереножкін займається *оформленням загальних поглядів та розробкою окремих питань кіммерійської археології та історії (1960-ті рр.)*. Важливим було відкриття 1959 р. в передгірському Криму (с. Зольне) кіммерійського впускного поховання в кургані (висота 4 м) епохи бронзи [454]. Автор публікації заперечив можливість віднести це поховання до пізньозрубних, кизил-кобинських, або ранньоскіфських та визначив його як безсумнівно кіммерійське.

Саме поява статті А. Щепинського значною мірою спричинилася до посилення зацікавленості О. Тереножкіна проблематикою кіммерійських старожитностей. Дізнатися про цей цікавий факт дозволяє лише «усна історія», точніше, стаття журналіста С. Цикора, написана після проведеного інтерв'ю з О. Тереножкіним: «Піком найвищого емоційного стану, часом прийняття найвідповідальнішого рішення стала для вченого звістка про знахідку поблизу села Зольне в Криму археологом А. Щепинським чудового кінського вуздечного набору, прикрашеного різьбленням. <...> Автор знахідки написав статтю, в якій стверджував, що різьблення на вуздечному наборі ніякого відношення до культури скіфів не має, що це мистецтво кіммерійців.

Чесність вченого, мораль дослідника, служіння науковій істині - все це разом, переплітаючись, встало перед О. Тереножкіним, який був редактором збірки, куди надіслав свою статтю кримський археолог.

Перше моє бажання – повернути її автору як помилкову, – розповідав мені згодом Олексій Іванович. – Ні я, ні інші фахівці погляд А. Щепинського не поділяли. Але сама знахідка була настільки цікава, що, повагавшись, я опублікував статтю в первозданному вигляді.

Чисту совість перед наукою О. Тереножкін зберіг, але себе, як дослідника, поставив в ситуацію критичну: треба було або спростувати доводи кримського археолога, або переглянути свої. І те, й інше вимагало часу і фактів. Уже далеко немолодою людиною Олексій Іванович взявся за роботу, на яку не кожен наважився б навіть в молодості» [444].

Коли А. Щепинський [454, с. 64] писав про «висловлені деякими

археологами з приводу доповіді автора припущення про скіфське походження цього поховання», то, безперечно, мав на увазі насамперед самого О. Тереножкіна та В. Іллінську.

У цьому ж випуску збірника опублікована стаття Г. Ковпаненко про випадкову знахідку 1959 р. кіммерійського комплексу, який нібито походить з поховання-трупопалення (с. Бутенки Полтавської обл.) Визначено воно було як чорноліське. Зазначимо, що авторка поділяє висновок А. Ієссена стосовно належності подібних речей як кіммерійцям, так і скіфам. Вочевидь, що такої ж думки стосовно цього питання дотримувався тоді і О. Тереножкін, який надавав Г. Ковпаненко консультації під час написання статті, див. [256, с. 70-71].

Тобто, систематично і цілеспрямовано займатися кіммерійською проблематикою вчений почав з початку 1960-х рр., а посприяли цьому дві знахідки, інформація про які наведена вище: це, насамперед, впевнене визначення А. Щепинським поховання біля с. Зольне як кіммерійського і аж ніяк не скіфського; та кіммерійський комплекс з с. Бутенки, що підводив до питання про контакти чорноліської культури зі степовими номадами.

Першою спеціальною роботою в цьому напрямку стала доповідь О. Тереножкина «Кіммерійці» на VII Міжнародному конгресі антропологічних і ентографічних наук, який проходив у Москві 3-10 серпня 1964 р. Вчений став обґрунтовувати генетичні зв'язки культури кіммерійців зі зрубними пам'ятками [106, с. 9-10], що почало знаходити підтримку в наукових колах. Стаття «Кіммерійці», написана по матеріалам вищезгаданої конференції, була опублікована лише через п'ять років [116].

Також в цей час вийшла стаття «Поховання епохи бронзи біля с. Солонець», де встановлена дата одного комплексу предметів епохи бронзи. Вони були знайдені при будівельних роботах у Цюрупинському районі на Херсонщині і нібито походили з одного поховання. О. Тереножкін, проаналізувавши ці речі, ставить цей комплекс після старожитностей типу Бесарабського кладу, Покровських курганів та Сейминського могильника (XVI – XV ст. до н. е.) і відносить до початку сабатинівського етапу зрубної культури (XIV – XIII ст. до

н. е.) [107]. Однак, цей комплекс досить дивний як для супроводу одного, за переказами парного поховання. У ньому було аж шість ножів, три серпи та чотири різнотипні прикраси. Схоже, що частина речей була зібрана на пісчаних дюнах і походить з інших пам'яток – можливо з поселення чи кількох поруйнованих поховань. Цей комплекс потребує, якщо він зберігся в музейних фондах, додаткового вивчення. Зазначимо, що бронзові предмети, знайдені біля с. Солонець визначалися також і як скарб [438, с. 73].

У широко відомій статті «Основы хронологии предскифского периода [108, с. 63-85] вчений розглядає як лісостепові, так і степові культури. Стаття була важливою, оскільки підводила підсумки вивчення лісостепових пам'яток і намітила шляхи уточнення хронології степових культур та розробку історико-археологічних питань, пов'язаних з киммерійцями.

В другій половині 1960-х рр. дослідницькі інтереси вченого перемістилися в бік вивчення скіфів, потім почався експедиційний бум, викликаний меліорацією, а 1968 р. О. Тереножкіна мав неприємності «по партійній лінії», що забрало багато сил та часу (наприклад, 1969 р. публікацій не було взагалі).

Історіографія киммерійської проблематики. 1973 р. вийшла стаття «До історії вивчення предскифського періоду.» [125, с. 7-19]. Не зважаючи на винесену у заголовок передскифську проблематику, головною метою публікації є спроба продовжити дискусію між прибічниками автохтонного походження скіфів в результаті розвитку зрубних племен Надчорномор'я і тими науковцями, хто дотримувався міграційної точки зору – остання ґрунтується на тому, що скіфи прийшли «з глибин Азії». Для пошуків аргументації розглянута історіографія питання про походження киммерійців і розвиток їхньої матеріальної культури.

Розгляд починається зі згадування праць Д. Самоквасова кінця XIX ст. – там дуже приблизно були окреслені киммерійські поховання як такі, що не мають виробів з заліза. Далі послідовно викладаються і аналізуються внесок у розробку проблематики епохи пізньої бронзи і пошуку археологічних відповідностей киммерійцям В. Городцова, П. Рау, М. Артамонова. Спеціально автор зупиняється на поглядах свого головного оппонента – Б. Гракова, який вважав, що у

Надчорномор'ї у передскіфський час жили предки і кіммерійців, і скіфів, представлені носіями зрубної культури. Ці ж погляди поділяла і утверджувала на конкретних матеріалах пізньої бронзи науковий однодумець і супруга цього вченого О. Кривцова-Гракова. Головним, але практично єдиним аргументом була деяка подібність пізньозрубної та скіфської кераміки. Втім, обмаль виявів генетичної спорідненості, а також і складності у самому виділенні кіммерійських старожитностей не дозволяли питання вважати вирішеним.

Наступний значний крок у розв'язанні кіммерійської проблематики полягав у зверненні до пам'яток типу Чорногорівського і Камишевахського курганів та Новочеркаського кладу – все подальше вивчення кіммерійської теми буде вже окреслене кругом цих та подібних до них пам'яток.

Далі розглядається еволюція поглядів О. Лєскова, висновки, зроблені А. Ієссеном, інтерпретація Є. Крупновим матеріалів нових розкопок на Кавказі. Думку останнього про походження кинджалів з хрестовидним руків'ям в середовищі кобанської культури Північного Кавказу О. Тереножкін заперечував і пов'язував зі степовими надчорноморським ареалом. Цей висновок базується на тому, що подібні речі були знайдені і у Центральній Європі, і у Середньому Подніпров'ї, і у Середньому Поволжжі. Оповідасться, як поповнювалася джерельна база в результаті розкопок А. Щепинського, І. Чернікова, Н. Шмаглія, В. Бідзілі, Е. Яковенко у Надчорномор'ї, Н. Анфімова та інших дослідників на Північному Кавказі, А. Халіковим у Волго-Кам'ї, А. Мелюкової в Молдавії.

Характеризуючи свої погляди, викладені у ряді публікацій, О. Тереножкін підкреслює їх відмінність від висновку А. Ієссена, що степові передскіфські комплекси належали як кіммерійцям, так і раннім скіфам та впевнено відносить їх до суто кіммерійських.

В той же час О. Тереножкін уважно ставиться до складних питань стосовно характеру контактів та спільного розвитку фрако-кіммерійської людності у Середній Європі, які досліджували в той час чехословацькі вчені та до значних нових відкриттів при розкопках протомеотських пам'яток у Передкавказзі, які в подальшому могли б вплинути на уявлення про кіммерійський період [125].

Більш докладно історіографія розглядається у першій главі монографії «Кіммерійці» [133, с. 7-23]. Зупинимось на цитованих автором словах В. Городцова стосовно того, що в ассирійських джерелах повідомлення про кіммерійців та скіфів інколи змішувалися, відповідно і їх спосіб життя був подібним: «Так як цей факт вказує на відсутність чіткої межі і в побутових обставинах цих народів, то можна вважати, що кіммерійські пам'ятки, якщо тільки вони є в наших колекціях, ховаються в одній масі зі скіфськими.» [206, с. 344]. Саме на початку XX ст. була висунута ця теза, яку потім поділяв Б. Граков і яка сильно вплинула на висновки А. Іессена. Іншим досягненням В. Городцова можна вважати пошук паралелей в синхронних культурах суміжних територій Кавказу, Прикам'я та Західної Європи. Але результати виділення кіммерійських старожитностей виявилися дуже неточними, бо до переліку реальних кіммерійських комплексів потрапили і набагато архаїчніші, віднесені в подальшому до сабатинівського періоду зрубної культури (а потім виділені в окрему культуру) XIV – XII ст до н. е.

Те, що кіммерійці, яких антична письмова традиція відносила до нібито споконвічно місцевого населення у Надчорномор'ї, теж зазнавали міграційних впливів здалеку, зі сходу, стало з'ясовувалися, коли Н. Членова, фахівець з какасухської культури зібрала 16 відомих на той час знахідок бронзових речей переважно це були мечі та кинджали між Волгою та Уралом, в Україні та Центральній Європі [442]. Це імпорти, або наслідування. Українські знахідки таких типів були відомі О. Тереножкіну (він і ознайомив Н. Членову з декотрими з них, за що дослідниця висловлює подяку у статті), але сам вчений ніколи раніше в своїх публікаціях не пов'язував їх з Західним Сибіром.

Зв'язки відбувалися через лісостепову полосу Сибіру і далі через лісостеп та степ європейської частини. Існував другий, більш північний, лісовий шлях від Приіртишся та Притоболля до Середньої і Верхньої Волги. Звернемо увагу, що 1969 р. А. Халіков і Н. Членова визначили два середньоволзьких могильники (Аказінський та Старший Ахмиловський) як кіммерійські в доповіді «Кіммерійські пам'ятки на Середній Волзі» [441, с. 204].

Однак, деякі дослідники не визнавали очевидної міграції предків кіммерійців зі сходу в Надчорномор'я, продовжуючи дотримуватися твердження, що перехід до нових форм господарства від землеробсько-скотарського до кочового скотарства, разом з запровадженням використання заліза «створили ілюзію масштабної міграції» [277, с. 5]. Хибність такого підходу (калька з поліцентричної теорії походження скіфів, запропонованої раніше М. Грязновим) очевидна.

На 1970-ті рр. припадає остаточне оформлення концепції кіммерійської історії. Головні тези стосовно свого бачення кіммерійської проблеми вчений сформулював на XV науковій конференції Інституту археології у виступі «Початок залізного віку на півдні європейської частини СРСР»:

1. Початок «найпізнішого передскіфського періоду» припадає на середину IX ст. до н. е., а не VIII ст., як раніше вважалося (насамперед у працях А. Ієссена це підтверджується шляхом порівняння з хронологічною шкалою археологічних культур Центральної Європи.

2. В кіммерійцях О. Тереножкін бачить населення, яке є результатом етногенезу протягом багатьох століть носіїв зрубної культури. Остання за весь час свого існування була монолітною і етнічно однорідною, незважаючи на міграції з Поволжя в Надчорномор'я. Вчений вважав, що немає підстав для виділення в зрубній культурі ніяких окремих територіальних варіантів. Не має сенсу і розділяти зрубну культуру на окремі археологічні культури (хоча тоді усталеним був розподіл на ранню покровську та пізню сабатинівську. Пізніше й сабатинівську та білозерську стадії стали вважати окремими культурами, була виділена ще й більш рання культура багатоваликової кераміки – В. С.).

Кіммерійці визначаються як найбільш прогресивна стадія розвитку зрубної культури. З тим, що кочове скотарство більш прогресивне, ніж осіле землеробсько-скотарське господарство попередніх часів (КБК, сабатинівська культура) можна було б посперечатися, бо саме осілість забезпечує умови до технічного прогресу, але історичної альтернативи не було протидіяти кочовикам у степу неможливо через відсутність будівельних матеріалів (лісу і каменю) для

будівництва укріплень; як виявилось в подальшому, навіть грандіозні укріплені городища лісостепу не змогли протистояти кочовикам.

Далі вчений однозначно говорить, що зрубну культуру від самого її початку (тобто від XVII ст. до н. е.) до «найпізнішого передскіфського періоду» середини IX – середини VII ст. до н. е. слід ототожнювати з кіммерійцями. Більше того, він прямо називає цей період «пізньо-кіммерійським» і тим самим однозначно співвідносить «ранньокіммерійський період» з пам'ятниками кінця II тис. до н. е.

3. Два економічних фактори, які призвели до епохальних змін переход від осілого землеробсько-скотарського господарства до кочування з вірогідним домінуванням табунного коневодства; та опанування залізоровного ремесла.

Залізо розповсюдилося завдяки кіммерійцям у Передкавказзі, Середній Європі та у Поволжі.

4. Традиції зрубної культури найдовше зберігалися в керамічному виробництві та у поховальних спорудах. Але нові умови життя привели до змін у поховальних звичаях, які супроводжувалися переходом від скорченого тілопокладення до випростаного, а також до значного збільшення кількості речей в похованнях та їх матеріальної цінності.

5. При поясненні причин появи «на початку переходу від епохи бронзи до заліза» елементів південно-сибірських або центрально-азійських культур «типу карасукської» вчений принципово не говорить про якусь суттєву для етно-історичної ситуації у Надчорномор'ї роль міграції, втім називає це «новою важливою проблемою». Мова поки йде лише про ознайомлення місцевого населення з принесеними типами клинкової зброї та кінської вузди. Кіммерійці починають активно розвивати отримані форми, на їх основі створюють нові та розповсюджують їх. Пріоритет же кавказької кобанської культури, на якому наполягали багато дослідників, категорично заперечується.

6. Зміни привели до того, що кожен чоловік став воїном-вершником, чого раніше ніколи не було. Тактика кінних загонів давала велику військову перевагу.

Став застосовуватися довгий меч, який потім став головною зброєю як у скіфів²⁰, так і у сарматів.

7. Успіхи розвитку вершництва у кіммерійців зумовлені були попереднім довгим досвідом використання коня для верхової їзди нібито вже в катакомбний та зрубний часи.

8. Хоча розвиток кіммерійських племен і наблизився до рівня наступного періоду скіфського, археологічні свідчення ніяк не дозволяють говорити про автохтонність скіфської культури, про виникнення її шляхом еволюції культури кіммерійців [120].

На третій скіфо-сарматській конференції, присвяченій вивченню скіфського звіриного стилю та суміжним територіально і хронологічно художнім явищам, О. Тереножкін прочитав доповідь «Пізнюкіммерійський орнамент», з якої випливає, що загалом прикладне мистецтво кіммерійців співвідноситься з виробами зрубною культури, а «пізнюкіммерійське» – з матеріальною культурою 850 – 650 рр. до н. е. Вплив цього мистецтва настільки сильно відобразився в чорноліській, кобанській, протомеотській, ранній фазі ананьїнської, фрако-кіммерійській культурах, що їх ремісничі вироби є джерелами для вивчення кіммерійського мистецтва. Головним чином це кістяні та литі бронзові прикраси кінської вузди з геометричним орнаментом, а також ажурні руків'я мечів та кинджалів.

Припускає О. Тереножкін як можливість використання зооморфних образів кіммерійцями (конноголові скіпетри), так і кіммерійський внесок у скіфське мистецтво (мотиви на хрестовидних бляхах вузди періоду архаїки). В той же час підкреслює, що скіфський звіриний стиль не має витоків в попередній культурі Східної Європи, відмінними були і прояви геометричного орнаменту скіфів з характерними трикутниками. Не має він прообразів і на Близькому Сході, натомість є західною гілкою євразійського степового та передгірського мистецтва, розвинутого на сході вже в VII ст. до н. е. [122. с. 7-8].

Зазначимо, що вперше вчений розділив у своїх дослідженнях кіммерійську

²⁰ Поширеність такої зброї у скіфів потім була простежена в статті С. Скорого «Скіфські довгі мечі» [288, с. 19-26.].

культуру на ранній чорногорівських і пізній новочеркаський етапи лише на початку 1975 р. Раніше відмінності між цими двома групами пам'яток О. Тереножкін намагався пояснити співіснуванням двох племінних об'єднань киммерійців. Поштовхом же для перегляду стали розкопки Н. Анфімовим протомеотських пам'яток та зроблені цим вченим порівняння матеріалів Ніколаєвського могильника в Адигеї та Кубанського могильника поблизу м. Усть-Лабинська – власне, саме тоді були виділені два послідовні етапи у розвитку визначальних видів матеріальної культури [160].

Таким чином, «білозерська ступінь зрубної культури» відноситься вченим ще до епохи бронзи (хоча виробництво заліза тоді було вже відомо), чорногорівська ступінь характеризується біметалічними виробами, а новочеркаська – застосуванням зброї з суцільного заліза. Розповсюджувачами цих технологічних досягнень у середовищі пізньої чоронліської, ранньої жаботинської, протомеотської, кобанської та ранньої ананьїнської культур були киммерійцями племена. Але питання про те, чи були вони лише замовниками, чи виробниками, не ставилося.

Також «пізній період» киммерійської культури був поглиблений у давнину на пів-століття і став датуватися 900 – 650 рр. до н. е. [131, с. 3-4].

Апогеем у дослідженнях перед скіфського періоду в науковому доробку О. Тереножкіна стала монографія «Киммерійці», яка вийшла 1976 р. У своїй автобіографії О. Тереножкін писав: «Книгу «Киммерійці» вважаю головним підсумком своєї науково-дослідницької діяльності за минулі тридцять років: в ній знайдені підходи до правильного висвітлення культури киммерійців в нашій країні, вона завершила пошук тих першопочаткових засад, про які мріяло багато наших попередників» [235, с. 105].

У передмові автор констатує: «Все, що говорилося в наукових працях про киммерійців, зводилося до гіпотези про тотожність їх культури зі зрубною і навіть з катакомбною культурою бронзового століття» [133, с. 5].

Однак, це зовсім не відповідає тогочасному стану в розробці киммерійської проблематики. Ще на початку 1950-х рр. з'явилися статті А. Іессена [234], де

нижня хронологічна межа була окреслена конкретними пам'ятками – типу новочеркаського кладу, а визначенню верхньої хронологічної межі посприяла стаття А. Щепинського [454], в якій кіммерійські поховання з яскравими маркуючими ознаками були виокремлені з масиву ранньоскіфських. Пізньозрубні пам'ятки XII – IX ст. до н. е. називала кіммерійською культурою О. Кривцова-Гракова у 1950-х рр. [265].

О. Тереножкін [133, с. 25-68] наводить 89 курганных поховань кіммерійців та випадкових знахідок речей з степової частини Європи. На заході вони зустрічаються на півночі Болгарії; а на сході сягають Заволжжя, але їх мало, схоже, що степи там використовувались нерегулярно під пасовища. У Надчорномор'ї поховання воїнів зустрічаються усюди (дещо більше у Нижньому Подніпров'ї та на Нижньому Доні), але загалом кількість їх не велика. Поховання жінок мало відрізняються від білозерських поховань попередніх часів. На південному сході поховання відомі на Кубані та у передгір'ях Кавказу [133, с. 25].

На лісостепових територіях України зібрано відомості про 40 пунктів, а в молдавському лісостепу – про 26 пунктів, серед яких матеріали з поселень, поховання та окремі знахідки предметів кіммерійської культури. Це найповніша підбірка археологічних джерел на той час [133, с. 68-89].

«Дивно, забувають, що можна і в соціальних науках будувати назавжди. Так назавжди написані мною «Кіммерійці», які будуть змінюватися, але основа не зміниться» – записав науковець у своєму щоденнику [33, арк. 44].

«Ваша книга – перший камінь до пам'ятника кіммерійцям, написав про видану в Києві наукову працю О. Тереножкіна один з відомих французьких фахівців з історії та археології стародавнього світу академік Р. Гіршман» – цю цитату (з поки що не знайденого листа) переказав вчений під час проведеного з ним інтерв'ю [444].

Безперечна цінність проведеної О. Тереножкіним роботи полягає в ретельній каталогізації усіх відомих археологічних пам'яток, віднесених до кіммерійців та побудову типологічних ліній розвитку різних категорій матеріальної культури.

Кіммерійські мечі та кінжали. У кількох публікаціях О. Тереножнін розглянув джерела та проаналізував питання походження та еволюції кіммерійських мечів і кинджалів. У 1973 р. опублікована стаття «Бронзові кинжали передскіфського часу» [128]. Нагадаємо, що вчений раніше вже визначав, як передскіфську, клинкову зброю кабардинських могильників та з колекції Київського історичного музею. Він звертав увагу і на те, що кіммерійці під час передньоазійських походів користувалися залізною зброєю [90, с. 105].

До чорноліської культури О. Тереножнін відносив два біметалічні мечі: з грибовидним навершям і хрестовидним перехрестям (с. Головятино) та з дуже масивним трикутним навершям і типово скіфським «сердцевидним» перехрестям, коли заперечував сильні впливи на Середнє Подніпров'я лужицької культури [96, с. 6].

Вказував вчений також на східні паралелі (посилаючись на М. Грязнова) переходного періоду від карасукської до тагарської культури [95, с. 55, 62].

Зазначимо, що на той час монографічно вже були досліджені доскіфські залізні мечі з бронзовими руків'ями [432]. Зібрана вченим джерельна база складалася з інформації про знахідки чотирьох екземплярів бронзової клинкової зброї у Надчорномор'ї (про дві з них вченого повідомив В. Бочкарьов). О. Тереножкін зазначив, що вони ідентичні чисельним мечам і кинджалам, притаманним карасукській культурі. Раніше зв'язки Східної Європи з Сибіром, Центральною Азією та Східним Казахстаном відмічалися для елементів кінської вузди та для казанів (мінусинського типу).

Дата карасукської зброї з Надчорномор'я була визначена як кінець IX ст. до н. е. Далі він зробив висновок, що більш пізні залізні мечі і кинджали з бронзовим рухів'ям наслідували цим бронзовим прототипам. Виникла ж залізна зброя в степовому середовищі кіммерійців і розповсюдилися з Надчорномор'я навсिбіч далі у Європу, до Передкавказзя та у Середнє Поволжя [128, с. 123-125].

Дослідження клинкової зброї вчений продовжив у статті «Кіммерійські мечі і кинджали» [129]. О. Тереножнін зібрав інформацію про усі відомі на той час кіммерійські мечі та кинджали, що були знайдені в Надчорномор'ї,

Лісостеповому Подніпров'ї, Нижній Волгі та Середній Європі (21 екз.). Залучивши найближчі аналогії з Північного Кавказу та Волго-Кам'я (близько 40 екз.) він вирішував питання їх виникнення та розвитку, пов'язавши його з відповідною зброєю Сибіру і Центральної Азії. Також розглянуто співвідношення кіммерійських та скіфських мечів і кинджалів, питання про культурне середовище і місце виникнення акінака.

Починає з короткого екскурсу у типологію і хронологію зрубних кинджалів, а далі викладає історіографію праць, присвячених вивченню цього виду кіммерійської зброї, починаючи з відкриття у 1948 р. кинджалів з хрестовидним руків'ям на Північному Кавказі. О. Тереножкін поставив їх генезу в зв'язок з карасуксько-тагарськими кинджалами та мечами Сибіру і Центральної Азії.

Він дає перелік і короткий опис відомих степових і лісостепових знахідок на території від Дунаю до Волги (12 екз.), Центральної Європи (8 екз.); типологію північнокавказьких мечів і кинджалів, виділяючи 5 варіантів. Коротко зупиняється на досягненнях у вивченні ананьївської культури та розглядає типологію місцевих мечів і кинджалів.

Головною рисою передскіфських мечів і кинджалів називає хрестовидне руків'я, а різноманітність форм намагається пояснити тим, що вони вироблялися індивідуально за втрачаємою восковою моделлю.

Наводить найранніші зразки акінаків скіфського типу, у тому числі виготовлених з використанням бронзи.

Категорично заперечує походження скіфського акінаку від еволюційної лінії розвитку кіммерійських мечів і кинджалів. У якості доказу, окрім форми перехрестя, відмінності орнаментатії, наводить і одну технологічну ознаку майже завжди обов'язкове потовщення на перехресті кіммерійської зброї і відсутність такого у скіфській. Відповідно, виходячи з того, що скіфський акінак цілковита інновація, яка одномоментно з'явилася у степу, вважав це одним з доказів того, що скіфи прийшли іззовні і не мають ніякого культурного зв'язку ні з кіммерійцями, ні тим паче зі стародавнім населенням зрубної культури пізньобронзової доби [129].

Окрему главу присвятив вчений розгляду мечів і кинджалів у монографії «Кіммерійці» [133, с. 104-132].

Відкидаючи кавказський регіон як такий, де відбувалася генеза клинкової зброї цього періоду, О. Тереножкін пише про її центрально-азійські витоки. При цьому він наголошує на її місцевому виникненні в степовій частині Європи: «Знахідки карасукських кинджалів і меча в Північному Причорномор'ї не тільки підтвердили нашу гіпотезу про Карасукське походження східноєвропейських залізних кинджалів і мечів з хрестоподібними ручками, а й дозволили встановити, що вони, швидше за все, виникли в кіммерійському степовому культурному середовищі.» Зазначимо, що остання теза відповідала початковому варіанту концепції вченого про суто місцеву, надчорноморську генезу кіммерійської культури від пізньозрубної. Карасукські ж впливи він відносив не до власне кіммерійського періоду, а ще до «зрубної культури, не пізніше білозерського часу, в X або на початку IX ст. до н. е.» [133, с. 107, 132].

О. Тереножкін поглиблював свою розробку генези кіммерійських мечів і кинджалів, писав, що після виникнення в європейському степу вони звідти потрапили до Середнього Подніпров'я, пізніше до Північного Кавказу, а потім до Волго-Камської області та до Центральної Європи. У Центральній Європі (північна Болгарія, Добруджа) вийшли з ужитку раніше, ніж у Східній, тобто вони використовувались там відносно недовго [133, с. 134].

Однак, займатися в степу, в умовах кочування високотехнологічним, як на той час, досить складним ковальством навряд чи було можливо. Це потребувало стаціонарних або напівстаціонарних, в усякому разі мало мобільних майстерень, які могли бути організовані лише в умовах лісостепу, або в Передкавказзі. В степу можна було лише відлити по восковій моделі бронзовий меч. Тобто еволюція могла відбуватися двома шляхами, які, напевно що перетиналися: розвиток бронзових екземплярів міг проходити в степу, а біметалевих та залізних — у лісостепу. Останні, коли потрапляли у степ, слугували при потребі зразками для бронзового ливарництва і викликали новий виток у пошуку довершених форм, бо пластичний матеріал воскової моделі був набагато більше придатним до творчої

варіативності. Звичайно що цей процес гальмувався установками традиційного суспільства, які обмежували фантазії і забезпечували виробництво однотипних речей протягом десятиліть, а інколи й століть.

О. Тереножкін вважав, що кіммерійці перевершували у виготовленні залізної зброї як протомеотські та кобанські племена Північного Кавказу, так і фракко-кіммерійців Центральної Європи (звернемо увагу на те, що до цього переліку не зараховані чорноліські племена).

Мечі з перехрестям у вигляді гострих трикутників вчений вважав більш пізніми, характерними для новочеркаського ступеня, з'являються ж вони наприкінці чорногорівського етапу [133, с. 109-110].

У питанні про походження акінаку вчений дотримується твердого переконання, що цей тип зброї сформувався і був принесений разом з усім скіфським комплексом з глибин Азії. Саме там, за його переконанням, стали робити найстарші бронзові мечі та кинджали з брусковидним навершям руків'я та «ниркоподібним» перехрестям. Причому, що цікаво, цей процес О. Тереножкін відносив до досить давніх часів і вважав, що еволюція від спільних карасукських прототипів до акінаків відбувалася в Центральній Азії, а до мечів з хрестовидним перехрестям – в європейських степах. Проходили ж вони приблизно одночасно [133, с. 132], тобто в IX – VIII ст. до н. е.

Глибоко хибним вважав він погляди М. Артамонова [164, с. 40], який писав, що скіфи запозичили акінак під час походів до Передньої Азії – ніяких прототипів цієї клинкової зброї у країнах Стародавнього Сходу не було.

Виникає питання, коли саме була сформульована О. Тереножкіним ідея про центральноазійське походження клинкової зброї з прямим перехрестям – цю ідею він називає «нашою». Найпершими публікаціями, де ця теза була задекларована, є розглянута вище стаття [128] та стаття Н. Членової «Карасукские находки на Урале и Восточной Европе» [441], раніше ж вчений лише коротко вказував на «східні паралелі» [95, с. 55].

Кіммерійські казани. Вивчати матеріальну культуру кіммерійців та історичні процеси цієї доби О. Тереножкін продовжував і після виходу його

монографії «Кіммерійці», зокрема зосередився на питаннях датування, походження та культурної атрибуції казанів. Уперше «кіммерійськими» назвав два клепані казани з кладу, в якому були також кельти, В. Городцов. Цей комплекс, знайдений «на кордоні Херсонської і Таврійської губерній» у 1915 р. був придбаний О. Значко-Яворською.

До вивчення клепаних казанів вчений звернувся ще 1962 р., коли опублікував статтю «Бронзовий казан з Одеського музею» [146]. Але оскільки ця тема торкалася багатьох дискусійних питань, вчений не включив казани до кола категорій матеріальної культури, які він розглянув у монографії «Кіммерійці».

Під час археологічного сезону 1973 р., коли О. Тереножкін керував великою Херсонською експедицією, яка працювала на меліоративних новобудовах, місцевий мешканець передав зібрані ним випадкові знахідки старожитностей, серед яких був і бронзовий казан доскіфського періоду. Пізніше публікації цієї знахідки вчений присвятив статтю «Ягорлицький казан» [139]. Текст був відісланий у редакцію десь на початку 1981 р. [333, с. 509].

Сучасні дослідження технології виробництва цього казана поточнюють, що він вилитий по восковій моделі з трьох окремих частин, які були потім проклепані та з'єднані клепками [210].

З останнього періоду роботи О. Тереножкіна над кіммерійською проблематикою цікавою є історія появи статті І. Чернякова «Кіммерійці та їх культура» [1980]. На лівому березі пониззя Дунаю вперше у Надчорномор'ї були виявлені в невисоких курганах основні кіммерійські поховання. Влаштовані вони по досить різноманітному обряду, що автор пояснює різними етнічними складовими населення, яке залишило цей родовий могильник з жіночими та дитячими похованнями. Датується могильник, згідно запропонованої О. Тереножкіним хронології, «раннім етапом найпізнішого передскіфського періоду». На підставі епістолярних матеріалів можна вважати, що стаття за матеріалами звіту І. Чернікова була підготовлена О. Тереножкіним, бо науковець був зацікавлений у швидкій публікації матеріалів з висновками, які підтверджували б його побудови.

1986 р. було опубліковане друге видання тритомної «Археології Української РСР». В. Іллінська та О. Тереножкін зробили для нього нову редакцію глави «Кіммерійський період», куди увійшли і розділи про власне степових номадів, які відомі в тогочасних джерелах під цим етнонімом. Висвітлена історія кіммерійців, коротко подана історіографія археологічних досліджень, поховальні пам'ятки та еволюція матеріальної культури розглянуті в розділах «Чорногорівська ступінь» та «Новочеркаська ступінь», окремий розділ присвячений кіммерійським стелам [51, с. 18-29].

Послідовниками київської наукової школи О. Тереножкіна продовжували вивчатися окремі питання кіммерійської археології: військові походи іраномовних кіммерійців у лісостеп [389]; контакти населення Надчорномор'я та Центральної Європи [296].

В. Ромашко [347, с. 60-65.] розглянув 8 поховань скорчених, тобто здійснених за чорногорівським ритуалом але з новочеркаськими речами. Серед них більшість розташовані головою на захід, що притаманно «новочеркаській» обрядовості. Науковець вважає скорченість збереженням чорногорівських традицій в новочеркаський час, а не черговим підтвердженням у пошуку загальної синхронії у якості доказу приводить те, що немає прикладів випростаних поховань з речами чорногорівського типу. Таким чином скорчені поховання новочеркаського часу створюють безперервність цієї традиції від чорногорівського етапу аж до скіфської архаїки, що повністю вписується в запропоновану О. Тереножкіним схему розвитку археологічних культур періоду від пізньої бронзи до раннього заліза.

Наведені спостереження ще раз демонструють правильність виділення двох етапів для археологічних пам'яток кіммерійців, логічну відповідність загальним тенденціям перехідного періоду від пізньої бронзи до раннього заліза, зокрема зміни у поховальних звичаях (заміна скорченого тілопокладення випростаним) та еволюцію від біметалевої зброї до залізної.

Треба зазначити, що значення досліджень О. Тереножкіним кіммерійського питання полягає в найгрунтовнішій джерельній базі та підсумковому,

синтетезуючому характері. Головні положення були запропоновані переважно в публікаціях інших вчених: ототожнення зрубної культури з кіммерійцями зроблено В. Городцовим, реперні типи речей виділені А. Іессеном, можливість відокремити кіммерійські комплекси від ранньоскіфських доведена А. Щепинським, центральноазійське походження цілого ряду категорій матеріальної культури з'ясоване О. Тереножкіним, Н. Членовою, Д. Савіноим, два хронологічні передскіфські етапи виділені на матеріалах Передкавказзя Н. Анфімовим, а на Північне Причорномор'я та Подніпров'я екстрапольовані О. Тереножкіним.

Висновками, зробленими О. Тереножкіним в серії статей і монографії «Кіммерійці», є наступне: з'ясовано, що після зрубної культури степова культура кіммерійців домінувала у Надчорномор'ї та у Середній Європі. Вона була виділена дослідженнями ряду науковців. Час існування цієї культури розбито на два хронологічні етапи. Перший – чорногорівський, датований IX – першою пол. VIII ст. до н.е, який відповідає перехідному періоду від епохи бронзи до заліза, та більш пізній новочеркаський (друга пол. VIII – перша пол. VII ст. до н. е.), вже цілком приналежний добі раннього заліза. Скіфська ж культура, за висновками О. Тереножкіна, не має генетичного зв'язку з кіммерійською і була принесена уже в сформованому вигляді з Південного Сибіру та Центральної Азії.

Хоча в сучасних підсумкових роботах зазначають, що кіммерійська проблема далека від свого остаточного вирішення, див., напр. [Нейхардт, 1982, с. 64-78], фундаментальні роботи О. Тереножкіна продовжують залишатися в центрі уваги дослідників.

3.2. Етнічні процеси у лісостеповій зоні України передскіфського періоду у висвітленні вченого

При дослідженні в 1950 – 1960-ті рр. етногенетичних процесів українського Лісостепу в поле зору О. Тереножкіна потрапив цілий ряд археологічних культур від періоду середньої бронзи до початку середньовіччя: комарівська і тшинецька, білогрудівська, зрубна, чорноліська, кіммерійська, жаботинський етап,

підгірцевські, ранньо- і пізньскіфські, сарматські пам'ятки, зарубинецька культура, а на Лівобережжі ще бондарихінська і юхновська культури.

Після переїзду до Києва плани О. Тереножкіна спочатку стосувалися Приазов'я і він аж ніяк не збирався досліджувати Лісостеп. Але, по-перше, розвідки влітку 1949 р. дали чудові результати і стали зрозумілими перспективи подальших досліджень, а по-друге в Приазов'ї цього сезону встигли розпочати роботи О. Кривцова-Гракова (розкопки поселення пізньої бронзи в гирлі р. Обіточна, біля с. Преслав) та Б. Граков (розвідки у Василівському, Приазовському, Бердянському районах Запорізької області) – раніше ж московська експедиція працювала лише у Подніпров'ї.

Також на визначення довгострокових наукових планів на майбутнє вплинули і результати розвідки, проведеної П. Третьяковим у 1946 р., коли був знайдений клад бронзових виробів (с. Зливки на Правобережжі) [422].

І. Фабриціус писала, що О. Тереножкін: «... вважався «спеціалістом» по степовому Приазов'ю. А після повернення з експедиції (восени 1949 р.) я дізналася, що темою його докторської дисертації є ... «Лісостепове Правобережжя в скіфський період» [1, арк. 3].

Пізніше спрямованість дослідження була скоригована і перенесена зі скіфської тематики на доскіфські пам'ятки. Науковець вказував, що на необхідність вивчення білогрудівських пам'яток його увагу звернув П. Єфименко [78, с. 118]. Зазначимо, що тоді саме під керівництвом П. Єфименка вивченням білогрудівської культури вже займалася С. Березанська, 21.11.1953 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Пам'ятки передскіфського часу на Уманщині та їх історичне значення» [174].

Дослідження науковця започаткувала стаття «Скіфська Дніпровська правобережна експедиція», де висвітлювалися результати археологічних робіт, проведених О. Тереножкіним 1949 р., в пеший польовий сезон після переїзду в Україну [78, с. 117-124]. Вчений констатує, що невисокі узвишшя, інтерпретовані як поховальні споруди, насправді утворилися на місці колишніх жител. Він відносить білогрудівську культуру до кола передскіфських на основі подібності

лискованої кераміки та кераміки з валиком. В той же час помилково вважає синхронними їй деякі більш ранні сабатинівські пам'ятки, які тоді ще не були виділені в окрему культуру.

О. Тереножкін зазначає нестачу у населення бронзи – це змушувало продовжувати використовувати кам'яні знаряддя. В той же час виглядає сумнівним його твердження про початок виробництва заліза. Цей висновок був зроблений на підставі знахідки єдиного шматка залізного шлаку, що міг бути і більш пізнього походження, ніяких же залізних виробів виявлено не було.

Того ж року вивчалось велике городище на правому березі р. Чорноліски, укріплене валами і ровами. Встановлено, що найдавніший культурний горизонт відноситься тут до пізньої бронзи (синхронного до щойновідкритого тоді поселення Обіточна-12 у Приазов'ї). Саме ж городище з його керамічним комплексом віднесено до другої половини VIII – першої половини VII ст. до н. е. Зроблений висновок, що Залевкінське городище (поблизу м. Сміла), досліджуване у 1946 р. П. Третьяковим [422, с. 230] і Чорноліське городище є тією невідомою раніше поєднувальною ланкою між сабатинівсько-білогрудівськими пам'ятками кінця епохи бронзи і вже скіфськими старожитностями. На території городища досліджено також одне скорчене поховання, можливо залишене його мешканцями, і кілька значно пізніших курганных поховань скіфської доби (IV ст. до н. е.).

Стаття «Поселення білогрудівського типу біля Умані» [77] підготовлена за тими ж матеріалами розвідки 1949 р. Автор відносить обстежені пам'ятки до пізнього етапу бронзової доби і зазначає їх подібність з комарівською культурою. Землеробський характер господарства повинен був привести у скіфський період до утворення племінного угруповання «скіфів-орачів».

Більш концептуальний характер мала стаття «Пам'ятки передскіфського періоду в Україні» [84]. Заперечується висновок польських археологів, що предками слов'ян були лише племена лужицької культури Середньої Європи, бо в цьому напрямку етногенезу приймали участь і племена Поділля, Київщини та басейну р. Прип'яті. Кіммерійців же Північного Причорномор'я автор відносить до фракійської людності, а протоскіфів розміщує у Поволжі, звідки вони

«відносно рано» розповсюдились до Дону і Подніпров'я. У першій половині статті науковець розглядає лінію розвитку кіммерійських племен і пізньозрубних, в останніх він бачить предків скіфів; далі кілька сторінок присвячує Лісостепу [84, с. 11-12], а наприкінці статті звертається вже до питань ранньоскіфської історії.

Для Правобережжя виділяються білогрудівський і чорноліський *етапи*, на Лівобережжі пам'ятки періоду переходу від пізньої бронзи на той час взагалі не були вивченими. Білогрудівський етап О. Тереножкін датує приблизно X – IX ст. до н. е., коли типовим стає виробництво високих тюльпаноподібних горщиків з валиком на плечу. Керамічний комплекс чорноліської культури розвинувся на попередньому ґрунті і зберігається потім у скіфському періоді. Бронзові вироби, окрім місцевого виробництва, свідчать про лужицькі (гальштатські) та кавказькі (кобанські) зв'язки.

Чорноліські городища О. Тереножкін відносить до періоду передньоазійських походів кіммерійців і скіфів, а на заході – до гальштату «С» (800-650 рр. до н. е.). Невеликі городища (до 1 га) були укріпленими родовими поселеннями. Проіснували вони до другої половини VII ст. до н. е., тобто до виникнення Скіфії і були знищені в результаті завоювання.

Виходять дві статті науковця під схожими назвами, в Москві і у Києві, – «До питання про етнічну приналежність лісостепових племен Північного Причорномор'я в скіфський час» [92] і «Про етнічну приналежність племен скіфського часу в правобережного лісостепу» [93]. Остання стаття є скороченим варіантом першої. Хоча згідно заголовків, мова там повина йти про етнічні процеси, матеріальну культуру та історичну ситуацію VII – IV ст. до н. е., автор торкається особливо актуалізованого в історіографії питання про походження слов'ян. В історичній літературі продовжувалася критика вчення Н. Марра, визначальними в той час були праці П. Третьякова про етногенез слов'ян.

В статтях О. Тереножкіна головним чином розглядається передскіфський період, скіфський хронологічно обмежується свідченнями Геродота (тобто до V ст. до н. е. включно) і спробами побудувати теорію походження згадуваних «батьком історії» народів лісостепової Скіфії.

Зроблена акцентація на «скіфський час» у назві цих двох публікацій пояснюється тим, що скіфський період знаходився у центрі уваги історичної науки, він виглядав цікавим і привабливим завдяки чисельним античним письмовим джерелам, яскравим знахідкам у скіфських курганах, багатій на події історії скіфів.

Монографія «Передскіфський період у дніпровському Правобережжі» [103] була підготовлена за текстом докорської дисертації, захищеної за чотири роки до виходу книги. Це видання підвело підсумок десятирічним дослідженням науковця пам'яток перехідного періоду від епохи пізньої бронзи до раннього заліза у лісостеповій частині Правобережжя. Монографія складається зі вступу, двох глав, де розглянуті білогрудівські поселення та чорноліські городища і поселення; у наступній главі наведені відомі на той час поховання обох цих культур; ще у трьох главах проаналізовано матеріальну культуру – кераміку, вироби з каменю, кістки і рогу, металеві знаряддя і прикраси; чотири глави присвячені окремому аналізу питань господарства, хронології, етно-культурним зв'язкам і визначенню етнічної приналежності племен передскіфського періоду.

О. Тереножкін вважав Середнє Подніпров'я важливим центром культурогенезу в передскіфську епоху, коли традиції місцевих культур були обумовлені попередніми тісними зв'язками з Середньою Європою, з культурами карпато-дунайського гальштату, але в подальшому головними стали впливи зі сходу та з півдня, з боку Надчорномор'я, – спочатку зрубної культури, потім ранньоскіфських племен, а окрім того, також простежуються певні кавказькі впливи. У передскіфському періоді раніше була виділена білогрудівська культура (розкопки П. Курінного 1919 – 1925 рр.) та чорноліська (розвідки і розкопки О. Тереножкіна), які датуються відповідно XI – IX ст. до н. е. та VIII – першою половиною VII ст. до н. е. Пізніше цей багатий завдяки землеробству на чорноземних ґрунтах та скотарству регіон увійшов до складу Скіфії наприкінці VII ст до н. е.

У вступі коротко наводиться історіографія досліджень – вона обмежена згадками про розкопки і публікації виключно радянських археологів.

Картографовано поселення та городища, поховальні пам'ятки та найважливіші знахідки білогрудівської та чорноліської культур, які на Правобережжі займають ареал на південь від Києва, включаючи долини рр. Стугна, Рось, Тясмин – до верхів'їв р. Інгулець. Окремий осередок білогрудівських пам'яток розташований у верхів'ях кількох річок в районі Умані – рр. Синиця, Синюха та ін.

У главі «Білогрудівські поселення» розглянуті характерні для цієї культури пагорби-зольники. П. Курінний вважав їх поховальними пам'ятками. С. Березанська [174, с. 6-7] вбачала в зольниках рештки проведення хатніх обрядів, від яких залишився попіл вогнищ, де були і рештки жертвоприношень вогню, а з другого боку розглядала зольники як великі відкриті вогнища теж культового характеру.

О. Тереножкін [77, с. 173-174] писав, що бугри виникли на місцях розташування житлових споруд, які споруджувалися у кілька будівельних етапів, на місцях попередніх заглиблених жител, тому слої попелу з побутовими та виробничими залишками перекриваються глиняними чи земельними нашаруваннями. Він продовжував і надалі дотримуватися цієї думки.

Главу «Чорноліські поселення і городища» О. Тереножкін починає з того спостереження, що масив білогрудівських поселень припиняє своє існування через навалу кімерійців або ранніх скіфів, населення ж мігрувало або на захід – у Подністров'я чи на Південний Буг; або на північ в бік лісів; або на схід, ближче до долини Дніпра.

В басейні Тясмину десь на межі IX та VIII ст. до н. е. посилюється чорноліська група племен, нащадки яких домінували і в наступні скіфські часи, в VI та V ст. до н. е. Сформувалося це об'єднання на місці проживання нечисельного населення пізньозрубної культури. Чорноліський період характерний появою укріплених городищ, для їх спорудження вибиралася вкрита лісами місцевість, порізана глибокими ярами та з пагорбами. Загалом же ця територія, як доводять ґрунтознавці, переважно була степовою – на відміну від середньовіччя.

Облаштування оборонних споруджень починалося з круглого валу і рову, які обмежували невелику ділянку діаметром у 40-100 м. Потім оборонна лінія

розширювалася і ускладнювалася. В основу валів були покладені кліті зі стовбурів, по верху проходила дерев'яна захисна стіна. В межах деяких укріплень немає залишків життєдіяльності, загалом же зустрічаються зольники, характерні для попередньої білогрудівської культури, скупчення кісток тварин чи кераміки. Житла були слабо заглиблені, фіксувалися по глинобитним основам печей. Поселення могли знаходитися і за межами укріплень. Житла, як пише автор, на момент написання монографії вивчені недостатньо добре. Вони зазвичай мали великі розміри, у плані прямокутні (6x10 м) або квадратні, досить добре облаштовані, з одним або кількома вогнищами.

У главі «Поховальні пам'ятки» зазначається, що обрядність відзначалася різноманітністю, відомі як курганні, так і ґрунтові поховання, кремації та інгумації. Загалом же поховальні пам'ятки на той час залишалися вивченими недостатньо повно.

Значна частина роботи присвячена дослідженню кераміки [103, с. 47-82]. Звертає на себе увагу, що білогрудівські і чорноліську керамічні комплекси розглядаються разом, тобто принципової відмінності між ними ні по формам і по орнаментации, ні по технології виготовлення немає.

За призначенням посуд розділений на кухонний і столовий. Останній складається з мисок, блюд, черпаків, кубків, корчаг.

Для білогрудівської кераміки характерні високі домішки слюдяного піску, подрібнений граніт. Горщики мали тюльпановидний профіль, вінця були різними – загостреними, заокругленими, прямо обрізаними зверху. Орнамент у вигляді гладкого наліпного одинарного валика на плечиках або шийці. Кінці його могли бути незамкненими і опускалися донизу. Інколи валик мав нечасто розташовані вдавлення. Миски та блюда (розрізняються за розміром – останні більші), були глибокими і мілкими, з різним вигином стінок назовні. Черпаки нечисельні, орнамент – мілкозубчатий та лінійний штамп. Колір жовтий, сірий, червонуватий, тобто при обпаленні був доступ кисню, але зустрічається і чорнуватий черепок. Поверхня оброблялася залощуванням. Заглибини орнаменту заповнювалися білою пастою.

О. Тереножкін бачив витоки білогрудівської кераміки (тюльпаноподібні сосуди з валиком по плечиках) від комарівської культури середнього бронзового віку. У свою чергу, між білогрудівською керамікою та ранньою чорноліською майже немає відмінностей, але з'являються нові форми, що пояснюється впливами зрубної кераміки [103, с. 75-76, 80].

Багато чорноліської кераміки дали розкопки городищ, тому вона відома краще за білогрудівську. В нижніх нашаруваннях Чорноліського та Суботівського городищ знайдена кераміка пізньозрубного типу.

Кераміка першого етапу чорноліської культури подібна до білогрудівської, але форми посудів і орнамент стають різноманітнішими. Рання чорноліська кераміка зазнає впливів зрубної культури, а в цей час (XI – X ст. до н. е.) в степу Надчорномор'я розповсюджуються кубки, черпаки і корчаги лісостепових типів.

Горщики і миски II ступеня чорноліської культури мають поверхню менш шерехувату. О. Тереножкін пише, що саме в цей час з'являється посуд типу Вілланова, а не в білогрудівській культурі, як це вважали С. Березанська і Г. Тітенко (Ковпаненко). Мініатюрні сосуди мали культове призначення або були іграшками для дітей. Окрім того, В. Даниленко виділив синхронну кераміку «підгірцевського типу», де зустрічаються округлі наліпи від вінцем.

Технологія виробництва кераміки полягала у виліпленні денця з невисокими стінками, на нього наросувалися широкими стрічками стінки. Майже відсутні керамічні прясла, замість них знаходять грузила, виготовлені зі стінок посудів. У розбитому стані знайдено кілька грубо виліплених фігурок тварин (коней).

Згадувані впливи зрубної культури зникають на другому етапі чорноліської культури [103, с. 81]. Натомість посилюються впливи пізнього гальштату (сосуди типу Вілланова з жолобчатою орнаментациєю горла). Зі сходу з'являються впливи бондарихинської культури (пізня бронза лісостепу Лівобережжя), цим пояснюється поява наскрізних проколів під вінцем.

Ранньоскіфська кераміка – тюльпановиді сосуди, але більш струнких пропорцій. Продовжували використовувати наскрізні проколи, валики з ямками, з

яких один розташований по найширшій частині тулова, а другий на вінцю. Потім залишається лише валик на вінцю і існує він протягом скіфського часу до початку IV ст. до н. е. О. Тереножкін простежує еволюцію мисок від білогрудіських до ранньоскіфських [с. 77-78]. Черпаки були характерними вже для білогрудівської культури, а в ранньоскіфський час стають дуже популярними. Виділяється два типа черпаків, які, втім, є майже тотожними. На форму керамічних черпаків впливали дерев'яні різблені зразки. В ранньоскіфський час знайдено також і кераміку з південного заходу – типу Вілланова, з інкрустацією золотою фольгою (курган Глеваха).

На початку скіфського періоду значно зменшується, а потім і зникає, використання мілкозубого штампку, орнамент стає різбленим, різноманітним, розташованим широким поясом.

У главі «Вироби з каменю, кістки, рогу» [с. 83-105] вказано на наявність у білогрудівській та ранній чорноліській часи крем'яних вкладишів до серпів. Кам'яні свердлені «сокири» використовувалися скоріше як молотки, вони зникають наприкінці чорноліського періоду. В лісостепу Подніпров'я та на Волині подібні «сокири» використовуються довший час – до початку скіфського періоду. Відомі зернотерки, розтерачки, ступки з пестами, точильні бруски – на них гострили кістяні та бронзові шила. Мотики виготовляли з кінцівки рогу або з трубчатої кістки, поверхня їх заполірована. Руків'я знарядь праці робили з кістки.

Наконечники стріл в білогрудівській культурі не знайдені, на початку чорноліської культури вони поодинокі. На другому етапі чорноліської культури відомо 22 екз. кістяних і рогових наконечників, втульчатих або черешкових. О. Тереножкін порівнює чорноліські наконечники з наконечниками з території Польщі, Молдови, Північного Причорномор'я, Поволжжя, Західного Казахстану та Приуралля і робить висновок, що чорноліські наконечники нібито мають більше подібності до східних зрубних та андронівських виробів, ніж до зрубних з Надчорномор'я [103, с. 94-97]. Кістяних гарпунів відомо два. З рога оленя виробляли псалії. Для білогрудівської культури і першого етапу чорноліської вони є рідкісними. Автор наводить аналогії псаліям в культурах суміжних

територіх. Відмічає, що кістяні псалії з муфтами-виступами навколо отворів (Адамовське городище) аналогічні виділені А. Іессеном в окремий тип бронзовим псаліям, які в свою чергу можна порівняти з «фрако-кіммерійськими» псаліями дунайського гальштату. Кістяні і рогові прикраси поодинокі і не складають якоїсь типової групи.

О. Тереножкін помилково відносить до кінця бронзового – початку залізного віку дві кістяні пряжки культури багатоваликових кераміки, на той час ще не виділеної, які датуються за сучасною хронологією XVII – XV ст. до н. е. [103, с. 101].

Глава «Металеві знаряддя та вироби» [103, с. 106-156]. Бронзові вироби білозерського і чорноліського часу можна виокремити між собою лише частково. В білогрудівський час використовувалися кам'яні та глиняні двосторонні форми для литва. Відомі кладі кам'яних форм, аналогічні пізньобронзовим. В чорноліський час переходять на іншу технологію – відливку по восковій моделі, обмазаній глиною. Знайдені уламки таких формочок, сопла, льячки і тиглі зі слідами шлаку. Так відливалися кельти і прикраси. Зустрічаються також і двосторонні глиняні форми кельтів, які є відбитками з готових знарядь, або, можливо, з дерев'яної моделі, відомо також кілька глиняних вставок, які формували отвори.

Прикраси (браслети та булавки) виготовляли по восковій моделі, обмазаній глиною. Для з'ясування напрямків розповсюдження технологій важливим є те, що ливарництво по восковій моделі використовувалося в лужицькій культурі (Польща) ще приблизно у 1100 – 900 рр. до н. е. [103, с. 117].

Залізо на Правобережжі починають виробляти в дуже обмеженій кількості у часи булогрудівської культури, однак, сліди цього дуже невиразні: на поселенні у с. Краснополка (біля м. Умані) знайдено шматочок шлаку. На тогочасній джерельній базі про використання заліза навіть в більш пізній чорноліській культурі О. Тереножкін вимушений був говорити, використовуючи у якості аналогій випадкові знахідки, виготовлені з заліза (кельт, меч, три залізні кинджали з бронзовими руків'ями) – їх форми були подібні до бронзових. Залізний меч і

кинджал з напівкруглим навершям і прямим перехрестям, повторюють предмети озброєння, виготовлені у Сибіру.

На поселеннях були знайдені серед предметів кладу залізне тесло та бронзова сережка з залізною вставкою, а також окремі знахідки – кілька ножів, булавка і шило. Оскільки форма виробів мала місцеві особливості, О. Тереножкін припускав існування тут і ковальських майстерень.

Тенденція виготовляти біметалічні речі була подібною для Подніпров'я, європейського гальштату та кобанської культури на Кавказі.

Таким чином, О. Тереножкін робить висновки, що бронзове ливарництво у білогрудівських племен знаходилося під впливами зрубної культури степової смуги: матриці кам'яні, форми знарядь також запозичені зі сходу і півдня. На території Київщини та Черкащини знайдена переважна кількість відомих кельтів, витоки їх розповсюдження, на думку науковця, пов'язані з сейминською культурою²¹. Джерела бронзи для Правобережжя залишалися невизначеними, можливими були надходження з Кавказу і Карпат.

На другому етапі чорноліської культури відбувається зростання бронзолivarного виробництва, застосовується литво по восковій моделі. Першими ковалями були ливарники по бронзі, відсутність спеціалізації простежується і надалі, в IV ст. до н. е.

Окрема глава присвячена аналізу металевих прикрас [103, с. 157-174], головним чином чорноліської культури, бо безперечно білогрудівських знайдено мало. До початку 1950-х рр. такі прикраси були відомі з випадкових знахідок (Київський історичний музей), але їх культурна приналежність і датування визначені лише після розкопок О. Тереножкіна на Суботівському городищі.

Найбільш поширеними на другому етапі чорноліської культури були браслети, які, за припущенням вченого, носили поверх одягу вище ліктя [103, с. 161; 466, с. 113]. Браслети знайдені на городищах в кладах і в культурному шарі. Звернемо увагу, що О. Тереножкін не включив до свого каталогу браслет з кладу

²¹ Тут мова про могильник і стоянку середини II тис. до н.е., відкриті 1912 р. і які потім досліджувався до 1940 р. Розташовані на р. Сейма, лівій притоці р. Оки.

с. Зливки. Достовірних випадків присутності браслетів в похованнях немає.

Науковець далі наводить класифікацію прямих булавок – встановлено, що окремі типи вироблялися у Подніпров'ї. Перстень з Київського історичного музею, стилістично подібний до речей Михалківського скарбу, О. Тереножкін вважає імпортом з карпато-дунайського регіону, звідкіля вони доходили до Кавказу.

Серед прикрас також відомі скроневі кільця – передскіфський час їх виготовлення встановила Є. Покровська [338], а також підвіски, намистини, трубчаті пронизки. Вісімкоподібні бляшки, вірогідно, прикрашали одягу чи шапки і прикріплювалися за допомогою розташованої впоперек стрічки. Такі бляшки розповсюджені досить широко – до Молдавії, у висоцькій культурі, в кизил-кобинській культурі Криму, на Кавказі.

Фібула північноіталійського типу знайдена одна, нібито разом з іншими речами. О. Тереножкін критикує інтерпретації польських науковців цього комплексу знахідок з с. Гребені Ржищевського району, який використовувався для доказу інтенсивних впливів лужицької культури на Подніпров'я. На його думку, ці випадкові знахідки є різночасовими і не можуть походити з одного поховального комплексу.

У главі «Господарство» [103, с. 175-181] повторений висновок, що білогрудівська і чорноліська культури мали землеробське спрямування. Залишків плуга чи сохи не виявлено, але напевно що землю вже орали, як і в Центральній Європі. Знайдені бронзові мотики і у великій кількості кістяні чи з рогу оленя.

Для білогрудівської культури найхарактернішими знахідками є крем'яні вкладиші для серпів, сильно заполіровані від використання. На чорноліських поселеннях їх майже немає, і лише у найвіддалініших лісостепових місцях такі серпи продовжували використовувати до початку скіфського періоду, що свідчить про обмаль металу. Бронзові серпи зустрічаються як східних, так і центральноєвропейських типів, вироблялися вони також і на місці, про це свідчить знахідка кладу з кам'яними матрицями.

На чорноліських пам'ятках бронзових серпів не знайдено, можливо, вони

вже вироблялися з заліза.

Про поширення зернового землеробства свідчить велика кількість зернотерок і розтиральників. Не з'ясовано, які сільськогосподарські культури вирощували – відомі лише відбитки проса на денці посуду.

У скотарстві переважало розведення великої рогатої худоби, тримали також овець, кіз, свиней і коней. Коня пристосували для їзди верхи вже у білогрудівській культурі, пор що свідчать знахідки кістяних псаліїв. У чорноліській час вершництво широко розповсюдилося. О. Тереножкін пише, що кінь використовувався і у військовій справі, однак невійськовий характер землеробської культури про це нібито ніяк не свідчить. У птахівництві використовували курей. Також з'ясовано, що на усіх досліджених поселеннях тримали собак.

Серед загальної кількості кісток тварин на поселеннях білогрудівської культури дикі тварини (зубр, лось, олень благородний, кабан, косуля, рись, вовк, лисиця, барсук, бобер, видра, заяць, тетеря) займають 15-20 %, а на чорноліських пам'ятках – 8 %, тобто значення мисливства в господарстві зменшується. З огляду на невелику кількість знайдених кістяних наконечників стріл, у полюванні повинні були використовуватися петлі та пастки. На чорноліських пам'ятках, розташованих поблизу багатих рибою річок, знайдено кілька бронзових та кістяних гарпунів, рибальський гачок, велику кількість риб'ячої луски у ямах.

Датування білогрудівської і чорноліської культур розглянуто в главі «Питання Хронології» [103, с. 182-197]. Оскільки людність першої з них ще широко використовувала кам'яні знаряддя, вона віднесена до епохи бронзи, а у другій використовується залізо, тобто вона загалом повинна бути синхронною іншим культурам початку епохи раннього залізного віку, дата яких вже встановлена. Білогрудівська культура спочатку датувалася О. Тереножкіним XI – IX ст. до н.е., а чорноліська III – першою половиною II ст. до н. е. Розкопки на Суботівському городищі дозволили виділити нижній горизонт чорноліської культури, що відповідає переходу від білогрудівської культури, та верхній – вже розвинутого етапу. Йому наслідував жаботинський етап ранньоскіфської

культури, датований Є. Покровською другою половиною II – першою половиною I ст. до н. е. [338].

О. Тереножкін визнає, що недостатньо визначеними залишилися дати початку і закінчення існування білогрудівської культури. Науковець розглянув еволюцію пам'яток Північного Причорномор'я від катакомбної культури, маючи на увазі її пізній етап, та від відомої тоді загалом як «зрубної» культури (типу Бесарабського кладу – Обіточна-12 і Сабатинівки – поселення у Білозерського лиману). Він визначає, що на Правобережжі білогрудівська культура у південній частині лісостепу змінила пам'ятки катакомбного типу, а далі на північ – комарівську культуру. Оскільки остання датується XIV – XIII ст. до н. е., то білогрудівська культура починає свій розвиток не пізніше ніж у XII ст. до н. е.

У зв'язку з чорноліською культурою О. Тереножкін аналізує широке коло аналогій з Передкавказзя і Надчорномор'я і вже тоді підходить до питань власне кіммерійської матеріальної культури та історії.

Археологічні культури дніпровського лісостепоного Правобережжя були синхронізовані з культурами Лівобережжя, Північного Причорномор'я, Північного Кавказу, гірського Криму, верхнього Подністров'я, Молдавії і Румунії та Центральної Європи. Загалом центральноевропейські пам'ятки Гальштату А відповідали періоду існування білогрудівської культури, Гальштату В – чорноліської культури, Гальштату С – жаботинському етапу і ранньоскіфському періоду.

У цій главі були докладно проаналізовані речові знахідки, за якими можливо визначити дату їх використання, наведені додаткові аргументи на користь підтвердження запропонованої О. Тереножкіним в попередніх публікаціях хронології – лише початок білогрудівської культури був поглиблений на сто років, у XII ст. до н. е.

В главі «Культурні та етнічні зв'язки» [103, с. 198-227] розглянуті питання виникнення археологічних культур, міжетнічного спілкування з людністю інших культур у періоди стабільного існування місцевої традиції, етнічних процесів під час трансформацій однієї культури в іншу.

Білогрудівська культура сформувалася на основі попередньої комарівської культури і є результатом її внутрішнього розвитку. Відбулося розселення з ареалу південної частини Полісся та півночі лісостепової зони у південному напрямку. Тут населення білогрудівської культури повинно було вступити в контакт з носіями зрубної культури, які мігрували з лівого берега Дніпра. Також невеликі групи людності зрубної культури діставалися досить далеко у лісостеп, хоча О. Тереножкін і наголошує на обмежених археологічних відображеннях такої міграції. Білогрудівська культура запозичила у зрубної форми металевих виробів – ножів, кинджалів, накінечників списів, кельтів.

На ранньому етапі чорноліської культури про контакти з племенами зрубної культури свідчать знахідки у Надчорномор'ї кераміки з лісостепових територій – черпаків, кубків, лощених когчаг (розповсюдження не отримали лише миски).

На другому етапі чорноліської культури через посередництво степових кочових племен встановлюються зв'язки Середнього Подніпров'я з Північним Кавказом. Простежуються і більш далекі зв'язки – с карасукською культурою Сибіру. Те, що бронзові мечі з Мінусінської котловини повинні датуватися VIII ст. до н. е., і що вони є вихідним прообразом північнокавказьких залізних мечів з бронзовим руків'ям, першою довела Н. Членова. Також у Криму та на Північному Кавказі розповсюдились прикраси, характерні для караукської культури – вісімковиді бляшки та скроневі підвіски. О. Тереножкін наводить чисельні приклади руху зразків матеріальної культури з Сибіру через Поволжя на Кавказ та у Надчорномор'ї, звідкіля вона потрапляє і у лісостепове Правобережжя.

Цікавим свідоцтвом еволюції поглядів О. Тереножкіна є наведена ним рання дата появи скіфів у Північному Причорномор'ї та встановлення контактів з Правобережним лісостепом – «не пізніше кінця IX – початку VIII ст. до н. е.». Тут науковець поділяє думки, висловлені А. Іессеном у монографії «Грецька колонізація Північного Причорномор'я». В результаті і Чорногорівський курган, і Мала Цимбалка виявилися віднесеними до ранніх скіфів, міграція яких поклала край існуванню зрубної культури. Звідси випливає те, що населення зрубної культури виявляється тотожним кіммерійцям письмових джерел.

Вчений пише: «Не вміючи раніше виділяти знахідки виробів сибірського походження передскіфського часу на півдні Східної Європи, автор підтримував гіпотезу зрубного походження скіфів і вважав їх наслідком розвитку зрубних племен» [103, с. 205]. Таким чином, О. Тереножкін приєднався до твердження А. Іессена про те, що батьківщину скіфів треба шукати «в глибинах Азії», тобто в районах Сибіру, Алтая і Казахстану.

Західні зв'язки Правобережжя з початку ХХ ст. більшість науковців (А. Спіцин, М. Ростовцев, А. Тальгрєн, Т. Сулімірський, М. Рудинський, а пізніше М. Артамонов, В. Рибалова) бачили у спорідненості з культурами європейського гальштату, у розвитку від трипільської культури до історичних фракійців. О. Тереножкін же доводить, що чорноліська культура має сильні відмінності від фрако-кіммерійської культури Карпато-Подунав'я і розвиток її проходив досить самостійно. Такої ж думки додержувалася і А. Мелюкова, враховуючи відмінності між пам'ятками Молдавії та Західного Поділля, населення якого вона вважала етнічно близьким до племен Подніпров'я.

О. Тереножкін констатує, що землі між Дністром і Дніпром в межах лісостепової зони з невеликим проникненням і у лісовий ландшафт, які займала білогрудівська культура, були заселені дуже нещільно, поселення зустрічаються розсіяно, і лише в районі Умані вони утворюють скупчення. Неукріплені поселення, обмаль знахідок зброї свідчать про мирні відносини. Життя тут припиняється перед початком скіфського періоду, хоча якихось явних ознак руйнування не зафіксовано.

В ранній чорноліський час відбувається концентрація населення у південній частині лісостепу поблизу Дніпра і по р. Тясмин. До цього там проживала нечисельна людність зрубної культури. Розповсюджується чорноліська культура і на Лівобережжя, в районі р. Ворскли. Відбувається гігантське, у порівнянні з попередніми епохами, будівництво укріплених городищ з великими валами і ровами.

На заході О. Тереножкін розвиток етнічної ситуації бачить у тому, що чорноліське населення призупинило поступове проникнення племен з заходу, яке

відбувалося в добу пізньої бронзи. Впливи чорноліської і скіфоїдної культури відчуються у Верхньому Подністров'ї і розповсюджуються далі – на р. Вісла, доходячи до р. Одери. Тобто О. Тереножкін доводить, що напрямок міграції був протилежним від запропонованої польськими науковцями теорії «лужицької експансії».

Інший шлях контактів лісостепових племен дніпрового Правобережжя проходив, на думку О. Тереножкіна через західне Поділля, Буковину і Закарпаття. Ці впливи мали характер як військових зіткнень, так і економічного та культурного спілкування, а також міграцій етнічних груп на захід.

Найважливішою в дослідженні є заключна глава «Питання етнічної приналежності» [103, с. 228-246], де О. Тереножкін вибудовує автохтонну концепцію розвитку населення Правобережного Лісостепу від кінця епохи бронзи до появи історичних слов'ян. Етнічні групи, що жили у цьому регіоні з часів існування білогрудівської культури, виявилися стійкими до впливів скіфської експансії і в V ст. до н. е. відомі у Геродота як скіфи-орачі. О. Тереножкін відкидає їхню власне скіфську, тобто «іранську» приналежність, як і фракійську, а також заперечує міграційні впливи лужицької культури з північного заходу. Вчений робить висновок, що в населенні межиріччя Дніпра і Дністра логічно бачити праслов'ян.

Питання походження слов'ян було важливим для вченого, він звертається до нього неодноразово, і в теоретичних роботах, і у зв'язку із дослідженням конкретних пам'яток. Так, у 1957 р. розвідки охопили нижню течію р. Тетерев та обидва береги Дніпра від гирла цієї притоки до м. Вишгород. Найдавнішими виявилися кілька неолітичних стоянок та два невеликих поселення трипільської культури. Поселення середньодніпровської культури відкрито в урочищі Горбата Нива, там же - зарубинецький та давньоруський культурні шари. Зафіксовано багато поселень з керамікою, орнаментованою шнуром і валиком (катакомбного типу, як тоді вони визначалися) та комарівської культури.

За результатами проведених розвідок зроблений висновок, що місцини в долині Дніпра були мало заселені в давнину, як і територія вище по течії, до

р. Прип'ять. В період неоліту багаті на дичину ліси заплави приваблювали мисливців, які залишили короткочасні, можливо сезонні, стоянки. В період енеоліту та бронзи стоянок було багато, але вони невеличкі, бо населення намагалося використовувати для землеробства прилеглі родючі землі на півдні. В скіфські часи південне Полісся було фронтиром між скіфоїдними племенами землеробів та скотарів і населенням підгірцевської (милоградської) культури²². На диво малолюдною виглядає долина Дніпра в зарубінецький час, раннє середньовіччя та за часи Київської Русі. Постійного населення було мало, територія використовувалася для сезонних лісових промислів, полювання, випасів худоби влітку.

О. Тереножкін категорично заперечував гіпотезу про локалізацію прабатьківщини слов'ян в басейні Прип'яті, бо в зоні суцільних лісів (лінія Рівне-Житомир-Київ) поселення пізнього бронзового віку та раннього заліза майже відсутні, а в південніших широтах вони є чисельними [104].

1965 р. вчений бере участь у дискусії з польськими науковцями. Одним з найважливіших тверджень його праць був висновок про глибоке місцеве коріння і етнокультурну спадкоємність населення Правобережного лісостепоного регіону, починаючи від тцинецької та комарівської культур епохи бронзи і закінчуючи зарубінецькою культурою включно. Це населення, на думку дослідника, мало бути пов'язане з праслов'янами. За висновками лінгвістів, у I тис. до н. е. існувала слов'янська чи й балто-слов'янська етно-лінгвістична єдність. Але сама постановка питання про якусь архаїчну єдність, чи то слов'янську, чи, наприклад, індоєвропейську, є дискусійною сама по собі. Можливо, що у ті епохи існували споріднені, але відмінні за походженням і мовою угруповання, про які зараз нічого не відомо, і які змішувалися між собою або розділялися, тобто ці трансформації були більш чи менш динамічним, але постійним процесом, що зараз дуже важко, або й неможливо простежити.

Загалом лінгвістичні і археологічні дослідження незапечечно встановили,

²² За результатами досліджень О. Мельниковської головні селища милоградської культури розташовані на північ від Прип'яті; на півдні поселення доходили до р. Стугна.

що у I тис. до н. е. прабатьківщина слов'ян повинна знаходитися між р. Одером на заході та верхньою і середньою течією Дніпра на сході. На півдні ця територія межує з Карпатами, а на півночі доходить до Балтійського моря. Тобто уточнення головним чином потребують: 1) етнічна приналежність племен лужицької культури, в яких бачили чи то предків слов'ян, чи то північне відгалуження ілірійців; 2) етнос племен лісостепоного Подніпров'я.

Більшість польських істориків бачили в лужицькій культурі предків слов'ян, О. Тереножкін, спираючись на висновки лінгвістів, слов'янську прабатьківщину розміщував у межиріччі Дніпра і Дністра. Безперечно, що це питання мало й певне політичне забарвлення, тому московський партійний офіціоз доречно дотримувався лінії на широкі терени ранньослов'янських земель від Вісли та Одера до Дніпра.

Т. Лєр-Сплавинський вважав, що балто-слов'янська єдність, яку треба співвіднести з тшинецькою культурою, розпалася в кінці II тис. до н. е. під навалом з заходу неслов'янських племен лужицької культури. Потім утворилася слов'яно-лужицька єдність, населення якої почало рухатися на схід і в VII ст. до н. е. облаштувалося на середньому Дніпрі. Цю теорію підтримував А. Смирнов [402]. О. Тереножкін же вважав впливи лужицької культури на скіфоїдні культури дніпрового Правобережжя дуже незначними. Вчений пише: «Ми могли б навести висловлювання багатьох науковців на користь приналежності скіфів-орачів (подільська і києво-черкаська групи – В. С.) до переліку праслов'янських племен, однак, з огляду на відсутність прямих історичних свідочств, це залишається лише здогадкою» [103, с. 234]. Більш впевнено відносять до праслов'ян неврів (волинська група пам'яток). Однак, усі ці три групи подібні між собою і відображають загальні тенденції розвитку населення Правобережжя у I тис. до н. е., тобто пам'ятки скіфів-орачів та неврів нібито археологічно не відрізняються. У чорноліський час в поховальних звичаях переважала кремація з похованням в урнах, а з початком скіфського періоду розповсюджуються звичаї поховання в курганах, у дерев'яних склепах, які повністю чи частково спалювали, поховані там покладені випростано на спині.

Інколи дещо суперечливими були погляди О. Тереножкіна на «західні» та «східні» впливи. Звернемо увагу на висновок О. Тереножкіна: «Характерною особливістю культури лісостепових племен передскіфського і скіфського періодів полягає у тому, що по усьому своєму вигляду вона західна, глибоко пов'язана зі світом Центральної Європи» [103, с. 238]. Але починаючи з білогрудівського часу з'являються і постійно посилюються степові впливи зі сходу. Фіксуються проникнення зрубних племен, ще неточно ідентифікованих тоді за археологічними матеріалами кіммерійців, і потім скіфів. У VI – IV ст. до н. е. матеріальна культура місцевого населення має вже яскраво виражений скіфський облік. Але етнічно вони були відмінними від степових скіфів-«іранців». Відсутня на лісостеповому лівобережжі також іранська гідронімія.

Підгірцевська (милоградська) культура, пам'ятки якої розташовані в лісовій частині, і лише частково заходять у лісостеп, сильно відмінні за матеріальною культурою і, напевно, також етнічно (О. Тереножкін пише, що її етнічну належність не можна було вважати на той час з'ясованою).

Для наступних століть О. Тереножкін вважає вірогідною інфільтрацію у лісостеп сарматського населення. Зарубинецька культура, витoki якої раніше виводили з підгірцевської культури, походить, за пізнішими дослідженнями, від скіфоїдних культур лісостепового Правобережжя. Перед початком нової ери слов'янські племена зарубинецької культури розповсюджуються на північний захід в район р. Вісли, на північ по Дніпру в бік Балтики та на південь у Надчорномор'я.

Зауважимо, що С. Березанська датувала білогрудівську культуру в межах 1100 – 800 рр. до н. е. і розділила її на північний варіант, близький до східно-тшинецької культури і південний варіант, наближений до комарівської культури [175]. В. Рибалова виділила добілогрудівський горизонт і датувала його приблизно 1000 – 820 рр. до н. е., а саму білогрудівську культуру 850 – 725 рр. до н. е. [355]. Для матеріалів дослідженого С. Лисенком білогрудівського поселення Малополовецьке-II була визначена фізичними методами дата 1200 – 1000 рр. до н. е. [279, с. 92]. У Польщі ж поселення з аналогічною керамікою датуються

1950 – 1600 рр. до н. е., тобто значно давнішим часом – а у Середньому Подніпров'ї в цю добу була поширена кераміка багатоваликова. С. Лисенко поки не робить висновків, але якщо датування правильні, це може свідчити лише про культурні впливи з Центральної Європи у лісостепове Правобережжя, що напевно супроводжувалося і міграцією населення.

С. Лисенко навіть вважає, що «немає ніяких підстав розглядати пам'ятки білогрудівського типу у якості окремої археологічної культури» і пропонує межі її вважати звуженими територіально (культурна група) та відносно короткочасними (хронологічний горизонт) [279, с. 93]. Натомість у Тшинецькому культурному колі науковець виділяє Комарівську лінію розвитку (Прикарпатсько-Лісостепову), а в ній Гордієвсько-Білогрудівську групу, локалізовану спочатку в басейні Південного Бугу (1500 – 1000 рр. до н. е.), а потім поширену і в Середньому Подніпров'ї (1200 – 1000 рр. до н. е.).

Передскіфський період Правобережжя, головним чином жаботинський етап, на сучасній джерельній базі докладно розглянуто у монографії М. Дараган, там же проаналізована і найновіша література з вивчення цієї проблематики [223].

З огляду на дискусійність питання про ранні етапи етногенезу слов'ян, відношення до запропонованої О. Тереножкіним концепції розташування прабатьківщини протослов'янських племен залишається різним. Так В. Сєдов лісостепове населення Дніпрового Правобережжя V – III ст. до н. е. відносив до «іранських» народів [383]. Продовжує вважатися загальноприйнятою локалізація первісної території розселення слов'ян між рр. Віслою і Дніпром. Занепад же лужицької і скіфської культур привів до ренесансу слов'янської єдності, що підтверджується схожими рисами у пшеворській і зарубинецькій культурах. Втім, остання вважається «кельтизованою», хоча це були, скоріше за все, не лише культурні впливи, а й певна етнічна присутність. Не вважав населення зарубинецької культури слов'янським А. Мачинський, припускаючи, що це могли бути бастарни. Слов'яни ж в середині I ст. почали міграцію на південь і захід, витіснивши зарубинецьке населення. [297] К. Годловський з огляду на велику подібність слов'янських мов гадав, що слов'янська єдність повинна відноситися

до середини I тис. Але до цього приблизно часу відносять і відокремлення майбутнього новгородського діалекту [384, с. 13]. Близьких поглядів дотримувався і М. Щукін, простежуючи виникнення в результаті переміщень I – II ст. балто-слов'янської київської культури, а після гунської навали за його спостереженнями утворюються вже ранньослов'янські культури – колочинська, пенківська і пражська [455, с. 103-119].

Таким чином, ми бачимо, що за останні п'ятдесят років з'явилося багато праць з широкого кола питань історії передскіфського періоду Правобережного Лісостепу. Значно збільшилася кількість археологічних джерел, висновки О. Тереножкіна зазнають уточнень, але його розробки продовжують перебувати у центрі уваги науковців. Зберігають актуальність запропоновані вченим визначення регіону як самодостатнього (окрім потреб в постачанні бронзи), з обмеженими зовнішніми впливами; схема спадкоємності археологічних культур в регіоні від епохи середньої бронзи до появи історичних слов'ян; локалізація прабатьківщини слов'ян в межиріччі Дніпра і Дністра.

За три десятиліття О. Тереножкін створив узагальнюючу картину етногенетичних процесів, розробив періодизацію та хронологію археологічних культур на території України в епоху пізньої бронзи – початку раннього заліза (кіммерійської, або передскіфської доби), дослідив взаємодії протослов'ян Лісостепу і степових іраномовних кочовиків. О. Тереножкін відносить білогрудівську культуру до кінця епохи бронзи, розділену на два етапи чорноліську культуру – до перехідного періоду, а жаботинський етап має вже виразні риси початку залізного віку. За скіфської доби лісостепове населення Правобережжя зберегло, на думку вченого, свої етнічні особливості і від зарубинецької культури безперервна лінія розвитку доходить до слов'ян, відомих вже як за археологічними, так і письмовими джерелами.

РОЗДІЛ 4

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА СКІФСЬКОЇ ДОБИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ О. ТЕРЕНОЖКІНА

Зі скіфськими старожитностями на українських землях вчений уперше зустрівся ще 1938 р., коли брав участь в роботі Нікопольської новобудовної експедиції. Б. Граков, який очолював експедицію, вклад О. Тереножкіна в проведення розкопок скіфських курганів оцінював дуже високо.

Розпочавши свою роботу в Україні після переїзду з Середньої Азії, вчений вимушений був входити в зовсім маловідому для нього проблематику раннього залізного віку Північного Причорномор'я та Подніпров'я. Вже 1949 – 1950 рр. він очолив експедицію у Подніпров'ї, яка провела розкопки великого кургану Глеваха. Спочатку О. Тереножкін планував зосередитись на приазовських пам'ятках, але знайомство з цим регіоном довелося відкласти на п'ять років заради більш перспективної та дисертабельної теми, про що говорилося вище.

Паралельно О. Тереножкін включився у роботу над великою колективною працею з археології українських земель, яка зрештою у 1971 – 1975 рр. була опублікована у вигляді трьохтомника «Археологія Української РСР». Оскільки вчений ще недостатньо був обізнаний з власне археологічними пам'ятками нових для нього територій, то логічно, що у підготовчих варіантах він значну увагу приділив питанням саме історії Скіфії та сусідніх племен. Це дозволило І. Фабриціус назвати главу, яку написали О. Тереножкін та В. Іллінська, «історизованим начерком» [1, арк. 6].

У співавторстві з В. Іллінською готувалися і наступні узагальнюючі роботи по історії передскіфського та скіфського періодів на землях України. Дослідниця спеціалізувалася на вивченні лісостепового Лівобережжя, тоді як О. Тереножкін займався дослідженням правобережних пам'яток.

4.1 Публікації О. Тереножкіна з археологічного джерелознавства Скіфії

Великий внесок зробив О. Тереножкін у становлення археологічного

джерелознавства, як важливої частини скіфознавчих досліджень. Можна виділити три складових у цьому напрямі його наукової діяльності: проведення археологічних розкопок, систематизація та узагальнення археологічного матеріалу, введення його в науковий обіг.

1949 – 1950 рр. О.І. Тереножкін розкопав курган (висота понад 9 м) скіфського періоду біля м. Глеваха (Київська область). З насипу для військово-господарських потреб почали брати землю і вчений виїздив щоб здійснювати нагляд за роботами. Наступного року експедиція під його керівництвом дослідила єдине в цьому кургані центральне поховання [89, с. 8-97]. Найбільш цікавою є знахідка лощеної корчаги, прикрашеної золотою фольгою типу Вілланова.

Курган Глеваха згадується при охарактеризуванні скіфських пам'яток Київщини: «На прикладі цього кургану чітко бачимо обряд «вогняної гри», яким закінчувалося поховання та починалося спорудження кургану. Розпаливши над гробницею величезне вогнище зі складених конусом колод, учасники похорон закидали полум'я землею, що мабуть було не просто, особливо на початку, поки вогняна стихія поступово не приборкувалась.» [50, с. 278].

Зауважимо, що з того часу у лісостепу скіфських курганів такого соціального рангу було досліджено усього кілька Великий Рижанівський курган, Скіфська Могила, с. Іванковичі-1994, Турецька Могила.

За збігом обставин О.І. Тереножкін 1954 р. розпочав такі роботи в Приазов'ї, провівши розкопки елітного скіфського кургану на території м. Мелітополя. Дослідження носили охоронний характер курган знаходився під кількома садибами з хатами та господарськими будівлями. На присадибній ділянці просіло склепіння катакомби і власник почав копати углиб провалля під приводом будівництва погріба задля пошуках скарбів і, мабуть, знайшов зрештою якісь золоті речі, поки сусіди не написали до міліції заяву. Саме завдяки цьому інформація потрапила до Мелітопольського музею і потім до Інституту археології. Для ознайомлення з ситуацією та для подальшого проведення розкопок був направлений О. Тереножкін, хоча експедицію очолив, і потім формально залишався увесь час її керівником, директор Інституту П. Єфименко. Дніпро-

азовський регіон за негласною домовленістю був територією наукових інтересів Б. Гракова, тож О. Тереножкін намагався добитися запрошення для участі в розкопках цього московського науковця, тим паче, що той перебував тоді у Києві.

Але вченому довелося самотужки розпочинати масштабні роботи, досвіду проведення яких тоді ніхто взагалі не мав – це були перші після Першої світової війни та революції розкопки великого скіфського кургану. О. Тереножкін блискуче впорався з організаційними, технічними і власне дослідницькими завданнями. Йому пощастило знайти колишнього шахтаря, який забезпечив кріплення підземних споруд, без чого проведення робіт було б неможливим. В наступні десятиліття цей досвід використовувався при розкопках багатьох скіфських курганів (Гайманова Могила, Товста Могила, Казенна Могила, Бердянський курган та ін.). Також у похованні О. Тереножкін знайшов схованку з коштовними речами – про існування таких схованок тоді теж не було нічого відомо.

Цього ж року на конференції у Москві вчений доповів про свої сенсаційні розкопки та зробив докладну публікацію про дослідження Мелітопольського кургану [91].

Матеріали розкопок потім підготував в монографічному форматі Б.М. Мозолевський, провівши також всебічний аналіз поховального обряду та знайдених речей у порівнянні з іншими відомими на той час курганами скіфської еліти [145].

1961 р. експедиція О. Тереножкіна вперше проводить розкопки у степовому правобережному Подніпров'ї – минулого року при облаштуванні колгоспного саду були знищені насипи кількох курганів. В одному з них провалилася глибока скіфська катакомба і колгоспники почали там копати. Ця інформація потрапила до ІА і розпочалися охоронні дообстеження пам'яток.

Кургани нібито мали висоту 1-2 м, але глибокі, до 7 м катакомби. Є. Черненко [437] залишив спогади, як невдовзі приїхав Б. Граков – його експедиція досліджувала скіфські кургани на протилежному березі, в групі Солохи. Він був невдоволений, що київські науковці працюють «на його

території», також про це розповідала В.А. Іллінська [320, с. 39-40]. Мабуть з цієї причини О. Тереножкін передав здобуті матеріали своєму учню Є.В. Черненку для публікації у регіональному виданні [436].

Тоді О. Тереножкін та Б. Мозолевський познайомилися з директором Орджонікідзевського ГОКу Г. Середою через три роки, коли виникла загроза іншим курганам у зонах кар'єрного будівництва, він запросив науковців для проведення розкопок. Підготовлена у співавторстві з іншими учасниками експедиції стаття «Скифские курганы Никопольщины» [144] присвячена публікації розкопаних на Правобережжі скіфських курганів: 1964 – 1965 рр. в межах Дніпропетровської області (с. Капулівка, м. Орджонікідзе) та 1966 р. в Запорізькій області (с. Біленьке Запорізького району; в публікації названий Верхньохортицький р-н, а Запорожський р-н утворено 04.01.1965 р.) областей.

Загалом було досліджено у 8 групах 22 скіфських кургани, культурну належність яких визначали бурінням. За ці три сезони розкопаний тільки один курган епохи бронзи, його матеріали до статті не включені [314].

Основна кількість курганів були висотою до 1 м і залишена рядовим населенням. Лише в групі Страшної Могили розкопані кургани висотою 7 м, 2,5 м та 1,3 м.

Про насип Страшної могили зазначено, що він складався зі щільного і в'язкого ґрунта, який розпадався на великі грудки. Це був другий (після Мелітопольського) розкопаний курган соціальної верхівки степових скіфів, але те, що насип складений з вальків тоді під час дослідження не змогли з'ясувати. Кам'яна крепіда не розчищалася, не був простежений і ров він виявлений лише наприкінці розкопок, про що свідчить лише запис у польовому щоденнику, відомості про нього у звіт та в публікацію не увійшли. З точки зору сучасних вимог до розкопок, курган був досліджений далеко не бездоганно широкою недобраною траншеєю, що мала вигляд котловану, бровка чистилася погано, східна і західна поли залишились у вигляді величезних останців [313, с. 36-37]. Але схоже, що О. Тереножкін за браком часу збирався згодом закінчити дослідження Страшної Могили у наступних сезонах. Про це свідчать звернення

до Б. Мозолевського – одразу ж, коли той потрапив 1969 р. до орджонікідзевських кар'єрів – з проханням провести дообстеження (зараз відомі лише відповіді Б. Мозолевського, з яких можна зробити такий висновок):

«Страшна Могила являє собою видовище дійсно страшне: всю її завалили сміттям, заросла вона бур'яном, влаштували на ній льодовик, так що при всьому моєму бажанні знести на ній кріпиду боюся братися за це і поки що нічого не можу обіцяти. Дасть бог до кінця місяця буде [Григорій] Середа, може переконаю його продовжити мені на місяць-два відрядження (все одно втрачати нічого), тоді подивлюся.».

Не можна виключати, що «грабіжницький хід», який ішов з північно-східної поли кургана насправді був дромосом впускного поховання.

В публікації поданий лише матеріал звітів, ніякі висновки, спроби датування та аналізу поховального матеріалу чи обрядовості не робилися. [144].

С. Полін не зовсім доречно відносить розкопки 1964 – 1965 та 1966 рр. до «епохи Мозолевського» в дослідженні гурганів степового Правобережжя роботи проводила експедиція О. Тереножкіна, у її складі Борис Миколайович лише тільки працював лаборантом [313, с. 33-34]. Перші його самостійні розкопки відносяться до 1969 р., відповідно тоді й розпочалася сама «епоха».

Після дослідження Страшної Могили О. Тереножкін почав шукати для проведення розкопок великий скифський курган для наступних розкопок і зупинився на Нечаєвій Могили. Він пробував її бурити у 1965 р., наступного року ГОКом був розроблений технічний проект і кошторис [Мозолевский, Полин, 2005, с. 37-38], але з тих причин, що курган не попадав у зону будівництва і не знайшлося коштів, чи тому, що О. Тереножкіна відволікли інші розкопки, Нечаєва Могила залишилася недоторканою.

Під час польового сезону 1966 р. був розкопаний скифський курган початку V ст. до н. е. у ст. Медерова (4 м) в Кіровоградській області. О. Тереножкін зробив коротку доповідь про ці дослідження [113].

Здобуті матеріали пізніше проаналізувала і опублікувала учениця О. Тереножкіна Н. Бокий, використані вони і в підсумкових працях з української

археології [50, с. 104].

1970 р. експедиція О. Тереножкіна проводила шурфовку різних ділянок Мотронинського городища на Черкащині, яке датується сер. VI – V ст. до н. е. [50, с. 260-262].

На Жаботинському поселенні (Тарасова Гора), основний період існування якого припадає на VII – початок VI ст. до н. е., О. Тереножкін у 1972 р. продовжував розкопки, що велися з початку 1950-х рр. окремими загонами (їх очолювали Є. Покровська, М. Вязьмітіна) Середньодніпровської експедиції [50, с. 258-260].

1974 р. експедиція О. Тереножкіна працювала біля с. Матусов Черкаської області фактично це був його останній польовий сезон. Надалі вчений виїздив на розкопки, навіть до Середньої Азії, але вже у якості консультанта. Під час війни військова частина, де служив О. Тереножкін, якраз проводила в районі с. Матусова бойові дії і один з курганів, на якому розташували пункт спостереження, в оперативних сводках мав назву «очі» [196, с. 220].

Про розкопки була подана спочатку коротка інформація у повідомленні «Роботи Скіфської Середньодніпровської експедиції», а потім зроблена докладна публікація [48]. Окрім того, курган Репяховата могила увійшов до каталогу пам'яток Києво-Черкаського регіону [50, с. 238-240].

Підсумком джерелознавчих досліджень О. Тереножкіна стала написана у співавторстві з В. Іллінською монографія «Скіфія VII – IV ст. до н. е.», яка побачила світ вже після смерті авторів [50]. В. Мурзін [317, с. 8] охарактеризував цю працю саме як «зібрання археологічних джерел». Треба думати, що більша частина тексту була написана О. Тереножкіним (за виключенням глави «Пам'ятки лісостепового Лівобережжя», бо цим регіоном докладно займалася В. Іллінська) – так, наприклад, вирази на зразок «автор вважає» зустрічаються у главі про степові пам'ятки щонайменше двічі [50, с. 204].

У передмові була чітко визначена мета написання цієї книги: «Кількість археологічних джерел надзвичайно зросла у зв'язку з широкими археологічними розкопками, які торкнулися, по суті, усіх регіонів скіфського світу. Особливого

обширу набули розкопки курганів Степової Скіфії. Масштаб польових досліджень на сьогодні перевищує можливість наукової публікації та обробки матеріалу.

Це постійне поповнення матеріалу потребує періодичного перегляду та упорядкування фонду джерел по території і хронології та визначення того нового, що вносять отримані дані в раніше складені уявлення стосовно окремих сторін скіфської проблеми та існуючих думок, а також найбільших основних тем» [50, с. 16].

Монографія була підготовлена як перша книга трьохтомника, де другий том мав бути присвячений пам'яткам III ст. до н. е. – III ст. н. е., тобто Малій Скіфії. [50, с. 5]. Другий том, як і третій, не були завершені і чисельні машинописи окремих глав розкидані по різних одиницях зберігання великого архіву О. Тереножкіна.

В монографії зібрані і розглянуті поховальні споруди, поселення (та деякі окремі знахідки) «європейської» Скіфії в межах від Дону до Дунаю, а також пам'ятки Передкавказзя, Кавказу та Закавказзя.

Пам'ятки Поволжжя, Приуралля, Казахстану та Сибіру залишились за рамками дослідження, але судячи з великої кількості підібраного та структурованого матеріалу, конспектів публікацій по цим регіонам, що знаходяться в архіві вченого, згодом міг би з'явитися і четвертий том, присвячений «азіатським» скіфам та скіфоїдним культурам. Окрім того, треба зазначити, що аналіз східно-європейських та кавказьських пам'яток проводився з постійним урахуванням усього спектру археологічних культур доби раннього заліза, на фоні євразійських історичних процесів [50, с. 19-20]. Також в окремому розділі «Скіфи в Передній Азії» розглянуті мало-азійські та передньо-азійські старожитності, письмові джерела, зроблені змістовні історіографічні екскурси.

Монографія «Скіфія VII – IV ст. до н. е.» складається зі вступу, де викладена історія вивчення скіфської проблематики, шести глав та післяслова – у ньому автори дають своє бачення основних проблем скіфознавства (докладно ці питання планувалося розглянути окремо у третьому томі).

Велика за обсягом перша глава «Скіфи і Кавказ» складається з кількох

розділів, серед яких центральним є «Кавказ скіфська дорога».

Глава «Пам'ятки кочових скіфів VII – IV ст. до н.е» починається з критики поглядів І. Яценко 1959 на пам'ятки скіфської архаїки (віднесення білозерських та кіммерійських поховань до ранньоскіфських; заперечення нею існування основних підкурганних поховань періоду архаїки; ігнорування ранньоскіфських курганів Кубані та Північного Кавказу, багатьох кримських та надчорноморських курганів, зокрема Мельгуновського кургану).

Далі перелік досліджених курганів подається для зручності по сучасним на момент написання монографії областям, загалом зі сходу на захід: Ростовська, Ворошиловградська, Запорізька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Херсонська, Крим, Миколаївська, Одеська. Це показало, що архаїчних курганів набагато більше, ніж уявлялось наприкінці 1950-х рр., а висновок І. Яценко про відсталість скіфів у порівнянні з оточуючими племенами є неправомірним.

Потім поховання розглянуті за типами споруд: влаштовані в ямах, в ямах зі спаленими склепами, в спалених дерев'яних склепах на ґрунті [підкурганній поверхні – В. С.], в катакомбах, кам'яних гробницях. Коротко аналізується поховальний обряд: орієнтація похованих, наявність в курганах ровів, кам'яних крепід. Зазначені випадки парних поховань при явному переважанні онионочних поховань воїнів-чоловіків, виділяється група поховань з конями. Робиться висновок, що сталі уявлення про різку відмінність степових та лісостепових поховань є значно перебільшеними, поховальний обряд та устрій могил у Степу та Середньому Подніпров'ї не мають принципових особливостей. Відмінності ж з'являються у V ст. до н. е., коли у степових скіфів розповсюджується катакомбні могили, а у Лісостепу залишається стара традиція використання ям з дерев'яними склепами чи перекриттям деревом.

Глава «Пам'ятки кочових скіфів IV ст. до н. е. У розділі «Царські кургани» розглянуті поховання найвищої соціальної верстви Скіфії. До «царських» віднесені лише чотири кургани: Солоха, Чортомлик, Александропольський, Огуз.

У розділі «Кургани скіфської знаті» наведені описи Товстої, Гайманової Могили, Мелітопольського кургану, Чмирьової Могили, Дєєва кургану,

Цимбалової Могили, кургану Козел, Новоніколаєвка-1889, Мала Лепетиха-1914, Верхній Рогачик-1915, Мордвинівські кургани I і II, Лемешів, Гермесів, Краснокутський кургани, Слоновська Близниця, Башмачка, Хомина Могила, Страшна Могила, с. Піски-1972 (к. 9), Дорт-Оба, Талаєвський курган.

Зроблені висновки (абсолютне домінування катакомб при великій варіативності їх конструкцій; про характер супроводжуючих речей; соціальний стан похованих; про джерело багатства скіфів, яке матеріалізувалося в золотих, зазвичай високохудожніх виробах – нещадна експлуатація військовою общиною «царських» скіфів усіх залежних племен) стосуються як курганів найвищої еліти, так і знаті.

У розділі «Поховання багатих скіфів» наведені дані про кургани висотою 2-3 м. При досить великій кількості досліджених, для прикладу описані лише чотири кургани. Зазначено, що поховання в них містили багато золота і водночас мали відносно невеликі насипи та менше глибокі катакомби, а це робило їх найкращими об'єктами для грабіжництва, тому вони найбільше і постраждали.

Велика кількість курганів (близько 60) використана у розділі «Поховання рядових скіфів». Завдяки масовості курганів такого рангу, серед них набагато частіше зустрічаються непограбовані. Нагадаємо, що їх вивчення розпочалося лише наприкінці 1930-х рр. Б. Граковим, але й О. Тереножкін приймав участь в експедиції 1938 р. та, треба думати, посприяв поліпшенню методики розкопок.

Рядові поховання також дуже різноманітні за майновим і соціальним рівнем: воїни-панцирники, легко озброєні воїни, юнаки, діти, жінки в сімейних усипальницях-курганах, скіфські амазонки, раби. Поховальний обряд рядового населення у загальних рисах був тотожний похованням еліти, що зазначав Б. Граков [213]. О. Тереножкін наводить описи поховань в курганах за групами, які, втім, мають характер попередньої, «робочої», далеко не до кінця завершеної класифікації: «Сімейні поховання рядових скіфів», «Поховання в катакомбах з двома входами», «Групові поховання», «Одиночні поховання», «Одиночні жіночі поховання», «Поховання жінок з дітьми», «Жіночі поховання зі зброєю», «Поховання скіфських «ворожок», «Поховання юнаків», «Поховання дітей»,

«Поховання рабів». Але треба визнати і безальтернативну правомірність такого викладення матеріалу, який був безсумнівно корисним для використання наступними дослідниками – зокрема, дослідженнями амазонок стала займатися О. Фіалко.

Наслідком підходу, коли розглядаються окремі поховання, а не курган у цілому (він зазвичай був сімейною усипальницею, що підкреслює і О. Тереножкін, але не завжди дотримується цього висновку, коли наводить приклади поховань, виокремлених з курганного контексту), як на мою думку, було відставання в осмисленні сутності поховального звичаю. Взагалі ж оптимальною таксономічною одиницею для вивчення скіфських поховань є навіть не курган, а курганна група [368], яка зазвичай залишена родовим, хоча вже часто економічно та соціально розшарованим об'єднанням. Дуже значне посилення нерівності напевно що вело до ослаблення та втрати родових зв'язків.

Також окремий розділ присвячений Кам'янському городищу на Дніпрі.

У главі «Пам'ятки осілого населення Степової Скіфії VI – IV ст. до н. е.» поданий обзор поселень та поховань Нижнього Дніпра і Бугського лиману (приольвійська група); Нижнього Дністра, Східного Криму та Боспорського царства; Нижнього Дону (Єлизаветівське городище та його поселенська округа, Єлизаветівський курганний могильник з найбільшими, висотою 7-12 м, П'ятибратними курганами).

Глава «Пам'ятки Правобережного Лісостепу» присвячена обзору городищ, поселень та курганних поховань, які розділені по чотирьом регіонам. Правобережжя переважно займали нащадки землеробських племен чорноліської культури (скіфи-орачі античних авторів). Споріднене ім населення фіксується також на Лівобережжі в басейні середньої течії р. Ворскли, куди відбулася міграція на етапі пізнього чорнолісся.

Скіфи Степового Причорномор'я сильно вплинули на усі сторони життя лісостепового населення, у північній частині ці впливи помітні менше. У відповідності до цих процесів, на Правобережжі простежуються чотири відмінні регіони. Найбільш розвиненим був києво-черкаський, де було виділено

Тясминську, Канівську і Київську локальні групи [257].

Населення східноподільського регіону еволюціонізувало на тій же білогрудівсько-чорноліській основі. У волинському регіоні простежуються міграції на південь населення мілоградської культури, там її прояви мають більш «чистий» вигляд, ніж у підгірцевських пам'ятках Київщини. Західноподільський регіон характеризується рухом лісостепових племен зі сходу, які витісняють з лівобережжя Дністра населення культури фракійського гальштату. Скіфська культура, яскраво виражена тут в VI ст. до н. е., в наступні два століття практично не простежується.

Західна Волинь і Прикарпаття в чорноліській і ранньоскіфській час знаходились, під впливами міграцій населення зі сходу. Окремо розглянуті також пам'ятки фракійського гальштату Лісостепової Молдавії, досліджувані А. Мелюковою. О. Тереножкін підкреслює безперервність розвитку населення від середини II тис. до н. е. («тшинецько-комарівська культура») до появи протослов'ян (зарубинецька культура).

У главі «Пам'ятки Лісостепового Лівобережжя» виділено три географічно-культурні ареали. Від р. Орелі до р. Остер вздовж р. Дніпра тягнеться степовий коридор, на якому лісових ділянок обмаль з причин сильної засоленості землі. Це сприяло проникненню степового кочового населення далеко на північ, до межі м. Києва. Поховальні пам'ятки тут тотожні степовим, а відмінності викликані почасти особливостями пісчаних ґрунтів.

Іншим ареалом були території, зайняті в передскіфські часи чорноліськими племенами. Спочатку вони розповсюджувалися по р. Орелі, де пам'ятки більш ранні, а потім утворили на р. Ворсклі осередок укріплених городищ і поселень. Найбільше з них Більське городище, яке складалося зі Східного городища – там помітні впливи з Правобережжя, і Західного городища, яке виникло на півстоліття пізніше і за керамічним комплексом подібне до сіверодонецьких поселень. В. Іллінська не погоджувалася з гіпотезами, що Більське городище є городом Гелоном Геродота. Поданий короткий аналіз відомих пам'яток осілого проживання і курганів.

Третій ареал характеризується тим, що в епоху пізньої бронзи був зайнятий племенами бондарихінської культури, які витіснені іраномовним доскіфським і скіфським населенням в лісову частину, де згодом утворилася юхновська культура. Але якась невелика частина бондарихінських пам'яток фіксується у лісостепу і в скіфські часи. Археологічні пам'ятки розглянуті коротко і змістовно по басейнам річок – Посулля (там компактно розташована дуже велика кількість великих і менших скіфських курганів VI-V ст. до н. е., монографічно досліджених В. Іллінською [236]), рр. Псел, Сіверський Донець, Сейм.

Серед критичних зауважень, треба зазначити, що корпус археологічних джерел до вивчення скіфології сформований на базі розкопок, які десятки років проводилися не за цільовим принципом (новобудовні, випадкові, охоронні, планово-тематичні), а недосконалість методики розкопок неодмінно відбивалася на розумінні пам'яток. При публікації матеріалів враховувався фактор авторського права, специфічної етики та розподіл «сфер впливу» в Північному Причорномор'ї між київськими і московськими археологами.

З погляду на найповніше узагальнене подання археологічних джерел скіфської культури в монографії «Скіфія VII – IV ст. до н. е.», порівнювати цю монографію можна лише з таким виданням, як «Степи європейської частини СРСР в скіфо-сарматські часи» (1989) з серії «Археологія СРСР», підготовленим великим колективом дослідників.

О. Тереножкін був джерелознавцем у найповнішій відповідності до дефініції цієї галузі історичної науки. Він не входив до числа тих дослідників, що їх А. Міллер визначив був як «археологічних письменників» і які матеріали для написання своїх робіт брали здебільшого з публікацій. О. Тереножкін протягом усього життя особисто займався археологічними розкопками та розвідками, керував роботою експедицій чи окремих загонів, постійно знайомився у музеях та академічних установах з колекціями, особисто замальовував дуже велику кількість знахідок. Матеріали, здобуті багаторічними експедиційними дослідженнями вченого, складають суттєву частину корпусу археологічних джерел скіфознавства.

4.2. Актуальні питання скіфології в рецепції вченого

Даний підрозділ побудовано за тематичним принципом, виділено основні блоки дискусійних проблем, у дослідженні яких активну роль брав О. Тереножкін.

Що вважати скіфською культурою? О. Тереножкін висловлює свої погляди з цього приводу в серії публікацій: найперша з'явилася 1966 р. – тези доповіді «Скифська культура» [111], 1971 р. вийшла стаття під такою ж назвою [117] і наступного року тези конференції [123]. 1978 р. О. Тереножкін знову виступив зі статтею «Проблема скіфської культури в радянській археології» [136].

Питання про те, що треба розуміти під «скіфською культурою», було піднято на першій конференції зі скіфо-сарматської археології, яку організував ІМК АН СРСР. Цей форум був визначною подією для вивчення археології раннього залізного віку Східної Європи та Кавказу, він проходив 28 січня 2 лютого 1952 р. у Москві. Програмну доповідь зробили Б. Граков, А. Мелюкова (у частині лісостепових пам'яток) та Н. Погребова (історіографія), де дійшли висновку про існування двох культур степової скіфської та відмінної від неї лісостепової [336, с. 14-19].

У дискусіях на цій конференції 1952 р. О. Тереножкін, П. Шульц, П. Ліберов, В. Іллінська продовжували дотримуватися консенсу про політичну єдність Скіфії, яка складалася з різноетнічного населення, яке втім, мало єдину, скіфську культуру.

Дебати закономірно перейшли в дещо іншу площину – що взагалі вважати за археологічну культуру, якими вона визначається факторами: подібною матеріальною культурою (у даному випадку це насамперед скіфська «триада» – єдність озброєння, кінської вузди та виробів художнього ремесла звіриний стиль), чи насамперед характером господарства, поховальним обрядом, типом поселень.

Після цієї конференції 1952 р. зі скіфо-сарматської археології, вчений почав шукати додаткової аргументації на користь своєї концепції і двічі виступив з доповіддю «Скифська культура». Спочатку у Москві на II конференції з питань скифо-сарматской археологии ИА АН СССР, яка проходила у січні-лютому 1967 р. – через п'ятнадцять років після I конференції [111], а потім 1968 р. у Києві

на XIII конференції Інституту археології АН УРСР [123].

Стаття «Скіфська культура» по матеріалам його доповіді на другій скіфо-сарматській конференції у Москві вийшла лише через п'ять років. Там О. Тереножкін писав, що погляд, якого він дотримується, на єдину скіфську культуру у межах степу і лісостепу не є чимось новим: «те бачення характеру скіфської культури і Скіфії як географічного поняття, яке ми пропонуємо, не претендує на особливу новизну» [117, с. 24]. Він наводить історіографію питання та викладає погляди різних істориків на обшири території Скіфії, етнічну належність населення, а також на те ключове для усіх подальших досліджень питання - чи була єдиною культурою Скіфії.

Концепцію про дві культури у Скіфії вперше запропонував М. Ростовцев [348]. М. Артамонов дотримувався цієї ж думки, взагалі обмежуючи Скіфію лише степовим поясом [165; 166].

На ці позиції потім перейшов і Б. Граков та скіфологи його школи. Але раніше цей науковець висунув тезу про культурну єдність території Скіфії, яка виникла в результаті змішування скіфів з завойованими ними осілими землеробами [212] – тобто, він писав про практично повну асимиляцію останніх. Але зазначимо, що результатом цього змішування могло бути утворення через відносно недовгий час (40 – 60 років, а це два – три покоління) зовсім нового народу з усіма чи багатьма ознаками самоідентифікації: назвою, релігією, мовою, новими господарськими засадами і виробничими традиціями – етнос завжди є процесом.

О. Тереножкін висунув такий дотепний аргумент: оскільки скіфська культура була виділена на матеріалах Середнього Подніпров'я та Прикубання, а не по маловиразним та розсіяним у степу скіфським похованням VI ст. до н. е., виходить дещо парадоксальне – рання скіфська культура постала як така, що виявлена в результаті дослідження пам'яток, приналежність яких до власне скіфської культури зараз пропонується категорично віднести! [134].

Поховання ж у лісостепу, пише він далі, з VII ст. до н. е. влаштовували у дерев'яних гробницях в ямах або на підкурганній поверхні, які під час похорон

підпалювали. З'являються ж вони лише з появою скіфів. Окрім того, їх устрій відповідає опису похорон у Геродота. Некрополі ж степових скіфів (Герри) були розташовані далі на північ, у Лісостепу. Також автор наводить перелік відомих скіфських поховань VI ст. до н. е. у степу, які відповідають лісостеповим за устроєм. Окрім того, зазначає він, дерев'яні гробниці в ямах з дромосом, де часто зустрічається і використання вогню, взагалі характерні саме для скіфоїдних культур Південного Приуралля, Алтаю, Семиріччя, Східного Казахстану, Приаралля.

Наприкінці вчений намагається відповісти ще на один аргумент своїх опонентів про відсутність городищ у степу, причому посилається на слова самого Б. Гракова про принципову подібність Кам'янського городища з Більським та Немирівським городищами. Але, зазначимо, що пізніше було встановлена більш пізня дата для Кам'янського городища – IV ст. до н. е., а два останніх відносяться до VI – V ст. до н. е., тобто вони навіть ніколи не співіснували (хоча теоретичну вірогідність якоїсь спадкоємності у будівничих традиціях теж не можна повністю відкидати).

Стаття «Проблема скіфської культури в радянській археології» [136] була останньою публікацією вченого з цього питання.

О. Тереножкін згодом пояснював зміну поглядів Б. Гракова на скіфську культуру своїми археологічними відкриттями у Правобережного Лісостепу і зробленими ним висновками. В неопублікованих тезах «Проблема скифської культури», написаних між 1979 та 1981 рр. до якоїсь доповіді, є таке твердження: «Нове в концепції Гракова – Мелюкової найбільше визначилося тим, що на захід від Дніпра у лісостепу була відкрита чорноліська культура, яка веде свій початок від білогрудівської, відповідно, має автохтонне походження, яке не зливається своєю генезою з власне скіфською, так що культура раннього скіфського часу жаботинського типу, що починається від неї, не могла бути поєднана в етнічному плані з власне скіфською, іранською. Звідси та з деяких інших доводів, і був зроблений один з найважливіших висновків – якщо Скіфія була одноетнічна, то відповідно лісостеп не міг входити у її склад» [44, арк. 2-3].

Зазначимо, що за археологічними даними історичні процеси піддаються реконструкції лише у самих загальних рисах. Для порівняння можна взяти історію монголів, їх завоювань та державних утворень, зокрема, Золотої Орди, які відносно добре відомі за письмовими джерелами, та порівняти її з археологічними джерелами – останні дадуть вкрай приблизну картину. Непросто навіть простежити прихід монголів «з глибин Азії», звідкіля у Надчорномор'ї раніше з'явилися і скіфи. Події золотоординської історії, які змінювали політичні, етнічні, економічні реалії інколи кілька разів на рік, були вельми динамічними. Загалом на цьому прикладі ми бачимо спочатку історію монгольських родів у XII ст. за кілька тисяч кілометрів від Надчорномор'я; у XIII ст. завоювання, окрім інших величезних територій у Середній і Передній Азії та в Китаї, усього євразійського поясу степів і утворення грандіозної єдиної імперії. Потім її розділ на кілька величезних держав, одна з яких згодом отримала назву Золотої Орди. Остання освоїла і лісостеп, контролювала та здійснювала при потребі походи в лісовий пояс, історія її дуже строката, географія військової активності колосальна від війн з Хулагуїдами до спалення Москви. Поступово, протягом кількох століть, Золота Орда була завойована Російською імперією, причому наприкінці XVIII ст. останні Гирей залишалися Чингізидами, а багато родів в Росії та в Україні ведуть своє походження від вихідців з Золотої орди. Почався новий процес асиміляції населення, лише ногайці з Надчорномор'я майже повністю мігрували у середині XIX ст. на територію Малої Азії у Туреччину.

Цей екскурс наведено для того, щоб скласти приблизне уявлення про те, якою складною та вельми різноманітною напевно що насправді була й історія скіфських племен. Треба постійно враховувати, що існуючі джерела (для вивчення яких є спеціальна галузь джерелознавство), та історія («діяння») далеко не тотожні і якщо немає якихось джерел, то це ще не обов'язково повинно означати, нібито не відбувалися й події, про які ми знаємо, що їх не могло не бути. Так точно відомо, що у кожного були предки, наприклад, в епоху бронзи, хоча й немає для цього джерел. Історична ж наука, зрештою, має три рівні джерелознавчий, власне історичний та історіософський (філософія історії).

Дискусія про відносини степу і лісостепу в скіфську епоху значною мірою виявилася позбавленою історизму з причин обмеженого інформативного потенціалу археологічних джерел. Вона проходила в межах досить статичних, позбавлених життєвого динамізму поглядів на етно-політичні процеси в регіонах.

У главу «Скіфія» з II тому «Археології Української РСР» [52] параграф про визначення терміну та межі поширення скіфської культури не був включений, що можливо є результатом редакторської роботи.

Навпаки, в монографії «Скіфія VII – IV ст. до н. е.» це питання чітко викладено. Культури скіфо-сибірської спільності займають величезну територію степів, напівпустель та гірських районів від Дунаю до Монголії. «Незважаючи на загальну номенклатуру речей, присутніх у побуті багатьох євразійських народів I тис. до н. е. (ананьїнців, савромат, саків, народів алтайського та скіфо-сибірських типів), культури їх не зливаються, оскільки зберігають яскраві індивідуальні риси і в поховальному звичаї, і в морфологічних рисах речового комплексу, у тому числі зброї, складу та прикрасах узди, своєрідності набору і стилізації зооморфних образів. Завдяки цьому скіфська культура легко відрізняється від ананьїнської, савроматської, тагарської, тасмолинської тощо.

Більшість предметів власне скіфського речового комплексу стали відомі завдяки розкопкам у Прикубанні, степовій і лісостеповій смугах Подніпров'я. Відзначимо при цьому відсутність будь-яких особливостей, які дозволили б виділити кожен з цих регіонів як окрему культуру. Така одноманітна подібність речей підтверджує єдність культури Степової та Лісостепої Скіфії.»

Ще один важливий висновок полягає у тому, що скіфи просувалися у Передню Азію не з доскіфською, а вже зі скіфською культурою у її ранніх формах [50, с. 12-23, 356-357].

Питання походження скіфів. Аналіз усіх пропонованих варіантів реконструкції ранньої історії скіфів, їх відносин з попереднім кіммерійським населенням проводився неодноразово, див., напр. [166; 270, с. 17-47].

Закінчуючи свою розробку доскіфської історії Правобережного Лісостепу, О. Тереножкін констатував, що як при вивченні кіммерійського періоду, так і при

пошуках відповіді на питання походження скіфів і сарматів враховують лише місцеві фактори, натомість же «проблема походження власне скіфів повинна насамперед розроблятися у світлі археологічних досліджень Сибіру, Кавказу і Алтаю. Усе приводить нас до впевненості, що згідно погляду А. Іессена, батьківщину скіфів треба шукати в глибинах Азії, а не Європейської частини СРСР» [103, с. 205].

А. Іессен ще у зробленій на скіфо-сарматській конференції 1952 р. доповіді «Характеристика пам'яток Північного Кавказу VIII – VII ст. до н. е.», яка була опублікована через два роки, коротко зупинився на подібності матеріальної культури ранніх скіфів та виокремлених ним кіммерійців з пам'ятками Казахстану, Середньої Азії, Південного Сибіру, що повинно пояснюватися «конкретними історичними взаємозв'язками». Але ці території поки що недостатньо обстежені: «Де ці форми виникли вперше, ми поки не можемо сказати, але цілком вірогідно, що в їх розповсюдженні ми можемо вгледіти підтвердження геродотівського повідомлення про прихід скіфів з Азії» [234].

У розглянутій вище статті «Скіфська культура» О. Тереножкін докладно зупинився на історіографії та еволюції поглядів на походження скіфів. Розпочавши з культурної атрибуції кіммерійських старожитностей, він доводить, що скіфи прийшли з глибин Азії і це узгоджується з повідомленням Геродота. «Скіфська культура у Надчорномор'ї з'явилася в VII ст. до н. е. в сформованому, готовому вже вигляді і не знаходить у своєму комплексі ознак місцевих традицій» [17, с. 20-23].

Дуже цікаві матеріали для вирішення питання про походження скіфів були отримані М. Грязновим при дослідженні царського кургану ранньоскіфського часу Аржан. О. Тереножкін відгукнувся на публікацію про ці розкопки написанням рецензії. Це чи не остання стаття, підготовлена вченим [40].

В монографії «Скіфія VII – IV ст. до н. е.» О. Тереножкін та В. Іллінська пишуть: «На сучасному рівні наших знань ще не можна точно окреслити територію первісної прабатьківщини скіфів. Найбільш вірогідно її шукати десь у безпосередньому контакті з карасукською культурою, яка справила вплив на

кіммерійську, а пізніше скіфську культуру ранніх кочовиків Північного Причорномор'я.». За повідомленнями античних істориків, скіфи межували з массагетами та іседонами і шукати їх батьківщину треба приблизно у Західному Казахстані [50, с. 356-357].

В II томі «Археології УРСР» про походження скіфів йде мова у параграфі «Географія і племена» [52, с. 48-50]. Починається огляд з аналізу історичної інформації, яку можна видобути зі скіфських міфів у передачі Геродота: скіфи вважали себе самим молодим з усіх народів; батьківщина їх знаходилася там, де й зараз, тобто у Північному Причорномор'ї у ньому прибічники автохтонної теорії бачили суттєвий аргумент на свою користь. Автори пишуть, що міфології притаманно переносити події зі своєї батьківщини після переселення на нову територію, як це зробили й греки у Північному Причорномор'ї (прив'язка міфологічних сюжетів з Ахіллом, Іфігенією до місцевої топонімії). Сам Геродот також був схильний вірити іншій оповіді, згідно якій скіфи прийшли із Азії, звідкіля їх витіснили масагети. Арістей із Проконнеса також повідомляв, що скіфи з Азії прийшли, відступаючи від навали іседонів. Достовірною виглядає й інформація Діодора Сицилійського, що спочатку скіфи у дуже незначній кількості жили біля р. Аракс (схоже, що це Яксарт сучасна Сир-Дар'я), їх не поважали за безславне існування, але потім вони захопили землі до Кавказу, Меотійського озера та р. Танаїс (Дон). Їхні нащадки підкорили собі країну за Танаїсом до Фракії і розповсюдили свою владу до річки Ніл. Це підтверджується повідомленням Геродота про похід скіфів на єгипетського фараона Псамметіха, коли вони перебували в Передній Азії. Таким чином, Діодор Сицилійський, користуючись, як вважається боспорськими історичними творами, оповідав про події до VI ст. до н. е.

Археологічні джерела, пишуть автори, свідчать про те саме скіфів на півдні Східної Європи слід вважати прийдешнім народом, а зміна культури новочеркаського типу ранньоскіфською носить механістичний характер. Склад озброєння, спорядження коня, стилі прикладного мистецтва, монументальна поховальна скульптура скіфів не знаходять витоків у попередніх пам'ятках, тобто

скіфська культура була принесена іззовні вже в готовому вигляді.

Звертає на себе увагу, що в главі про дискусійні питання скіфознавства В. Мурзін [168, с. 11-14] теж значну увагу приділив історіографії питання походження скіфів і увесь час використовує термін «традиційна теорія», коли пише про міграційну теорію. Це можна пояснити лише редакторською вимогою, бо середина 1980-х рр. припала на чергове загострення «ідеологічної боротьби» і ключові слова «міграційна теорія» мали політичне забарвлення та асоціювалися насамперед з «варяжським питанням» у походженні Русі. Взагалі у цьому томі термін «автохтонний» зустрічається часто, а «міграційний», здається, лише один раз, і то стосовно Еллади [168, с. 293], а не територій СРСР у давнину. Втім, «внутрішні» міграційні процеси, що проходили у рамках радянської імперії [наприклад, скіфів], партійною ідеологічною цензурою допускалися; не викликали б свого часу заперечення і готські міграції, якби їх відправним пунктом була, скажімо, Білорусія.

Для звіриного стилю О. Тереножкін [133, с. 181-182] навів лише один приклад використання його характерних елементів у попередню добу. Потім Д. Раєвський намагався заперечувати відсутність генетичного зв'язку між кіммерійським геометричним орнаментом та ранніми зразками звіриного стилю скіфів. Він вважав, що зооморфні образи могли мати місцеве походження і з'явилися як вимога часу для відображення нових соціальних відносин, на стадії переходу суспільства від патріархальності до класоутворення. Дослідник наголошував на рисах геометризму у деяких зразках раннього звіриного стилю, навівши два вдалий приклади цього. Але повністю прийняти таку версію неможливо, бо звіриний стиль на сході степового поясу Євразії більш ранній і взагалі зооморфні зображення мають там давню традицію виробництва. Скоріше скіфи могли використовувати місцеві форми щоб інтегрувати їх у своєму високохудожньому ремісництві, що завжди було притаманно звіриному стилю, який мав величезну здатність до «перетравлення» елементів іншої традиції для оновлення і підсилення свого найоригінальнішого мистецтва.

Скіфи і Кавказ. Ще однією з актуальних тем (сформульованих ще

І. Фабриціус; порівн. також назву книги В. Латишева «Повідомлення стародавніх письменників грецьких і латинських про Скіфію Кавказ») в тогочасному скіфознавстві була тема «Скіфія і Кавказ». Одна зі збірок ІА під такою назвою підготовлена за редакцією Тереножкіна (1980). Б. Граков передкавказькі кургани, у переважній більшості, скіфськими не визнавав і вважав межею розселення скіфів р. Дон, спираючись на письмові античні джерела, зокрема, на чітке повідомлення Геродота. Загалом про присутність скіфів у Передкавказзі і на гірських територіях вздовж Кавказької дороги він виважено і ясно висловлювався у «Скіфах» [212]. Але потім дотримувався тенденції зменшувати кількість власне скіфських пам'яток і обмежувати час перебування скіфів на Кавказі. Але нагадаємо, що писав про це питання В. Виноградов [192, с. 187]: «Ні для кого, хто був знайомий з Б.Н. Граковим, не було секретом його особисте прохолодне (м'яко кажучи) ставлення до Є.І. Крупнова, яке виражалось, зокрема, в підкресленій альтернативності цілого ряду наукових оцінок і підходів, які він відстоював». Саме Є. Крупнов (однокурсник і близький товариш О. Тереножкіна), який дотримувався тези про тривале перебування скіфів періоду архаїки в Передкавказзі й пізніші контакти Скіфії з Кавказом, звільнив Б. Гракова з ПМК, коли займав там посаду заступника директора.

Питанням перебування скіфів на Кавказі, шляхів у Передню Азію, контактів з місцевим населенням, впливів на їх матеріальну культуру, присвячена глава у монографії В. Іллінської і О. Тереножкіна «Скіфія VII – IV ст. до н. е.». У заголовку одного розділу винесений цікавий і дуже важливий для дослідників вислів грецького трагіка Есхіла «Кавказ скіфська дорога». Зібрані археологічні свідчення про пересування скіфів через гірські перевали Чечено-Інгушетії, які мали характер військових походів – «скіфська дорога була «прорубана» при насильницькому придушенні усіляких спроб перешкодити руху скіфів» [50, с. 23-24]. Про перебування скіфів на Кавказі свідчать як спалені поселення кобанської культури при масових знахідках скіфських наконечників стріл (Сержень-Юрт), так і розповсюдження виробів скіфської матеріальної культури (зброя, «звіриний стиль» прикрас, кінська вузда) серед місцевого населення. О. Тереножкін пише,

що пересування скіфів через Кавказ відбувалися неодноразово, основною ж базою їх перебування, окрім закавказької «країни Ішкуза», залишалися передкавказькі степи.

«Скіфські пам'ятки Закавказзя» розглянуті по територіальним групам «Азербайджан», «Грузія», «Арменія», «Абхазія». У розділі «Скіфські пам'ятки на Північному Кавказі» зібрані як власне скіфські поховання раннього періоду, так і простежені сильні впливи скіфської культури на місцеве населення, яке залишило пам'ятки мугерганської культури в Дагестані, північнокавказьської групи кобанської культури в Центральному Передкавказзі, протомеотської та меотської культури на території Краснодарського краю. У розділі «Кубанські кургани» (Келермеські, Костромський, Ульські) подані матеріали дореволюційних розкопок. О. Тереножкін, як і М. Ростовцев та А. Іессен відносить їх до періоду повернення скіфів з передньоазійських походів. Також в окремо розглянуті кам'яні статуї на Північному Кавказі, зображення скіфів періоду передньоазійських походів та синдо-меотські пам'ятки на Кубані.

На Північному Кавказі скіфи володарювали «під час передньоазійських походів і деякий час після», про що свідчать найстарші скіфські кургани та згадка Ксенофонта про підвладних скіфам меотів [134]. В подальшому про Передкавказзя як головний осередок перебування скіфів періоду архаїки писав учень О. Іллінської і О. Тереножкіна Ю. Мурзін.

Етнічну географію Скіфії і довколишніх племен уперше О. Тереножкін розглянув в рецензії на велику статтю І. Фабриціус «До питання про топографізацію племен Скіфії» [85; 424].

1955 р. вийшли друком ще дві статті О. Тереножкіна – «До питання про етнічну приналежність лісостепових племен Північного Причорномор'я в скіфські часи» [92] та «Про етнічну приналежність племен скіфських часів в правобережному лісостепу» [93]. Етнічної картини розміщення народів Скіфії О. Тереножкін торкається і в статті «Суспільний лад скіфів» [112]. «Іранськими» народами за мовою і походженням вчений вважав скіфів-кочовиків та скіфів-землеробів лісостепоного Лівобережжя, а скіфів-орачів Правобережного лісостепу

відносив до протослов'ян.

Стаття О. Тереножкіна 1987 р. «Скифське питання» [41], в якій він розглядає дискусійні реконструкції етногеографічної карти розміщення племен раннього залізного віку на землях України, була опублікована лише через шість років після її написання. По суті вона є рецензією, в якій О. Тереножкін обмежується розглядом лише питань географії і етнічної карти Скіфії, на монографію його колишнього однокурсника, академіка Б. Рибаківа «Геродотова Скіфія» [352].

Безпосередньо займатися скифською проблематикою Б. Рибаків почав, треба гадати, десь у середині 1970-х рр. і за кілька років закінчив свою роботу. Підготовчими публікаціями були статті «Мандрівка Геродота в Скіфію» [350] та «Історичні долі праслов'ян» [351]. Як зазначав сам Б. Рибаків, історіографічною основою для його монографії були насамперед найголовніші дослідження останніх десятиліть, у яких розглядалися питання етнічної географії Скіфії: О. Тереножкіна [103], В. Іллінської [236], О. Мельниковської [304] і А. Мелюкової [305]. Також певним імпульсом, треба думати, був захист докторської дисертації В. Іллінської 1971 р. у Москві в Інституті археології.

А. Хазанов у лютому 1979 р. повідомляв О. Тереножкіна: «У Москві зараз головна новина - робота Рибаківа про етногеографію Скіфії. Дуже багато нового – Пантикап = Ворскла, Скіфи орачі = скифам-землеробам і т.д.» [39].

Ще у травні 1977 р. О. Тереножкін занотував у щоденнику: «Прикро, що Б.А. Рибаків, вийшовши на орбіту, ніколи не надав допомоги в розмірах самого обрізаного мізинця» [35]. Схоже, що втративши усіляку надію отримати допомогу від свого давнього друга, О. Тереножкін написав жорстку рецензію, у якій не було жодних «реверансів» на зразок типових – «книга цікава, містить багато вдаливих спостережень». Перу вченого належить чимало «вбивчих» рецензій [навіть рецензії Б. Рибаківа на праці Л. Гумільова виглядають у порівнянні більш делікатними]. Такий агресивний стиль взагалі був притаманний для публікацій 1930-х рр., коли партійна політика змусила вчених нищити один одного. О. Тереножкін критикував опонентів за наукові погляди, але в такій же різкій

манері. Він висловлювався проти концепцій А. Якубовського, Б. Грекова, М. Артамонова, опублікував дуже негативні рецензії на блискучу монографію В. Лапіна, на бібліографічно-оглядову книгу І. Шовкопляса. Останньою з циклу рецензій була критична стаття на «Геродотову Скіфію» Б. Рибаківа.

Вчений надіслав машинопис своєї статті у березні 1981 р. до редакції журналу «Радянська археологія», але через кілька днів отримав звідти відповідь з відмовою, підписану відповідальним секретарем цього квартальника В. Козенковою. Лист закінчується прямою вказівкою на те, чому надрукувати рецензію неможливо: «... оскільки академік Б. Рибаків є і директором Інституту, який видає журнал, а також і головним редактором журналу, то всі перераховані вище обставини унеможливають публікацію Вашої рецензії в журналі «Радянська археологія» [34]. Враховуючи авторитарний характер Б. Рибаківа, можна не сумніватися, що така категорична і безапеляційна критика повинна була значно погіршити його ставлення до О. Тереножкіна і вже точно годі було сподіватися на якусь допомогу у справах науки чи кар'єри.

Про характер відгуків на публікацію інших двох монументальних досліджень Б. Рибаківа – «Язичництво давніх слов'ян» та «Язичництво давньої Русі» потім писав Л. Клейн: «Вихід кожного з них був зустрінутий дружним хором хвалебних рецензій [...] Якщо хто і наважився б сказати про книгу те, що багатьма говорилося віч-на-віч, то не знайшлося б видання, яке вирішило б надрукувати такі «підривні» висловлювання. І ті, хто міг би висловити багато, мовчали. Не випадково серед авторів рецензій на особливо цікавий для нас перший том не було жодного відомого фахівця в області давньослов'янської духовної культури (таких, як В.В. Іванов, В.Н. Топоров, Н.І. Толстой, О.Н. Трубацев, Б.А. Успенський, К.В. Чистов, Д.А. Мачинський та ін.), жодного етнографа-славіста, жодного відомого археолога, жодного мовознавця, жодного фольклориста, а саме ці науки залучені академіком до вирішення складних комплексних проблем, заданих його темою.» [254, с. 331].

О. Тереножкін в рецензії виступив з критикою лише одного розділу, присвяченому етногеографічним реконструкціям і не розглядає усі аспекти

монографії, зокрема праслов'янську тематику. Вчений зазначає, що Б. Рибаків навіть не намагається зробити критичний аналіз етно-географічних карт-реконструкцій, зроблених М. Артамоновим, А. Смирновим, Б. Граковим, О. Тереножкіним та В. Іллінською на основі Геродотової інформації, а одразу ж відкидає їх як хибні і пропонує свою власну.

О. Тереножкін звертає увагу на штучний характер «появи» в лісостеповому Правобережжі скелотів-землеробів, реконструйованих самим автором. Далі він критикує те, що міф про походження скіфів царських був безпідставно перенесений на автохтонів-землеробів.

Суперечку викликало і питання про розташування деяких річок, згадуваних Геродотом та загальна довжина походу Дарія. Зокрема, О. Тереножкін дотримується думки, що р. Оар це р. Волга, а р. Лік співвідноситься з р. Урал. Б. Рибаків же вважає їх якимись невеликими річками, що впадають в Азовське море. Втім і досі питання географії та етнографії багато в чому продовжують залишатися дискусійними.

Висновок О. Тереножкіна такий, що запропоновану Б. Рибаківим карту прийняти неможливо, бо вона побудована на сумнівних виправленнях і штучних змінах тексту Геродота.

Втім, попри усю дискусійність і загальної концепції, і багатьох окремих питань, ця монографія була і залишається помітним явищем в історіографії скіфської етногеографії. Як визнавали і затяті опоненти Б. Рибаків, в його працях з цих питань є немало вдалим ототожнень, сміливих здогадок, цікавих припущень.

В цілому главу про похід Дарія у Скіфію дуже позитивно оцінював Є. Черненко (не торкаючись етно-географічних реконструкцій). У своїй монографії «Скіфо-персидська війна» він докладно аналізує думки Б. Рибаків (згадує його ім'я десь на кожній третій сторінці тексту, якщо відкинути ілюстрації).

У руслі тереножкінської наукової школи знаходиться і розробка питань етногеографії Скіфії Б. Мозолевським, який також зосередився насамперед на

критиці реконструкцій Б. Рибаківа. Вчений дійшов афористичного висновку: «Гіркий досвід «Геродотової Скифії» засвідчує: якщо не можеш зрозуміти Геродота, краще не залучай його». С. Бессонова у статті «Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація» [179, с. 148-160] дещо уточнює запропоновані О. Тереножкіним історичні реконструкції.

У визначенні скіфського етносу і мови степової частини вчений дотримувався загальноприйнятого визначення їх як «іранських». Землеробські племена Правобережного лісостепу вважав праслов'янами, а населення Лівобережного лісостепу сильно іранізованим.

Соціальний устрій і державна організація Скифії. Перша спеціально присвячена цим питанням стаття вченого «Про суспільний лад скіфів» була опублікована у 1966 р. [112].

1973 р. у Москві відбулася конференція «Виникнення ранньокласового суспільства». О. Тереножкін зробив там доповідь «Виникнення класових відносин у Скифії» [126], а текст потім переробив і опублікував два його варіанти у вигляді статей – «130» та «Суспільний лад скіфів» [134].

Докладніше розглянемо останню публікацію. О. Тереножкін звертається до історіографії питання: суспільний устрій зазвичай відносили до останньої фази родового ладу - воєнної демократії (А. Лаппо-Данилевський, С. Семенов-Зусер, В. Равдонікас, М. Артамонов), чи до класового, військово-феодалного, на зразок Хозарського каганату або Золотої Орди (М. Ростовцев) [348].

Стосовно того, наскільки поширеним і визначальним для економіки було рабство, А. Смирновим висувалася думка про його домінування [401]. Але Б. Граков слушно стверджував, що рабовласницька держава склалася в Скифії не раніше кінця V ст. до н. е. [215] З існуванням в цей період ранньокласової держави погоджувалися Б. Шелов [447] і О. Хазанов [430], але заперечували її рабовласницький характер. Але О. Тереножкін наводить чисельні історичні свідчення про бажання кочовиків мати достатню кількість рабів і використовувати їх для випасу худоби, доїння та переробки молочних і м'ясних продуктів. Також завжди користувалися попитом раби-ремісники. Відношення до рабів було

жорстким, про це свідчать і письмові джерелі, і поховання рабів, які супроводжували своїх хазяїв у потойбічний світ.

Вчений спочатку поділяв твердження Б.Гракова про рабовласницьку державу у скіфів, а потім пристав до теорії ранньокласової кочової держави. Але виникнення класів і держави він відносив на два сторіччя раніше, до межі VII – VI ст. до н. е., коли скіфи тільки з'явилися у Надчорномор'ї і Подніпров'ї. Прискорення соціального розвитку наприкінці епохи бронзи, коли розповсюдилося кочове скотарство, О. Тереножкін пов'язує з патріархальним ладом – саме він був умовою прогресу у виробництві, появи нерівності, класів і ранньодержавних форм правління. Таким шляхом розвитку на сході пішли племена хунну, а на заході – скіфи. Народи ж з матріархальним ладом відзначалися консервативністю у суспільних відносинах і повільнішими темпами розвитку (ухуань, савромати).

Геродот повідомляв, що скіфські царі (а пізніше і номархи, судячи з матеріалів поховань, додає О. Тереножкін) не мали куплених рабів, а їм прислужували вільні скіфи. Така форма експлуатації була дуже наближеною до рабства [134, с. 14].

Межі Скіфії вчений визначав на заході Нижнім Дунаєм і Карпатами, на сході – р. Дон, на півдні – узбережжям Азовського і Чорного морів, на півночі – початком лісової зони. Населення її було етнічно неоднорідне і притримувалися різних способів господарювання і життєвих звичаїв.

У скіфів повинно було існувати меридіональне кочування, як про це повідомляють автори про сарматів або монголів XIII-XIV ст. Надлишку вільної землі для кочування не було і землі у скіфів напевно що теж були поділені між окремими родами, як то було у монголів.

«Землеробство і скотарство були головними факторами в формуванні скіфського суспільства» [134, с. 6], тобто спеціалізовані скотарство на півдні і землеробство осілих племен повинні були сприяти розвитку торгівлі. Скіфи-орачі вирощували зерно на продаж, відповідно, повинні бути якісь грошові еквіваленти.

Політична єдність та економічні зв'язки сприяли розповсюдженню по усіх

землях однотипної скіфської культури. Її центр знаходився у степовій частині, оскільки кількість знахідок зброї і спорядження коня поступово зменшуються.

На відміну від савроматів, у скіфів склалися міцні патріархальні традиції у генеалогії. Досить рано повинна була з'явитися «мала» індивідуальна сім'я, цьому повинно було сприяти скотарство, як головне багатство, що можна легко поділити. Доказом домінування не великих патріархальних, а окремих сімей є легенда про походження савроматів, коли скіфські юнаки після шлюбу легко отримували свою долю майна. Д. Шелов вважав, що мала сім'я існувала і у осілого населення Скіфії, з цим погоджується і О. Тереножкін. Економічна нестабільність малої сім'ї повинна викликати тенденцію до зубожіння частини населення. Прості скіфи мали один критий віз, запряжений парою биків, тому їх називали «восьминогими», існували й такі, що не мали своєї повозки, тому не користувалися повагою. Багатії мали кілька десятків або й більше возів.

Скіфське суспільство складалося з сильно відмінних у заможності соціальних прошарків. Основним виробником у скотарстві була верства простих общинників, які мали достатньо худоби і коней, щоб вести кочове господарство. Про бідність частини населення свідчить наявність піхоти у війську, головною частиною якого були кінні лучники. Вчений зазначає, що знать «певним чином» була відособлена від бідноти.

Поховання скіфів архаїчного періоду (Геррос) вважав ще не виявленим і локалізував його у Лісостепу, як віддаленій частині Скіфії, за повідомленням Геродота.

О. Тереножкін зазначає важливість та історичну достовірність новел Лукіана, який напевно спирався на більш ранні джерела. Оскільки Лукіан міг собі дозволити критично ставитися до книги Геродота, це повинно свідчити на користь того, що він мав доступ до значного обсягу літератури, яка не збереглася.

Науковець критикує погляди Б. Шрамка, який вважав, що металургійне і металообробне ремесло було сконцентроване у Лісостепу. Він певен, що скіфська община мала складний різнобарвний характер і до неї входила велика кількість ремісників, як це відомо про золотоординські кочів'я. Також розглянуті питання

організації торгівлі.

Збори данини з підвладних племен за півтисячоліття мав різноманітні конкретно-історичні прояви: якщо, наприклад, населення відчувало себе достатньо сильним, то намагалось не платити і це викликало збройні втручання для відновлення отримання данини; одночасно з поборами відбувалася і торгівля. Таким чином, О. Тереножкін акцентує увагу насамперед на відносинах, які засновані на виплаті данини: «Громада, організована на військовий зразок, дозволяла скіфам панувати над багатьма племенами і народностями і збирати з них більш-менш регулярну данину» [134, с. 22].

В. Гуляєв в статті «До питання про єдину Скіфію в VII – IV ст. до н. е.» порівнював погляди М. Ростовцева і О. Тереножкіна та дійшов такого слушного висновку: «Неймовірно, але є фактом, що найбільш послідовний критик концепцій М.І. Ростовцева стосовно скіфів О.І. Тереножкін під кінець життя прийшов практично до тих же самих висновків» [221, с. 17]. Зауважимо також, що розробки М. Ростовцева знаходять свої витоки в монографії Е. Мінза [467, с. 133].

Не викликає сумнівів, що Скіфія за чотири століття свого існування неодноразово переживала і періоди централізації влади, і сепаратистські перерозподіли земель. Якщо Лукіан повідомляв про постійні війни між сусідніми родами (треба думати, що описувана ситуація стосується IV ст. до н. е.), то це не може свідчити про єдину державу з міцною владою. Не на користь централізованої, втутрішньо стабільної Скіфії в той період говорять і археологічні матеріали, коли в кістках поховань доволі часто знаходять застряглі скіфські наконечники стріл.

Скіфо-античні відносини. З початку VI ст. до н. е. налагоджуються торгівельні відносини кочовиків з грецькими колоніями Північного Причорномор'я. Аналізу причин грецької колонізації та особливості раннього етапу присутності колоністів присвячена рецензія О. Тереножкіна на монографію В. Лапіна «Грецька колонізація Північного Причорномор'я: (Короткий нарис вітчизняних теорій колонізації)» [114].

О. Тереножкін зазначав, що у торгівлі скіфів монети-стрілки не

використовувалися. На античних некрополях скорчені поховання вчений вважав похованнями рабів, а не такими, що відповідають етнічним особливостям греків [134, с. 27].

Історія походів скіфів у Передню Азію викладена О. Тереножкіним і В. Іллінською в розділах другого тому «Археології Української РСР» [50, с. 50-51].

Зовсім нове бачення міграції кіммерійців і скіфів на захід запропонувала І. Кукліна. Оперуючи лише письмовими джерелами, вона зробила оригінальний висновок, що кіммерійців взагалі ніколи не було у Північному Причорномор'ї і скіфи їх там не переслідували, потрапивши зрештою до Передньої Азії. За її гіпотезою, скіфи жили на р. Амудар'ї і звідтіля почали свій рух до Ассирії. На Іранському плато вони зустрілися з кіммерійцями, які стали відходити і разом ці народи опинилися в Передній Азії, а кіммерійці потім дісталися до Малої Азії. Після свого панування протягом кількох десятиліть скіфи через Кавказ вперше потрапили у Прикубання і згодом почали свою експансію в степ і лісостеп. Тобто І. Кукліна описала путь, яким, треба думати, рухались в XI ст. до н. е. предки мідійців і персів. Авторка планувала продовжити свою роботу і в наступній монографії розглянути рух савроматів степовим коридором зі сходу, через Поволжя і Донщину в Північне Причорномор'я [270].

Скіфи і походження слов'ян. Позиція, яку зайняв О. Тереножкін у визначенні прабатьківщини слов'ян виглядала досить радикальною і викликала заперечення, насамперед також і лідера радянського слов'янознавства академіка Б. Рибаківа. В листі, датованому 19.02.1962 р. він писав до О. Тереножкіна: «У чому я з тобою ніяк не можу погодитися - це в трактуванні пшеворської культури. Тут, як кажуть англійці, виникає справа: «Пліній проти Тереножкіна», а з цим паном важко змагатися! Я попрохаю А.П. Смирнова влаштувати ділове обговорення твоєї книги для того, щоб відсіяти сумнівне і остаточно затвердити позитивне, необхідне нам, славістам для подальшої роботи. А то йдуть усілякі закулісні розмови (С.В. Кіс.[ельов] і Ко). Хай говорять і доводять увідкрити!» 19.2.[19]62 [36].

Ця дискусія викликана виходом напередодні статті О. Тереножкіна

«Прабатьківщина слов'ян і лужицька культура [102].

У статті «Скіфська культура» О. Тереножкін повторював, що «землі на південь від Прип'яті в скіфський час могли вже входити в територію стародавньої батьківщини слов'ян» [117, с. 24].

Дослідження О. Тереножкіна склали фундамент для продовження археологічного дослідження та історичних інтерпретацій у скіфознавстві, при вивченні етнічних процесів лісостепових та степових територій України. Треба наголосити на значенні публікації матеріалів Мелітопольського кургану, завершеною Б. Мозолевським, коли пам'ятка розглянута на фоні синхронних курганів та з використання широкого кола аналогій речовим знахідкам [145] – це поклало початок кільком подібним дослідженням у наступні роки [313].

В своїх працях вчений торкався майже усіх актуальних проблем скіфознавства, за винятком скіфського мистецтва, вивчення якого займалася В. Іллінська.

Аналіз доробку О. Тереножкіна в галузі скіфознавства, розробка окремих проблем на базі археологічного матеріалу Північного Причорномор'я, та ширше – євразійських степів, логіка аргументацій в наукових дискусіях залишаються значним підґрунтям сучасних напрямів історії та археології скіфів. Серед них: 1) проблема походження скіфів та носіїв «скіфоїдних» культур; 2) етногеографія Скіфії; 3) динаміка змін і характер скіфо-античних відносин; 4) час виникнення державності та її характер; 5) походження скіфського мистецтва; 6) значення скіфського періоду в давній історії України.

4.3. »Скіфський логос» О. Тереножкіна

Першим «гранд-нарративом» з історії Скіфії є праця «батька історії» Геродота. Четверта книга його «Історії» й отримала в літературі назву «Скіфського логосу». Тобто зараз під «скіфським логосом» ми розуміємо всеохоплюючий і цілісний виклад історії, етнографії, етнічного розвитку, географії, господарства, соціального і державного устрою, міжнародних відносин, релігії та культури, побуту скіфів та скіфоїдних племен.

Історія Скіфії неодноразово ставала предметом окремої уваги дослідників, поступово накопичувався досвід написання синтетичних праць. Протягом XIX – XX ст. були написані кілька масштабних робіт, присвячених Скіфії, серед яких монографії Е. Мінза [467], М. Ростовцева [348], Б. Гракова [212; 214; 465], М. Артамонова [165], А. Смирнова, Р. Роллє, Д. Раєвського, колективні праці «Степи Евразії в скіфо-сарматські часи», «Велика Скіфія» та ін. Історія скіфології неодноразово ставала предметом історіографічних узагальнень [385;462].

Зауважимо, що усі праці О. Тереножкіна масштабного, підсумкового характеру з археології та історії Скіфії, що будуть написані в Україні протягом тридцяти років, зроблені ним у співавторстві з В. Іллінською, починаючи з «Нарисів стародавньої історії Української РСР» (1957). Лише глави до першого тому обох видань «Історії Української РСР» (укр. видання 1977 р. та рос. 1981 р.) В. Іллінська готувала одноосібно, а О. Тереножкін входив до редколегії [124].

Коротко нагадаємо історіографічний фон, на якому відбувалося творення авторського бачення «скіфського логосу» Тереножкіна-Іллінської. Першою спеціальною великою працею зі скіфознавства можна вважати монографію Е. Мінза «Скіфи та Греки» [467]. Потім до цієї теми звернувся М. Ростовцев, написавши орієнтовану на широкий загальний книгу «Еллінізм та іранізм на Півдні Росії» і «Скіфія та Боспор». Зазначимо, що скіфською темою М. Ростовцев почав займатися, лише коли готував рецензію на книгу Е. Мінза — це перша його стаття з даної проблематики.

Особливістю підходу В. Антоновича і представників його школи була спрямованість на регіональні дослідження певних періодів, але саме він поставив також і питання про необхідність написання мега-історії України, а виконав цю працю його учень М. Грушевський. В галузі археології важливим є систематизуюче значення напрацювань В. Антоновича, які полягали у картографуванні пам'яток за адміністративно-територіальним принципом. Така обмеженість завдань була цілком виправдана з огляду на недостатню у той час типологічну розробленість археологічних старожитностей. Це унеможливлювало написання скільки-небудь великої підсумкової роботи з найдавнішої історії

Східної Європи. Хоча такі спроби робилися О. Уваровим та В. Городцовим вони не дістали повного завершення, і були обмежені не лише обмеженістю тогочасної джерельної бази, а й необхідністю її упорядкування.

За часів ВУАНу завдання написати узагальнюючу роботу з археології України нібито не формулювалося, бо вистачало інших напрямків для діяльності в умовах обмеженого фінансування і дефіциту кадрів. З гранд-наративів давньої історії на той час існував перший том «Історії України-Русі» М. Грушевського. У цього видатного історика є кілька рецензій на археологічні видання, але спеціально він питаннями періоду найдавнішої історії не займався. Пізніше на вивчення цього періоду в етнографічному та теоретичному спрямуванні вчений орієнтував свою дочку К. Грушевську.

Після організованого Й. Сталіним 1929 р. «великого перелому» не могло бути і мови про написання національних історій, бо це б натякало на легітимність і власної державності. Лише під час війни для підтримання патріотизму стало можливим розвивати національні питання. Починають писати республіканські «історії», наприклад, у Ташкенті готується «Історія Узбекської ССР» - цьому, можливо, посприяло і те, що там перебували в евакуації науковці з центральних установ.

Написання ж історії народів Радянського Союзу, навпаки, завжди було інтегруючою справою, справляло великий пропагандистський ефект і вело до забезпечення імперської єдності. Ініціатором створення такої мега-історії виступив Ю. Готьє, підготувавши 1936 р. план роботи для неї. Підготовка перших двох томів «Очерков истории СССР» проводилась під керівництвом М. Артамонова і охоплювала періоди від палеоліту до «Київської» Русі. Вони були видані 1939 року дуже обмеженим накладом у вигляді сигнальних примірників. Черговий том (без збереження загальної нумерації), що охоплював III – IX ст., надрукований 1953 р. Потім вийшли ще два томи з періоду феодалізму (1955), а 1956 р. перевидані за новою редакцією і під однією обкладинкою довоєнні два томи - «Нариси історії СРСР: Первісно-общинний лад і найдавніші держави на території СРСР».

Повертаючись до монографічних видань з історії та археології Скіфії, зазначимо, що 1946 р. українською мовою вийшла змістовна і проста у викладенні матеріалу книга Б. Гракова «Скіфи», написана ще до початку війни. Хоча монографія написана на високому рівні, не обійшлося без несправедливої критики та отримання негативної рецензії: «Недоброякісна робота проф. Б.М. Гракова «Скіфи», незважаючи на мій протест, була не тільки надрукована, але й практикується як керівництво для молодих кадрів» [1, арк. 3].

Б. Граков ще 1950 р. наголошував на необхідності створення нової синтез-історії скіфо-сарматського періоду, але друга така його робота вийшла лише через двадцять років [214], а потім німецькомовний варіант [465]. Втім, нарис про історію і археологічні реалії Скіфії також міститься у монографії «Кам'янське городище на Дніпрі». Таким чином, нараховується чотири монографії вченого, де викладено синтез скіфської історії. Б. Граков також мав велике бажання, яке не дістало реалізації, взяти участь у написанні розділів, присвячених скіфам (або хоча б сарматам) в узагальнюючих працях зі стародавньої історії, які готувалися в Україні, що видно з листування з О. Тереножкіним [41-43].

В цей час у Києві Інститут археології АН УРСР змінив напрям своєї планової роботи, перейшовши від складання «Археологічного корпусу пам'яток» до фундаментальної теми «Підсумки вивчення стародавньої історії та археології УРСР». Назва ця виникла у зв'язку з проведенням одноіменної Всесоюзної археологічної наради у Москві наприкінці лютого 1945 р.

У рамках такої теми сектор скіфо-античної археології працював над своїм розділом. До кінця 1949 р. скіфську частину готувала головним чином І. Фабриціус, главу про звіриний стиль М. Вязьмітіна; збереглися окремі чернетки. Але вже у середині цього року О. Тереножкін запропонував свій, змінений план написання; працювати над його виконанням вони стали удвох з В. Ілінською, І. Фабриціус була усунута від роботи, а М. Вязьмітіна отримала нову тему «Сармати».

Збереглися два варіанти «Підсумків...» зразка 1953 та 1954 рр. – це машинописні тритомники [7].

1957 р. були опубліковані «Нариси стародавньої історії Української РСР» [322] – в одному ряду з «Нарисами» історії архітектури (2 томи) та літератури. Це перша фахово підготовлена за радянських часів в Україні, місцевими науковцями, узагальнююча спеціалізована робота з найдавнішої історії українських земель.

Київські «Нариси стародавньої історії Української РСР» [322] наслідували «Начеркам історії СРСР», повторюючи назву, обсяг і структуру. Але враження, що це санкціонований проект, калька московського загальносоюзного зразка, лише частково відповідає дійсності. Ще після повернення з евакуації у київському Інституті археології розпочалася робота по складанню єдиного реєстра і картографуванню пам'яток. Ця справа, розпочата В. Антоновичем, потім велася В. Гошкевичем та І. Фабріціус. Вона стала співробітницею Інституту 1944 р. і володіла значною кількістю інформативного матеріалу. Втім, за її словами, вона вважала складання такої карти передчасною і нездійсненою справою, бо окремі великі території були погано вивчені і потребували проведення попередніх масштабних розвідок [1]. Зрештою, Інститут відмовився від цієї теми, як пріоритетної і перейшов на іншу написання загальної найдавнішої археолого-історичної роботи на джерелах, що пов'язані з землями України. Це, зрештою, привело до появи «Нарисів», а потім у 1971 та 1986 рр. вийшли два видання «Археології УРСР» та «Давньої історії України» у 2000 р.

В «Нарисах» О. Тереножкін і В. Іллінська написали п'ятий розділ – «Племена скіфського періоду» [322, с. 109-214]. Сюди ж, до опису передісторії скіфів, увійшли глави про початок залізного віку в Закавказзі і Європі, а також про киммерійців.

Наступним виданням став трьохтомник «Археологія Української РСР», де для другого тому В. Іллінська і О. Тереножкін написали розділ «Скіфський період» [52].

Зовсім випадково, завдяки епістолярним матеріалам, стало відомо про авторство Б. Мозолєвського кількох сторінок цього розділу, присвячених Гаймановій, Товстій, Хоминій Могилам та кургану Цимбалка (ця пам'ятка цікава зокрема деякою подібністю і синхронністю Товстій Могили). Написаного листа

Б. Мозолевський відправив до О. Тереножкіна 23 вересня 1971 р. з м. Києва до м. Ново-Афон (Абхазія): «З ініціативи видавництва вирішили вставити Товсту Могилу у II том «Археології УРСР». За рахунок скорочення довколишнього тексту. Оскільки скорочувати там було нічого, я поурізавав кінці рядків, переписав заново Гайманова Могилу, з урахуванням розкопок минулого року. Виявилося, що книга вже заматрицьована і потрібно по-новому набирати весь лист. Тоді я вставив ще пропущену, очевидно, вами Цимбалка і згадав Хомину Могилу. І ось пишу вам повинного листа про своє самоуправство: хоче карайте, хоче милуйте, але бачить бог, що ініціатива не моя, а я постарався тільки зробити все у кращому вигляді.» [239].

У 1981 р. вийшов перший том російськомовної десяти томної «Історії Української РСР». О. Тереножкін входив до редакційної колегії, а В. Іллінська написала три розділи – «Кімерійці», «Скіфія VI-III ст. до н. е.», «Мала Скіфія» в IV главі «Кімерійці. Скіфи. Сармати».

О. Тереножкін та В. Іллінська готували наймасштабнішу працю з трьох томів, прив'язану до історії та археології Скіфії під назвою «Велика Скіфія».

Перший том присвячений докладному розгляду археологічних джерел за виділеними по регіонам локальними варіантами, що відповідами розселенню певних народів Скіфії. Другий повинні були скласти глави з політичної, військової, економічної історії, етно-географії, характеристики скіфо-античних відносин та ін. Третій том присвячений пізнім скіфам.

Перший том вийшов у вигляді монографії «Скіфія VII – IV ст. до н. е.» (1983), яка розглянута нами вище в підрозділі 4.1 як джерелознавча, насамперед, праця. Другий і третій томи залишилися у чернетках і при належній редакторській роботі можуть бути теж видані. Напевно що ця «енциклопедія скіфознавства» була б згодом доповнена і четвертим томом про скіфоїдні культури євразійських степів (залишилося багато підготовчих матеріалів для цього гіпотетично можливого тому).

Робота над російськомовним виданням «Археології Української РСР» розпочалася ще наприкінці 1970-х рр., але вийшла 1986 р., коли В. Іллінської і

О. Тереножкіна вже не було в живих. Помітно, що почалася боротьба за їх «науковий спадок» під час редагування тому. Глава про дискусійні питання скіфознавства вставлена у самий початок першої частини тому, хоча логічніше було б розмістити її у вигляді розділу на початку глави «Скіфія», див. [168].

Авторами тому у бібліографічному описі видання взагалі зазначені С. Крижицький, А. Русяєва та Є. Черненко [168, с. 592]. На с. 4 наведений увесь склад авторів, список очолюють названі науковці, а далі 18 прізвищ подані в алфавітному порядку це кандидати наук та померлі членкор і доктори наук. Хоча переважну частину обсягу першої частини тому написали О. Тереножкін та В. Іллінська, вони не потрапили до початку списку. У виданні розміщена світлина Б. Гракова, а для О. Тереножкіна, який понад тридцять років очолював відділ – і вшанувати його пам'ять годилося б – місця не знайшлося.

До глави «Скіфія» у II томі [168, с. 43-184] О. Тереножкіним та В. Іллінською був заново написаний розділ «Пам'ятки Степової Скифии» (при підготовці до публікації його редагували Є. Черненко та С. Бессонова). Також на початку першої частини «Скіфо-сарматська археологія» з'явився міні-розділ «Деякі дискусійні питання сучасного скіфознавства», написаний В. Мурзиним [168, с. 10-18]. Розділи «Загальний начерк Скіфії», «Пам'ятки Лісостепу» надруковані без змін [168, с. 7]. У написанні розділу «Матеріальна культура» взяли участь учні О. Тереножкіна С. Безсонова, В. Мурзін, Є. Черненко; а розділу «Пам'ятки племен, що не входили до складу Скіфії» – І. Попович. Можливо, що якась частина розділів авторства В. Іллінської та О. Тереножкіна були замінені при редагуванні.

Зрозуміло, що написати цілком новий виклад археологічного матеріалу та історії Скіфії неможливо, тому усі «гранд-наративи» з цього питання є певною мірою подібними і відрізняються акцентацією уваги на певні проблеми і напрямки дослідження, мають особливості художнього викладу. О. Тереножкін, М. Артамонов і Б. Граков вважаються найбільш масштабними фігурами, які представляють три центри розвитку радянського скіфознавства у 1950 – 1970 рр. – Київ, Ленінград і Москву. Кожен з них створив свій «варіант» «скіфського

логосу». Б. Граков, як античник, посилену увагу приділяв греко-варварським відносинам, а як викладач спецкурсів з археології, – культурам раннього залізного віку Європи. М. Артамонов концентрувався на етнічній географії, питаннях мистецтва (працював директором Державного Ермітажу), паралелям з народами середньовіччя (займався дослідженням хазар та інших кочовиків), соціальній історії (як лідер марксистської історичної науки 1920 – 1960-х рр.).

Особливості «скіфського логосу» О. Тереножкіна полягають у масштабності і докладності викладу, ґрунтовності джерельної бази та безпосередньому знайомству з археологічними джерелами під час розкопок, логічно-аналітичному структуруванні матеріалу.

Досягнення О. Тереножкіна в скіфознавстві полягають у великій експедиційній роботі, яку він проводив в Україні, публікації нових джерел, вивченні, систематизації досліджених пам'яток, підготовкою фундаментальних оглядових робіт.

Ще однією заслугою вченого є створення київської школи скіфознавства, яка продовжує свої дослідження вже в третьому поколінні науковців. «Скіфський логос» О. Тереножкіна знайшов своє продовження в чисельних працях представників його наукової школи а у концентрованому вигляді втілюється в учбовому посібнику монографічного характеру «Велика Скіфія». В останні роки з'явилася також серія науково-популярних книжок, написаних співробітниками Інституту Археології НАНУ.

ВИСНОВКИ

Олексій Іванович Тереножкін належить до того типу вчених, яких в сучасну епоху домінування вузької спеціалізації називають «енциклопедистами». В.Ю. Мурзіним дуже вдало було зазначено, що видатний дослідник стародавньої історії Євразії прожив у науці «ніби-то два життя», перше з яких пов'язане з неабияким внеском у вивчення археології Середньої Азії, а друге з дослідженнями розвитку культур епохи пізньої бронзи та скіфського часу в Надчорномор'ї і Подніпровському Лісостепу, що стали базою для його концептуальних висновків про хід історичних процесів, які відбувалися вздовж поясу Євразійських степів. За результатами проведеної розвідки можна зробити такі висновки.

1. Актуалізована джерельна база представляє собою комплекс історіографічних, історичних, археологічних джерел, що дає змогу узагальнити життєвий і професійний шлях, науковий доробок, соціокультурне та інтелектуальне середовище О. Тереножкіна з урахуванням специфіки предметного поля його досліджень та інституційних засад радянської археології.

Аналіз історіографії засвідчує, що на сьогодні немає комплексної наукової роботи, яка б висвітлила основні віхи біографії та внесок вченого у вивчення давньої історії України. Для реалізації мети та завдань дисертаційного дослідження обрано жанр інтелектуальної біографії та виділено шість етапів життя і творчої діяльності О. Тереножкіна.

I. «Поволжський» – дитинство, формування особистості та історичних зацікавлень, навчання на Курсах краєзнавства у м. Самарі та перші археологічні дослідження у підлітковому віці (1907 – 1928).

II. «Московський» – продовження навчання в І Московському державному університеті, робота в наукових історичних і туристичних закладах Москви, участь в експедиціях у Центральну Азію та Приуралля (1928 – 1939).

III. «Ташкентський» - наукова діяльність в Узбекистані, розкопки замку Ак-тепе и проведення археологічних розвідок (1939 – 1941).

IV. Участь у II Світовій війні та виконання обов'язків військового історика (1941 – 1945).

V. «Самаркандський» - поновлення археологічних досліджень в Узбекистані, розкопки городищ Афрасіаб і Пянджикент (1945 – 1948).

VI. «Київський» – діяльність на посаді керівника відділу ІА АН УРСР; який можна поділити на два підперіоди, відповідно до пріоритетів в тематиці досліджень та статусу в науковому співтоваристві: а) вивчення доскіфського періоду Правобережного Лісостепу (1949 – кінець 1950-х рр.) та захист докторської дисертації; б) вивчення археологічних пам'яток кіммерійців, написання узагальнюючих праць з історії та археології Скіфії (початок 1960-х – 1981 рр.) та формування київської школи скіфологів та «бронзовиків».

2. На формування особистості майбутнього вченого вплинуло родинне середовище, знайомство з раннього дитинства з книжками батькової крамниці, спілкування вдома та в гімназії зі своєю старшою сестрою, вчителькою Варварою. У місцевому музеї в м. Пугачові завдяки тривалому спілкуванню з директором К. Журавльовим він отримав ґрунтовну школу краєзнавчої та музейної роботи. Інтелектуальне зростання Олексія відбувалося в поєднанні самоосвіти та практичної роботи (участі в археологічних розкопках). У О. Тереножкіна формувався аналітичний стиль мислення, схильність до класифікацій та узагальнень, інтерес до старовини в різноманітних її проявах, ерудиція та нестримне бажання відкривати нове. В Заволжі О. Тереножкін відкрив кілька сотень археологічних пам'яток, склав докладну карту зрубних поселень басейну р. Великий Іргиз (1919 – 1928).

Під час навчання на Курсах краєзнавства в м. Самара першою наставницею О. Тереножкіна стала відомий археолог, учениця В. Городцова, Віра Володимирівна Гольмстен. Під її впливом у Олексія визначилося коло наукових зацікавлень, він отримав високопрофесійні навички польової роботи.

3. В Москві О. Тереножкін закінчив університет, вступив до аспірантури, працював у Державному історичному музеї, закладах пролетарського туризму, брав участь у комплексному археологічному дослідженні пам'яток Приуралля,

(1932 – 1933), в археологічному нагляді під час будівництва метрополітену (1935), їздив в експедиції до Центральної Азії.

Серед визначних відкриттів вченого є цивілізація доарабського Хорезму (1934, 1937 – 1939), велике значення мало картографування та розкопки різночасових пам'яток в Семіріччі (1929 – 1930, 1936), розкопки середньовічних міст Чач (1940 – 1941), Афрасіаб (1945 – 1947) та Пянджикент (1947 – 1948). Сміливі висновки вченого дозволили посунути нижню хронологічну межу утворення Самарканду до V ст. до н. е., що й призвело до прийняття рішення про організацію заходів резонансного святкування 2500-річчя цього міста (1970).

4. Під час роботи в Україні вчений займався трьома великими темами – передскіфським періодом у Дніпровському Лісостепу, пошуком кіммерійських пам'яток і питаннями скіфської археології та історії, окрему увагу він приділяв встановленню спадкоємності в розвитку археологічних культур. Результатом цих досліджень постали найголовніші наукові праці вченого – три монографії, розділи в узагальнюючих виданнях з археології, десятки статей.

О. Тереножкін тридцять три роки очолював скифо-античний відділ Інституту археології і був координатором не лише кіммерійсько-скіфо-сарматських досліджень, але мав безпосереднє відношення до загального керівництва античною археологією.

Велике значення для археології України мають проведені О. Тереножкіним розкопки кургану Глеваха (1949), курганних груп на р. Молочна (1951 – 1952), Мелітопольського кургану (1954), курганного поля Гайманової Могили (1968 – 1969), курганів в зоні Орджонікідзевських кар'єрів (1961, 1964 – 1965). Знайдена його учнем Б. Мозолевським під час дослідження кургану Товста могила (1971) золота пектораль стала всесвітньовідомим символом України.

Масштабні археологічні розкопки, дослідницькі, видавничі проекти, редагування узагальнюючих багатотомників, серійних і тематичних збірок («Археологічні пам'ятки», «Скіфські старожитності», «Скіфський світ», «Скіфи і сармати», «Скіфія і Кавказ», «Старожитності Степової Скіфії»), унікальні знахідки О. Тереножкіна сприяли створенню академічного образу української

археології.

5. «Київська» наукова школа О. Тереножкіна сформувалася протягом 1960 – 1970-х рр. на базі керованого ним відділу ІА АН УРСР. Цьому сприяв увесь його попередній науковий шлях, педагогічний та організаторський хист, набутий досвід, контакти з В. Городцовим і його учнями, підтримка державних органів у справі охорони пам'яток і розвитку археології.

Хоча в предметній сфері наукової та науково-педагогічної діяльності О. Тереножкіна виділяються дослідження двох епох (пізня бронза та раннє залізо), усе ж доречно говорити про існування однієї школи, оскільки інституціонально та методологічно вони єдині. Школу Тереножкіна визначає широке застосування типологічного методу в археології, соціальна проблематика, характерна для марксизму, особливості методики польових досліджень та використання археологічного матеріалу в історичних реконструкціях.

Найвідомішими учнями вченого є Є. Черненко, Г. Ковпаненко, Б. Мозолевський, Н. Бокій. Сьогодні в різних наукових установах України плідно працюють як перші учні О. Тереножкіна (С. Бессонова, В. Мурзін, С. Скорий, В. Отрощенко, В. Полтавець), так і представники вже другого та третього поколінь школи. Великою мірою вони реалізують ті перспективні напрямки досліджень, які були намічені О. Тереножкіним.

6. Погляди О. Тереножкіна на кіммерійську культуру та історію за чверть століття зазнали помітних уточнень, хоча вчений намагався втримати свою концепцію в рамках попередньо окресленого бачення автохтонного походження кіммерійців і ототожнення їх зі зрубною культурою. Дещо завуалювало цю тезу використання О. Тереножкіним щодо кіммерійських часів визначення «пізніший передскіфський період». Однак в стрункій схемі О. Тереножкіна «місцеві кіммерійці прийдешні скіфи», визначальної ролі зрубної культури Північного Причорномор'я і Поволжя в етногенезі кіммерійців виявилися певні протиріччя у зв'язку з новими доказами міграційних хвиль з Південного Сибіру та Центральної Азії. Але О. Тереножкін не став відмовлятися від своїх концептуальних засад і намагався нові висновки інтегрувати до старої схеми.

Значення дослідження О. Тереножкіним кіммерійського питання полягає в його підсумковому, синтезуючому характері та найгрунтовнішій джерельній базі, яка свідчить, що ні міграціонізму, ні автохтонності кіммерійського населення у чистому вигляді не існувало.

7. Висновки О. Тереножкіна з археології та етнічної історії населення Правобережного Лісостепу в доскіфську добу зазнають уточнень та деталізації, але його розробки продовжують перебувати у центрі уваги науковців. Зберігає актуальність запропоновані вченим визначення регіону як самодостатнього (окрім потреб в постачанні бронзи), з обмеженими зовнішніми впливами; схема послідовності археологічних культур від епохи середньої бронзи до появи історичних слов'ян; локалізація їх прабатьківщини.

8. Великий внесок зробив О. Тереножкін у становлення археологічного джерелознавства як важливої складової скіфознавчих досліджень. Монографія «Скіфія VII – IV ст. до н. е.» (1983) (у співавторстві з В. Іллінською) залишається одним з найкращих, найбільш докладних та структурованих компендіумів археологічних джерел з історії скіфів, незважаючи на те, що за наступні сорок років кількість розкопаних пам'яток значно зросла.

Аналіз доробку О. Тереножкіна в галузі скіфознавства показує, що розробка вченим окремих проблемних блоків на базі археологічного матеріалу Північного Причорномор'я, та ширше – євразійських степів, логіка аргументації в наукових дискусіях, залишаються значним підґрунтям сучасних напрямів дослідження історії та археології скіфів. Роботи О. Тереножкіна свідчать, що археологічні джерела в поєднанні з даними лінгвістики, етнографії та залученням історичних паралелей, є надійною основою для історичних реконструкцій.

9. Цілісна картина передскіфського періоду, історії та археології Скіфії була представлена О. Тереножкіним і В. Іллінською в кількох підсумкових колективних виданнях. О. Тереножкін, М. Артамонов та Б. Граков вважаються найбільш масштабними фігурами, які представляють три центри розвитку радянського скіфознавства у 1950 – 1970 рр. – Київ, Ленінград і Москву. Кожен з них створив свій «варіант» історії Скіфії. Особливості «скіфського логосу»

О. Тереножкіна полягають у масштабності і докладності викладу, ґрунтовності джерельної бази, логічно-аналітичному структуруванні матеріалу та, головне, у безпосередньому знайомстві автора з археологічними джерелами під час розкопок.

10. Праці О. Тереножкіна залишаються затребуваними, актуальним є систематизація його статейних публікацій та їх перевидання у вигляді авторських тематичних збірок. При відповідній редакторській роботі також можливо було б видати незакінчені томи «Великої Скіфії» – грандіозної енциклопедії скіфознавства. Величезний епістолярій, збережений О. Тереножкіним у власному архіві, є надзвичайно цікавим, але практично невідомим. Окрім того, чимало листів відклалося в архівах його адресатів. Корисним було б і перевидання матеріалів розкопок вченого з урахуванням новітніх досягнень у розробці проблематики та ілюстрованих на сучасному поліграфічному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

А) архівні джерела

Архів відділу кадрів Інституту археології НАН України

Ф. 1.

Оп. 1951 р.

1. Фабрициус И. Причины, вынуждающие меня подать заявление об увольнении из Института археологии АН УССР. 1950 р. Машинопис, 10 арк.
2. Личные дела сотрудников, уволенных в 1951 г. Фабрициус I.B. (1944 1951). Без нумерації.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. 27.

3. Сп. 5, 6, 13. Тереножкин А.И. Могилы около г. Орска». Машинопис статті, малюнки і фото до неї. Без нумерації.
4. Тереножкин А.И. Дневник археологических разведок по р. Уралу от г. Уральска до с. Мегреновской. 14.VIII 6.IX.1932 г. Рукопис, 54 арк. Без номеру.
5. Бернштам А.Н., Тереножкин А.И. Отчет Казахстанской экспедиции 1936 г. Без номеру. Без нумерації.
6. Папка «Листи». Без нумерації.

Ф. 63. Наукових робіт

7. Очерки древней истории Украинской ССР (итоги историко-археологического изучения Украинской ССР). 1 мая 1953 г. Ч. 2: Ранний железный век на территории Украинской ССР. Спр. 452, 335 арк.

Ф. 64. Звіти експедицій (з 1945 р.)

8. 1962/8а. Ильинская В.А., Тереножкин А.И., Ковпаненко Г.Т., Петровская Е.А. Отчет о работе Чаплинского отряда Южно Украинской экспедиции ИА АН УССР в 1962 г. Машинопис, 34 арк. Іллюстрації. Креслення. Щоденники.

9. 1973/10. Ильинская В.А., Тереножкин А.И., Кубышев А.И. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1973 г. Машинопис, 32 арк.

**Національного історико культурного заповідника (НІКЗ) «Чигирин»
(м. Чигирин)**

10. Рыбаков Б. А. Письмо к А. И. Тереножкину. Прибл. січень 1962 р. Рукопис. 1 арк. Без нумерації.

11. Рыбаков Б. А. Письмо к А. И. Тереножкину. 19.02.1962 р. Рукопис, 1 арк. Без нумерації.

**Архив Российской Академии наук
г. Москва, Российская федерация)**

Ф. 359. Оп. 2.

12. Д. 77. Стенограмма доклада и прений по докладу Кипарисова "Предмет и метод археологии". Выступили: Жаков [М.П.], Быковский [С.Н.], Арцыховский, Киселев [С.Н.], Токин [Н.П.], Мишулин [А.В.], Удальцов [А.Д.], Тереножкин [А.И.]. Без нумерації.

Ф. 1909. Оп. 1.

13. Д. 461. Стенограмма заседаний Ученого совета Института археологии АН СССР по защите кандидатской диссертации А.И. Тереножкиным и утверждению кандидатских диссертаций Г.М. Ахмедова, Г.И. Ионе, т. 3. Оригинал.

**Архив Российской Академии наук. Санкт Петербургский филиал
(г. Санкт Петербург, Российская федерация)**

**Ф. 312. Ленинградское отделение Института археологии Академии наук
СССР 1938 1968. Оп. 003.**

- 14. Д. 413. Тереножкин Алексей Иванович, аспирант, личное дело.
- 15. Д. 824. Тереножкин Алексей Иванович, диссертационное дело.

**Научный архив Института истории материальной культуры
(г. Санкт Петербург, Российская федерация)**

Ф. 2.

- 16. 1933. № 85, 88, 273. Граков Б.Н. Отчёт Южно Уральской экспедиции Государственной Академии истории материальной культуры за 1933 г.

**Отдел письменных источников Государственного исторического музея
(г. Москва, Российская федерация)**

Фонд В.А. Городцова.

- 17. Д. 4. Тереножкин А.И. К вопросу о поселениях земледельцев скотоводов родового строя в Нижнем Поволжье. 13.06.1932 р. Без нумерації.

Государственный архив Саратовской области (г. Саратов)

Ф. 3. Муниципальные дела 1885 1914 гг.

- 18. Оп. 126. Д. 45. Л. 27 об.

**Архив Пугачёвского городского музея
(г. Пугачёв, Самарская губерния, Российская федерация)**

19. Д. 13. Журавлев К. Отчет о раскопках курганов, произведенных в западной окрестности гор. Пугачева в 1921 г. Без нумерації.

20. Д. 29. Журавлев К.И. Древний очаг в устье р. Клопихи и раскопка его. 28 авг. 1922 г. 4 арк.

21. Д. 30. Журавлев К.И. Отчет об археологических разведках и раскопках, произведенных в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1923 г. Без нумерації.

22. Д. 31. Журавлев К.И. Отчет об археологических исследованиях в Пугачевском уезде Сам.губ. в 1924 г. Без нумерації.

23. Д. 32. Журавлев К.И. Археологические разведки по верхнему течению р. Б.Иргиза в июне 1925 г. Без нумерації.

24. [Тереножнин А.И.] Отчет. О археологических работах, произведенных летом 1927 г. в Пугачевском уезде Самарск. губ. студентом Высших курсов Краеведения при СГУ Алекс. Тереножкиным. Без нумерации.

25. Тереножнин А.И. Дневник археологических работ в Пугачевском уезде летом 1928 года. Без нумерации.

26. Журавлев К. Отчет о раскопках курганов, произведенных в западной окрестности гор. Пугачева в 1921 г. Без нумерации.

27. Журавлев К.И. Отчет об археологических разведках и раскопках, произведенных в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1923 г. Без нумерации.

28. Журавлев К.И. Отчет об археологических исследованиях в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1924 г. Без нумерации.

29. Журавлев К.И. Археологические разведки по верхнему течению р. Б. Иргиза в июне 1925 г. Без нумерации.

30. [Тереножнин А.И.] Отчет. О археологических работах, произведенных летом 1927 г. в Пугачевском уезде Самарск. губ. студентом Высших курсов Краеведения при СГУ Алекс. Тереножкиным. Без нумерации.

31. Тереножнин А.И. Дневник археологических работ в Пугачевском уезде летом 1928 года. Без нумерации.

Сімейний архів Тереножкіних і Іллінських

32. Воронов Ю. Открытие киммерийцев. Гезетна вирізка. Невизначена абхазська газета. Близько 1976 р. 1 арк.

33. [Спогади та щоденникові записи О.І. Тереножкіна. Записи спогадів, зроблені його сином А.О. Іллінським в останні тижні життя вченого]. Загальний зошит. Рукопис.

34. [1981. Лист до О.І. Тереножкіна з редакції «Советской археологии» з приводу публікації рецензії на працю Б.О. Рибакіна «Геродотова Скіфія»]. Машинопис, штамп редакції, підпис В.І. Козенкової.

35. Листи Є. Крупнова до О. Тереножкіна. 1942 – 1944 . Рукопис, 22 арк.

36. Листи М. Дзяконова до О. Тереножкіна. 1947 – 1948 . Рукопис, 7 арк.

37. Тереножкін О. Щоденник, 1968 – 1981. Загальний зошит. Рукопис, 75 арк.

38. О.І. Тереножкін. Чернетка листа до Б.О. Рибакіна. Перша половина 1970- х рр. Машинопис, 3 арк.

39. Лист Хазанова А.М. Лист до О.І. Тереножкіна від 14.02.1976 р. Рукопис, 1 арк.

40. Лист В.Л. Вороніної до О.І. Тереножкіна від 29.03.1945 р. 3 арк.

41. Лист Б.М. Гракова до О.І. Тереножкіна від 27.03.1944 р. 1 арк.

42. Лист Б.М. Гракова до О.І. Тереножкіна від 1.01.1945 р. 2 арк.

43. Лист Б.М. Гракова до О.І. Тереножкіна від 18.05.1961 р. 3 арк.

44. Тереножкин А.И. Проблема скифской культуры. Машинопис. 6 арк.

45. Тереножкин А.И. 1938. Автобиография. 11.VI.38 г. 1 арк.

Б) опубліковані твори Олексія Тереножкіна

46. Граков Б.Н., Тереножкин А.И. Субботовское городище: (Раскопки 1955г.). *СА*. 1958. № 2. С. 164 – 178.
47. Довженок В.И., Захарук Ю.Н., Тереножкин А.И. К 60-летию С.Н. Бибикова. *СА*. 1968. № 3. С. 101 – 103.
48. Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы у с. Матусов. Скифия и Кавказ. К., 1980. С. 31 – 63.
49. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Новая находка блях с эмалями на Киевщине. *КСИИМК*. 1955. Вып. 60. С. 145 – 149.
50. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII – IV вв. до н.э. К.: Наукова думка, 1983. 378 с.
51. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Киммерийское время (IX — первая половина VII вв. до н.э.). *Археология Украинской ССР*. Т. 2. К., 1986. С. 18 – 43.
52. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия. *Археология Украинской ССР*. Т. 2. К., 1986. С. 43 – 145, 151 – 156, 166 – 175, 178 – 184.
53. Крижицький С.Д., Тереножкін О.І. До 70-річчя Сергія Миколайовича Бібікова. *Археологія*. 1978. Вип. 27. С. 104 – 105.
54. Тереножкин А. И. Рец.: Якубовский А. Ю. «К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая Берке». *Известия ГАИМК*. Т. 8. 1932. № 5 – 6. С. 75 – 77.
55. Тереножкин А. И. Археологические разведки по реке Чу в 1929 году. Проблемы истории докапиталистических обществ. 1935. № 5 – 6. С. 138 – 150.
56. Тереножкин А. И. К историко-археологическому изучению Казахстана и Киргизии. *ВДИ*. 1938. № 1. С. 204 – 215.
57. Тереножкин А. И. Киргизские фрески. *Искусство*. 1938. № 2. С. 159 – 162.
58. Тереножкин А. И. Рец.: А.Ю. Якубовський, Б.Д. Греков «Золотая орда». *Учительская газета*. 23 мая 1938 г.
59. Тереножкин А. И. Рельеф «сасанидского» блюда (К истории искусства

Хорезма). *Искусство*. 1939. № 2. С. 121 – 128.

60. Тереножкин А. И. Литература по археологии в Узбекистане *ВДИ*. 1939. № 1. С. 186 – 191.

61. Тереножкин А. И. Археологические разведки в Хорезме. *СА*. Т. VI. М., 1940. С. 168 – 189.

62. Тереножкин А. И. О древнем гончарстве в Хорезме. *Известия Узбекистанского филиала АН СССР*. Ташкент, 1940. № 6. С. 54 – 64.

63. Тереножкин А. И. Жилые постройки XI XII вв. в Кара Калпакской АССР. *Известия Узбекистанского филиала АН СССР*. Ташкент, 1940. № 7. С. 58 – 73.

64. Тереножкин А. И. Каунча-тепе (рецензия). *Известия Узбекистанского филиала АН СССР*. Ташкент, 1940. № 8. С. 84 – 87.

65. Тереножкин А. И. Памятники материальной культуры на Ташкентском канале. *Известия Узбекистанского филиала АН СССР*. Ташкент, 1940. № 9. С. 30 – 36.

66. Тереножкин А. И. Рец.: М.В. Воеводский, М.П. Грязнов. Усуньские могильники на территории Киргизской ССР. *Известия Узбекистанского филиала АН СССР*. Ташкент, 1941. № 2. С. 73 – 75.

67. Тереножкин А. И. Раскопки холма Актепе близ Ташкента в 1940 г. *Известия Узбекистанского филиала АН СССР*. Ташкент, 1941. № 3. С. 49 – 59.

68. Тереножкин А. И. Археологическая разведка на городище Афрасиаб в 1945 г. *КСИИМК*. Вып. 17. С. 116 – 121.

69. Тереножкин А. И. Археологическая рекогносцировка в западной части Узбекистана. *ВДИ*. 1947. № 2. С. 185 – 190.

70. Тереножкин А. И. Рец.: А.Н. Бернштам. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии. *ВДИ*. 1947. № 2. С. 87 – 90.

71. Тереножкин А. И. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда. *ВДИ*. 1947. № 4. С. 127 – 135.

72. Тереножкин А. И. Холм АкТепе близ Ташкента (раскопки 1940 г.). *Труды Института истории и археологии АН УзССР*. вып. I. Ташкент, 1948.

С. 711 – 134.

73. Тереножкин А. И. Археологические находки в Таджикистане. *КСИИМК*. Вып. XX. М., 1948. С. 741 – 77.

74. Тереножкин А. И. Согд и Чач. *КСИИМК*. Вып. XXXIII. М., 1950. С. 152 – 169.

75. Тереножкин А. И. Раскопки в кухендизе Пянджикента. *МИА*. Т. 15. М., 1950. С. 81– 93.

76. Тереножкин А. И. Раскопки на городище Афрасиабе. *КСИИМК*. Вып. XXXVI. М., 1951. С.136 – 140.

77. Тереножкин А. И. Поселения білогрудівського типу біля Умані. *Археологія*. Т. V. К., 1951. С. 173 – 182.

78. Тереножкин А. И. Скифская Днепровская правобережная экспедиция *КСИИМК*. Вып. 37. М., 1951. С. 117 – 124.

79. Тереножкин А. И. Курган Сторожова Могила *Археологія* 1951. Т. V. С. 183 – 191.

80. Тереножкин А. И. Археологические исследования в 1951 году на территории строительства Молочанского водохранилища. *КСИА АН УССР*. Вып. 1. К., 1952. С. 15 – 20.

81. Тереножкін О. І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*. Т. 7. 1952. С. 110 – 135.

82. Тереножкин А. И. Праця Й.В. Сталіна з питання мовознавства і деякі питання вивчення Скіфії. *Археологія*. Т. 7. 1952. С. 3 – 18.

83. Тереножкин А. И. Поселения и городища в бассейне р. Тясмина. *КСИИМК*. Вып. 11. 1952. С. 80 – 98.

84. Тереножкин А. И. Памятники предскифского периода на Украине *КСИИМК*. Вып. 47. М. Л., 1952. С. 3 – 14.

85. Тереножкин А. И. Рец.: Фабриціус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії *Археологія*. 1951. Т. 5. *ВДИ*. М., 1952. № 2. С.147 – 153.

86. Тереножкин А. И. Некоторые актуальные вопросы скифоведения.

Доклады VI научной конференции Института Археологии АН УССР. К., 1953. С.140 – 154.

87. Тереножкин А. И. Курганы бронзового века на р. Молочной. *КСИА АН УССР*. К., 1953. Вып. 2. С. 88.

88. Тереножкин А. И. Археологические исследования близ Смелы в 1952 г. *КСИА АН УССР*. Вып. 3. К., 1954. С. 71 – 76.

89. Тереножкін О. І. Курган біля с. Глеваха. *Археологія*. Т. IX. К., 1954. С. 87 – 97.

90. Тереножкин А. И. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап). Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954. С. 94 – 111.

91. Тереножкин А. И. Скифский курган в г. Мелитополе Тез. докл. ИММК АН СССР, 1954 г. М., 1955. С. 59 – 61.

92. Тереножкин А. И. К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время. *СА*. Т. 24. М., 1955. С. 7-28.

93. Тереножкин А. И. Об этнической принадлежности племен скифского времени в правобережной лесостепи. *КСИА АН УССР*. 1955. Вып. 4 С. 75-77

94. Тереножкин А. И. Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1952 г. *КСИИМК*. Вып. 63. 1956. С. 70 – 75.

95. Тереножкин А. И. Среднее Поднепровье в начале железного века. *СА*. М., 1957. № 2. С. 46 – 63.

96. Тереножкин А. И. Лужицкая культура и культуры Среднего Поднепровья. *КСИИМК*. Вып. 67. 1957. С. 3 – 16.

97. Тереножкин А. И. Предскифский период в днепровском лесостепном Правобережье. Автореферат докт. дис. М., 1958. 20 с.

98. Тереножкин А. И. Бронзовый псалий с городища Кюзели-гыра в Хорезме. *КСИЭ*. Вып. XXX. М., 1958. С. 34 – 39.

99. Тереножкин А. И. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Новогеоргиевска в 1956 г. *КСИАУ*. Вып. 8. 1959. С. 312 –317.

100. Тереножкин А. И. Рец.: Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957): Огляд вивчення археологічних пам'яток. К, 1957.*СА*. 1960. № 1. С. 307 – 312.
101. Тереножкин А. И. Кургани и в долині р. Молочної. *АП*. Т. VIII. К.: Наукова думка, 1960. С. 3 – 16.
102. Тереножкин А. И. Прародина славян и лужицкая культура. *КСИА АН УССР*. Вып. XI. 1961. С. 7 – 9.
103. Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье. К. : Изд-во АН УССР, 1961. 248 с.
104. Тереножкин А. И. Археологические обследования в зоне Киевской ГЭС. *КСИА АН УССР*. Вып. XII. 1962. С. 3 – 7.
105. Тереножкин А. И. Клад бронзових предметов из с. Бричмуллы близ Ташкента. *СА*. 1962. № 3. С. 56 – 64.
106. Тереножкин А. И. Киммерийцы. VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва, авг. 1964. М. : Наука, 1964. С. 9-10.
107. Тереножкін О. І. Поховання епохи бронзи біля с. Солонець. *Археологія*. Т. XVI. 1964. С. 202 – 207.
108. Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода. *СА*. 1965. № 1. С. 63 – 85.
109. Тереножкин А. И. Погребения раннего скифского времени у села Рыжановки. *МИА*. 1965. № 130. С. 211 – 215.
110. Тереножкин А. И. Культура племен Северо-Западной Скифии. Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965. С. 24 – 26.
111. Тереножкин А. И. Скифская культура. Тезисы докладов и сообщений конференци по вопросам скифо-сарматской археологии ИА АН СССР. М., 1966. С. 4 – 6.
112. Тереножкин А. И. Об общественном строе скифов. *СА*. 1966. № 2. С. 33 – 49.

113. Тереножкин А. И. Скифский курган у ст. Медерово в Кировоградской обл. Пленум Института археологии 1966 года. Секция «Ранний железный век»: тез. докл. М., 1966. С. 26 – 27.

114. Тереножкин А.И. Рец.: Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья: (Краткий очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966. СА. 1968. № 4. С.287 – 297.

115. Тереножкин А. И. Отчет об археологических работах в Шахи-Зинда (декабрь 1946 г.). Зодчество Узбекистана. Ташкент, 1970. С. 109 – 119.

116. Тереножкин А. И. Киммерийцы. Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук. Москва (3 – 10 авг. 1964 г.). Т. V. М., 1970. С. 296 – 301.

117. Тереножкин А. И. Скифская культура. Проблемы скифской археологии. МИА. № 177. М., 1971. С. 15 – 26.

118. Тереножкин А. И. Киммерийцы и Кавказ. Тезисы секционных и пленарных докладов на Всесоюзной сессии АН СССР, 1971 г. Тбилиси, 1971. С. 34 – 38.

119. Тереножкин А. И. Дата мингечаурских удил. СА. 1971. № 4. С. 71 – 84.

120. Тереножкин А. И. Начало железного века на юге европейской части СССР. XV наукова конференція Інституту археології: тез. доп. Одеса, 1972. С. 166 – 171.

121. Тереножкин А. И. Вопросы переодизации и хронологии древнейшего Самарканда. СА. 1972. № 3. С. 90 – 100.

122. Тереножкин А. И. Позднекиммерийский орнамент Тез. докл. III Всесоюз. конференции по вопросам скифо-сарматской археологии (скифо-сарматский «звериный» стиль). М., 1972. С. 7 – 8.

123. Тереножкин А. И. Скифская культура Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР (Київ, 1968). К., 1972. С. 29 – 31.

124. [Тереножкин А. И.] Предисловие. Скифские древности. К.: Наукова думка, 1973. С. 3 – 6.

125. Тереножкин А. И. К истории изучения предскифского периода. Скифские древности. К. : Наукова думка, 1973. С. 7 – 19.
126. Тереножкин А. И. Возникновение классовых отношений в Скифии. Возникновение раннеклассового общества: тез. докл. М., 1973. С. 29 – 33.
127. Тереножкін О. І. Класи і класові відносини у Скіфії. *Археологія*. Вип. XV. К.: Наукова думка, 1975. С. 27 – 39.
128. Тереножкин А. И. Бронзовые кинжалы предскифского времени. Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973. С. 121 – 125.
129. Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы. Скифский мир. К.: Наукова думка, 1975. С. 3 – 34.
130. Тереножкін О. І. Класові відносини у Скіфії. *Археологія*. Вип. XVII. К., 1975. С. 3 – 13.
131. Тереножкин А. И. Черногоровская и новочеркасская ступени киммерийской культуры Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. К.: Наукова думка, 1975. С. 22 – 25.
132. Тереножкин А. И., Мозолевский Б.Н., Ильинская В.А. Работы Скифской Среднеднепровской экспедиции. Археологические открытия 1974 г. М., 1975. С. 360 – 361.
133. Тереножкин А. И. Киммерийцы. К. : Наук, думка, 1976. 223 с.
134. Тереножкин А. И. Общественный строй скифов. Скифы и сарматы. К.: Наукова думка, 1977. С. 3 – 26.
135. Тереножкин А. И. Киммерийские стелы. Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. : Тез. докл XVII конф. ИА АН УССР. Ужгород, 1978. С. 12 – 14.
136. Тереножкін О. І. Проблема скіфської культури в радянській археології. *Археологія*. Вип. XXVI. К., 1978. С. 34 – 49.
137. Тереножкін О.І. Кіммерійські стели. *Археологія*. Вип. XXVII. К., 1978. С. 12 – 22.
138. Тереножкин А. И. Обсуждение. Яценко И.В., Раевский Д.С. Некоторые аспекты состояния скифской проблемы: (Обзорная статья)

Дискуссионные проблемы отечественной скифологии: Круглый стол журнала Народы Азии и Африки. *НАА*. № 56. М., 1980. С. 102 – 117.

139. Тереножкин А. И. Ягорлыкский котел. *СА*. 1982. № 2. С. 78 – 87.

140. Тереножкин А. И. Рец.: Грязнов М.П. Аржан царский курган раннескифского времени. *СА*. 1982. № 3. С. 123 – 133.

141. Тереножкин А. И. Скифский вопрос. Скифы Северного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1987. С. 3 – 12.

142. Тереножкин А. И. Дневник археологических разведок 1929 г. в долине р. Чу. Архивные материалы по археологии Кыргызстана. Составители и научные редакторы сборника: В.А. Кольченко и Б.Э. Аманбаева. Бишкек: «Илим», 2012. С. 28 – 37.

143. Тереножкин А. И. Картотека археологических разведок 1929 г. в долине р. Чу. Архивные материалы по археологии Кыргызстана. Составители и научные редакторы сборника: В.А. Кольченко и Б.Э. Аманбаева. Бишкек: «Илим». 2012. С. 38 – 63.

144. Тереножкин А. И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины. Скифские древности. К.: Наукова думка, 1973. С. 113 – 186.

145. Тереножкин А. И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. К.: Наукова думка, 1988. 264 с.

146. Terenozkin A. I. Bronzekessel der Odessar Museum. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. XCII. Wien, 1962. S. 272 – 277.

147. Terenozkin A.I. Die Kimmerier und ihre Kultur. Die Hallstadtkultur. Fruform europaischer Einheit. Steyr, 1980. S. 20 – 29.

В) Опубліковані джерела та література

148. Абашина Н.С., Колеснікова В.А. Нарис історії Інституту археології. Інститут археології Національної академії наук України. 1918 – 2014. Київ: АДЕФ Україна. 2015. С. 11 – 97.

149. Академическое дело 1929 – 1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 1. Дело по обвинению академика С.Ф. Платонова (вступ. ст. Б.В. Ананьича, В.М. Панеяха, А.Н. Цамутали). Спб., 1993. 553 с.

150. Алексушина Т.Ф. «Неизвестный работник черной работы» *Краеведческие записки*. Вып. X. Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. П.В. Алабина, 2003. С. 150 – 168.

151. Андреев В.М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого : монографія. Дніпропетровськ : Герда, 2012. 476 с.

152. Андреев В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія. *Ейдос* : альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 1. Голов. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 17 – 23.

153. Андреев В.Н., Саенко В.Н. Об одной индоиранской традиции в скифской культовой практике. Киммерийцы и скифы. Тез. докл. конф. памяти А.И. Тереножкина. Мелитополь, 1992. С. 4 – 5.

154. Андреев В.Н., Саенко В.Н. О семантике стрел в скифском погребальном обряде..Древности Степного Причерноморья и Крыма. Вып. 3. Запорожье, 1992. С. 157 – 162.

155. Андреев В.Н., Саенко В.Н. Два кургана из группы Лелиховой Могилы. *Наукові праці історичного факультету [ЗДУ]*. Випуск 1. Запоріжжя, 1993. С. 9 – 13.

156. [Б. а.] Алексей Иванович Тереножкин [некролог]. *СА*. 1981. № 2. С. 297 – 298.

157. Андреев В.М. Нова сімейна історія на вітчизняному ґрунті. Г.Д. Голубчик Рід Марковичів – Маркевичів у культурно громадському житті України: нова сімейна історія. Дніпропетровськ, 2003. *Південний архів*. Збірник наукових праць. Історичні науки. Вип. 14. Херсон, 2004. С. 168 – 173.

158. Андрух С.І., Тощев Г.М. V ювілейні граківські читання. *Археологія*. 2011. № 1. С. 127 – 129.

159. Антология советской археологии. Т. III (1941 – 1956). М., 1996. 260 с.
160. Анфимов Н.В. Протомеотский могильник с. Николаевского. Сборник материалов по археологии Адыгеи. Т. II. Майкоп, 1961. С. 103 – 126.
161. Аржанцева И.А. Имперская археология и археологические империи: советская Хорезмская археологическая экспедиция. *ЭО*. 2013. № 4. С. 65 – 87.
162. Аржанцева И.А. Хорезм. история открытий и исследований. Этнографический альбом. Ульяновск: ООО «Артишок», 2016. 288 с., 654 илл.
163. Артамонов М.И. Миниатюры Кенингсбергского списка летописи. *ИГАИМК*. Т. X. Вып. 1. М. – Л., 1931. С. 3 – 28.
164. Артамонов М.И. Общественный строй скифов. *Вестник ЛГУ*. № 9. Л., 1947. 345 с.
165. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Л., 1974. 156 с.
166. Артамонов М.И. Вопросы истории скифов в советской науке. *ВДИ*. 1947. № 3. С. 122 – 140.
167. Археология Украинской ССР: Библиографический указатель (1918 – 1980). Сост. И.Г. Шовкопляс, Н.Г. Дмитренко. К.: Наукова думка, 1989. 560 с.
168. Археология Украинской ССР : в 3 т. АН УССР, Ин-т археологии ; гл. редкол.: И. И. Артеменко (гл. ред.) и др. К. : Наук. думка, 1985. 1986. Т. 2 : Скифо-сарматская и античная археология. С.Д. Крыжицкий, А.С. Русяева, Е.В. Черненко и др. ; редкол. тома: С.Д. Крыжицкий (отв. ред.) и др. К., 1986. 589 с., ил.
169. Бандрівський М. Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського. Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ у Львові. Т. 3. Львів, 1994. С. 43 – 49.
170. Бандрівський М. Проблема Білогрудівки і Чорнолісся – реабілітація «українського гальштату»? *АДЛУ*. Вип. 8. К., 2005. С. 311 – 321.
171. Баранец Н., Веревкин А., Савинова Л. О причинах научных конфликтов. *Власть*. № 4. М., 2012. С. 115 – 17.
172. Бартольд В. Очерк истории Семиречья. Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943.

104 с.

173. Болдырь С.П., Чернов Е.А. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 2. Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Харків, 1997. С. 91 – 102.

174. Березанская С.С. Памятники предскифского времени и их историческое значение. Автореферат дис. канд ист. наук. К., 1953. 20 с.

175. Березанская С.С. Белогрудовская культура. Археология Украинской ССР. К.: Наукова думка, 1985. С. 499 – 512.

176. Березанская С.С. А.И. Тереножкин исследователь бронзового века на Украине. Киммерийцы и скифы. Тез. докл. всесоюзн. семинара, посв. памяти А.И. Терножкина. Ч. 1. Кировоград, 1987. С. 5 – 7.

177. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Алма Ата, 1941. 189 с.

178. Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. *Материаллы и исследования по истории киргиз и Киргизстана*. Вып. 4. Фрунзе, 1941. 220 с.

179. Бессонова С.С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*. № 1. К., 1999. С. 148 – 160.

180. Болтрик Ю.В. Николова А.В., Отрощенко В.В. К 70-летию Александра Михайловича Лескова. *Археологія*. № 3. К., 2003. С. 157 – 159.

181. Брель О.В. Олексій Іванович Тереножкін дослідник археологічної спадщини Чигиринщини. Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна. К. – Чигирин, 2007. С. 17 – 19.

182. Брель О. О.І. Тереножкін – дослідник археологічної спадщини Чигиринського краю. *Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Вип. 3. Одеса, 2011. С. 97 – 99.

183. Брель О.В. Внесок О.І. Тереножкіна у вивчення археологічної спадщини Чигиринського краю. Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи:

збірник матеріалів Всеукраїнської науково практичної конференції, 20 травня 2011 р. Ч. 2. Суми: СумДУ, 2011. С. 10 – 15.

184. Брель О.В. Давньослов'янські пам'ятки Чигиринщини у археологічних дослідженнях О.І. Тереножкіна. Старожитності раннього залізного віку. *АДІУ*. Вип. 2 (19). К., 2017. С. 505 – 508.

185. Бузько О. 2015. Про подолання марризму в археології на початку 50-х років ХХ ст. *Магістеріум*. Вип. 60. Археологічні студії. К. С. 10 – 16.

186. Буров Г.М. Тереножкин Алексей Иванович. *Энциклопедия крымских древностей: Археологический словарь Крыма*. К.: Изд. дом «Стилос», 2006. С. 263.

187. Бусел В.А., Саєнко В.М. Знахідка скіфської скульптури в Нижньому Подніпров'ї. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Вип. XV. Запоріжжя, 2002. С. 265 – 267.

188. Бутягин А.С., Салтанов Ю.А. Университетское образование в СССР. М., 1957. 344 с.

189. Василевский А.М. Дело всей жизни. М.: Политиздат, 1978. 552 с.

190. Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження): Тематичний збірник наукових праць. К.: Такі справи, 2010. 160 с: іл.

191. Виноградов В.Б. Кинжалы с «крестовидной рукоятью» на Северном Кавказе. Крупновские чтения. Тез. докл. Вып. 3. Грозный, 1973. С. 77 – 84.

192. Виноградов В.Б. 1989. О роли Б.Н. Гракова в изучении проблемы «Скифы и Кавказ». *ПССАСП*. Вып. 1. Запорожье. С. 186 – 188.

193. Виноградов В.Б. Строки из писем года, «похожего на удивительный» *Музейні читання*. Матеріали конф., присв. 90-літтю О.І. Тереножкіна. Музей іст. кошовностей Ураїни. К., 1998. С. 13 – 16.

194. Виноградов В.Б. Не забывается такое никогда. Ранній залізний вік Євразії. К. – Чигирин, 2007. С. 21 – 22.

195. Виноградов Ю.Г., Яценко І.В. Археологічна діяльність Б.М. Гракова на Україні. *Археологія*. 1990. № 3. С. 86 – 92.

196. Воронцов Т.Ф., Бирюков Н.И., Смекалов А.Ф., Шинкарев И.И. От волжских степей до австрийских Альп. Боевой путь 4-й гвардейской армии. М., 1971. 256 с.
197. Вязьмітіна М.І., Іллінська В.А., Покровська Є.Ф., Тереножкін О.І., Ковпаненко Г.Т. Кургани біля с. Ново Пилипівки та радгоспу «Аккермень» АП. Т. VIII. К.: Наукова думка, 1960. С. 22 – 135.
198. Гаврилюк Н.О. Тереножкін Олексій Іванович (1907 – 1981). *Словник довідник з археології*. Ред. Н.О. Гаврилюк. К.: Наукова думка, 1996. С. 399 – 400.
199. Гаврилюк Н.А. Сто лет полета. *АДУ* 2005 – 2007. К., 2007. С. 504 – 508.
200. Гайдукевич В.Ф. Боспорские города Тиритака и Мирмекий. *ВДИ*. 1937. № 1. С. 203 – 222.
201. Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов). К.: Наукова думка, 1982. 225 с.
202. Генинг В.Ф. Из истории советской археологии 20-х годов (новое археологич. направление). Теория и методы археологических исследований. Киев: Наукова думка, 1982. С. 68 – 89.
203. Голубчик Г. Рід Марковичів Маркевичів у культурно громадському житті України: «нова сімейна історія»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Г. Голубчик – Дніпропетровськ, 2003. 35 с.
204. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник наукових праць. Випуск 2. Львів, 1995. С. 143 – 156.
205. Горинь В. Останній конфлікт М. Грушевського в НТШ. Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. Львів, 1995. С. 38 – 40.
206. Городцов В.А. Бытовая археология. М., 1910. 432 с.
207. Городцов В.А. К вопросу о киммерийской культуре. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно исследовательских институтов*

общественных наук. Т. III. М., 1928. С. 156 – 181.

208. Городцов В.А. Дневники. 1928–1944: в 2 кн. Василий Алексеевич Городцов; сост. И.В. Белозёрова, С.В. Кузьминых; отв. ред. П.Г. Гайдуков, А.Д. Яновский. М.: Триумф принт, 2015. Кн. 1: 1928–1935. 2015. 687 с.: ил.

209. Городцов В.А. Памятка о совершённых подвигах и выдающихся событиях жизни В.А. Городцова (1922–1944). Дневники. 1928–1944: в 2 кн. Василий Алексеевич Городцов; сост. И.В. Белозёрова, С.В. Кузьминых; отв. ред. П.Г. Гайдуков, А.Д. Яновский. М.: Триумф принт, 2015. Кн. 2: 1936–1944. Приложения. 2015. 695 с.: ил.

210. Гошко Т.Ю. Про технологію виготовлення Ягорлицького казана *АДІУ*. Вип. 2 (23). К., 2017. С. 442 – 448.

211. Граков Б.Н. Работы в районе проектируемых южно уральских гидроэлектростанций Археологические работы Академии на новостройках в 1932 – 1933 гг. Ч. 2. *ИГАИМК*. Вып. 110. М – Л., 1935. С. 91 – 120.

212. Граков Б.М. Скифы. К.: Наукова думка, 1947. 132 с.

213. Граков Б.Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. *МИА*. № 115. М., 1962. С. 155 – 201.

214. Граков Б.Н. 1971. Скифы. 293 с.

215. Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время. Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954. С. 39 – 93.

216. Гречишкіна М.В. Археологічні дослідження О.І. Тереножкіна в Середній Азії в (1929 – 1941 рр.). *Археологія*. 2010. № 2. С. 102 – 107.

217. Гречишкина М.В. Ранний этап научных исследований А.И. Тереножкина. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. № 965: Сер. Історія. Вип. 43. Харків, 2011. С. 211 – 218.

218. Гречишкина М.В. А.И. Тереножкин малоизвестные факты научной биографии (1930-1935 гг.) История археологии: личности и школы. СПб, 2011. С. 141 – 144.

219. Гречишкина М.В. Археолого-краеведческие исследования Алексея

Ивановича Тереножкина в Пугачевском уезде Самарской губернии (1920-е гг.). Пятые всероссийские краеведческие чтения (Москва – Владимир, 27 – 28 мая 2011 г.). М.: ИЦ «Краеведение», 2012. С. 321 – 324.

220. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ : причини і причинки. *УІ*. 1991–1992. № 3–4. С. 319–332

221. Гуляев В.И. К вопросу о единой Скифии в VII – IV вв. до н.э. Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов на Дону: Издательство Ростовского педагогического университета, 2002. С. 17 – 19.

222. Даниленко В.М. До кіммерійської проблеми (У зв'язку з опублікуванням стели з с. Наталівки). *Археологія*. Т. V. К., 1951. С. 218-225.

223. Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи К. : КНТ, 2011. 848 с.

224. Длужневская Г.В. Деятельность Академии истории материальной культуры в области востоковедения в 1919 – 1940 гг. *Восточный архив*. 2006. № 14 – 15. С. 128 – 138.

225. Длужневская Г.В. Археологические исследования в Центральной Азии и Сибири в 1859 – 1959 гг. (по документам Научного архива Института истории материальной культуры РАН). СПб: Элек-Сис, 2011. 296 с.

226. Длужневская Г.В. Археологические исследования в Европейской части России и на Кавказе в 1859 – 1919 гг. (по документам Научного архива Института истории материальной культуры РАН). СПб: ЛЕМА, 2014. 218 с.

227. Дмитриев В.А. Палеэтнология и хранитель Этнографического отдела Русского музея А.А. Миллер. *Гуманитарные и юридические исследования*. Научно-теоретический журнал. Северо-кавказский федеральный университет. Вып. 1. Ставрополь, 2017. С. 43 – 50.

228. Добролюбский А. О. Одесса одного археолога. Ред.-сост. А. Красножон. СПб.: Нестор-История, 2009. 512 с., ил.

229. Дробышев Ю.И. Еще раз о понятии «Центральная Азия». *Центральная Азия и Южная Сибирь*. Альманах. Вып. 1. М., 2009. С. 104 – 138.

230. Дьяконов М.М. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии. Живопись древнего Пянджикента. М., 1954. 342 с.

231. Жук А.В. Э.Б. Тайлор и Ф.И. Волков как классики мировой палеоэтнологии. Интеграция археологических и этнографических исследований : сб. науч. тр. ... рождения Ф. И. Вовка (Волкова). Одесса – Омск, 2007. С. 9 – 12.

232. И жизнь, и слезы, и любовь... Сост. А. Г. Плешивенко. Запорожье, 2011. 368 с.

233. Иванова Ю. В. Петр Федорович Преображенский: жизненный путь и научное наследие. Репрессированные этнографы РАН. Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо Маклая; Сост. и отв. ред. Д. Д. Тумаркин. Вып. 1. М: Восточная литература, 1999. 340 с.

234. Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII – VII вв. до н.э. на юге европейской части СССР. СА. XVIII. М.: 1953. С. 49 – 110.

235. Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном). Ред. С.А. Скорый. К., 2006. 112 с. 15 илл.

236. Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья) К.: Наукова думка, 1968. 268 с.

237. Іллінський А.О., Мурзин В.Ю. До історії вивчення Мелітопольського кургану. *Археологія*. 1999. № 3. С. 97 – 108.

238. Іллінський А.О., Саєнко В.М. Історія дослідження Мелітопольського кургану і пам'яткоохоронний контекст. Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи. Запоріжжя, 2015. С. 37 – 39.

239. Іллінський А., Саєнко В. Листи Бориса Мозолевського до Олексія Тереножкина і Варвари Іллінської. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Випуск 19. Львів, 2015. С. 287 – 294.

240. Иневаткина О.Н. Алексей Иванович Тереножкин в Средней Азии. Труд и интуиция. Ранний железный век Евразии ... К. Чигирин, 2007. С. 15 – 16.

241. Інститут археології АН УРСР на великих стройках комунізму. *КСИА АН УРСР*. Вип. 1. К., 1952. С.15 – 20.

242. История и историки в пространстве национальной и мировой

культуры XVIII–XXI веков : сборник статей под ред. Н. Н. Алеврас, Н. В. Гришиной, Ю. В. Красновой. Челябинск : Энциклопедия, 2011. 512 с.

243. Історія Української ССР. Том I, книга 1. Первісний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь (До другої половини XIII ст.). К., 1977. 654 с.

244. История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Каменный век. И.Б. Васильев, А.А. Выборнов, Л.В. Кузнецова и др.. Редакционная коллегия: Копытов П.С., Васильев И.Б., Дубман Э.Л., Смирнов Ю.Н., Храмков Л.В. Ред.: Выборнов А.А., Колев Ю.И., Мамонов А.Е. Самара: Изд. Сам. науч. центра РАН, 2000. 312 с.

245. Итина М.А., Левина Л.М., Неразик Е.Е., Рапопорт Ю.А. 1996. К 60-летию Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. *ЭО*. №6. С. 19 – 33.

246. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.

247. Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

248. Каряка О.В. М.О. Макаренко та перші спроби перетворень в Ольвійській експедиції. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Зб. наук. пр.: у двох частинах. Випуск 1. Частина перша. Київ, 2016. С. 235 – 239.

249. Каряка О.В. Соціалістичні перетворення Ф.А. Козубовського в Ольвійській експедиції. *Scriptorum nostrum*. 2017. № 2 (8). С. 284 – 294.

250. Киммерийцы и скифы. Тез. докл. конф. памяти А.И. Тереножкина. Мелитополь, 1992. 97 с.

251. Клейн Л.С. Кургани біля с. Троїцького. *АП*. Т. VIII, К.: Наукова думка, 1960. С. 141-163.

252. Клейн Л.С. Феномен советской археологии. Санкт Петербург: ФАРН, 1993.

253. Клейн Л.С. История археологической мысли: курс лекций: в 2 ч. Т. 2. Санкт Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2011. 626 с.

254. Клейн Л.С. История российской археологии: учения, школы и

личности: в 2 т. Санкт-Петербург: Евразия, 2014. 704 с.

255. Ключевский В.О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. М., 1968. С. 321 – 399.

256. Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII – VII вв. до н.э. В бассейне р. Ворсклы. *КСИА АН УССР*. Вып. 12. К.: Наукова думка, 1962. С. 66 – 72.

257. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного правобережья (киево-черкасский регион) К.:Наук. думка, 1989. 336 с.

258. Козенкова В.И. Оружие, воинское и конское снаряжение племен кобанской культуры. Западный вариант. САИ. Вып. 2 – 5. М., 1995. 349 с.

259. Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

260. Колесник І.І. Передмова. «Нова біографічна історія» як метод. *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. Ред. кол: В. Смолій (гол. ред.), І. Колесник (відп. ред.), Г. Боряк, Я. Верменич, С. Кульчицький, О. Реєнт, Д. Вирський (відп. секр.), В. Головка. НАН України. Інститут історії України. Вип. 8. К.: Інститут історії України, 2014. С. 7 – 13.

261. Кольченко В.А. Археологические исследования в Кыргызстане, в 1928 – 30 гг. Материалы конференции посвященной 100-летию М. Грязнова. СПб, Эрмитаж, 2002. С. 52-61.

262. Корзун В.П., Колеватов Д.М. Биографический жанр в современном историографическом нарративе. Историк в историческом и историографическом времени. Казань, 2013. С. 232 – 235.

263. Костецкий В.А. Археолог Алексей Иванович Тереножкин. Россияне в Узбекистане. Ташкент, 2007. С. 247-248.

264. Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник. *Труды ГИМ*. Вып. XVII. М., 1948. С. 128-149.

265. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. *МИА* № 46. М., 1955. 166 с.

266. Крижицький С.Д., Тереножкін О.І. До 70-річчя Сергія Миколайовича

Бібікова. *Археологія*. 1978. Вип. 27. С. 104 – 105.

267. Кубарев В.Д. Древние изваяния Алтая (Оленные камни). Новосибирск: Наука, 1979. 120 с.

268. Кубышев А.И., Саенко В.Н. Скифский курган у г. Геническа. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Вып. 2. Запорожье, 1991. С. 153-156.

269. Кузьминых С.В., Сафонов И.Е., Сташенков Д.А. Вера Владимировна Гольмстен: материалы к биографии. Самара, 2007. 168 с.

270. Куклина И.В. Этногеография Скифии по античным источникам. Ленинград: Наука, 1985. 205 с.

271. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К.: Кий, 2006. 662 с.

272. Лаппо-Данилевский А.С. Скифские древности. С-Петербург: тип. Ф. Елковского и комп., 1887. 193 с.

273. Латышев В.В. Раскопки Н.И. Веселовского в 1916 и 1917 гг. *Сообщения ГАИМК*. т. 1, М. – Л., 1918. С. 200-204.

274. Лесков А.М. К 60-летию А.И. Тереножкина. *СА. М.*, 1967. № 4. С. 190 – 193.

275. Лесков А.М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья. Проблемы скифской археологии. М., 1971. 287 с.

276. Лесков А.М. Предскифский период на Украине. Автореф. дис. докт. ист. наук. М., 1975. 25 с.

277. Лукьяшко С.И. Предскифский период на Нижнем Дону. *Донские древности*. Вып. 7. Азов, 1999. 240 с.

278. [Лунин Б.В.] Алексей Иванович Тереножкин. Библиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана. Т. II. Ташкент, 1977. С. 161 – 163.

279. Лысенко С.Д. К вопросу о месте памятников белорудовского типа в системе культур поздней бронзы Восточной Европы. *Археологія та етнологія Східної Європи*. Вип. 12. Донецьк, 2012. С. 92 – 93.

280. Ляшко С.М. Генінг Володимир Федорович Українська біографістика : зб. наук. пр. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Вип. 5. К., 2009. С. 237 – 238.

281. Ляшко С.М. Життєпис роду Гамченків: проблеми просопографії в контексте особливостей історичного часу та джерельної бази Українська біографістика : зб. наук. пр. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін т біогр. дослідж. К., Вип. 9. 2012. С. 110 – 158.

282. Магура С. Дві мідяні посудини з Черкащини. *Хроніка археології та мистецтва*. Ч. 1. К., 1930. С. 53 – 55, таб. 4.

283. Максимов Є.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III I тис. до н.е. *Археологія*. 1994. № 4. 69 – 83.

284. Маловичко С.И. Интеллектуальная история . «Теория методология исторической науки. Терминологический словарь Отв. ред А.О. Чубарьян. М., 2014. с. 135 – 137

285. Масимов Е.В. Происхождение и этническая принадлежность зарубинецкой культуры. Гл. I. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.е. – первой половине I тысячелетия н.е. М., 1993, с. 36 – 39.

286. Малов Н. М. Литейные формы с нижневолжских поселений срубной культурно-исторической области. *Поволжский край*: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. 2005. Вып. 12. История, источниковедение и археология Поволжья. С. 3 – 21.

287. Малов Н.М. Советская государственная музейная сеть в Саратове (1917 – 1930 гг.): организационное становление, страницы истории и музейные деятели. Народы Саратовского Поволжья: этнология, этнография, духовная и материальная культура: Мат. конф. Саратов, 2006. 192 – 279.

288. Маловичко С.И. Интеллектуальная история. *Теория и методология исторической науки: историографический словарь*. М., 2014. С. 135 – 137.

289. Маневич Е.Л, Бенедиктов И.И., Тереножкин А.И. От Сталинграда до Вены. Боевой путь Н-ской гвардейской армии. Действующая армия. 1945. 345 с.

290. Марков Г.Е., Соловей Т.Д. Этнографическое образование в

московском государственном университете (к 50-летию кафедры этнографии исторического факультета МГУ) *СЭ*.1990. № 2. С. 220 – 235.

291. Мартинова Г.П. Археологічні колекції НКЗ «Чигирин» у науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності археологічного музею. Двадцяті Сумцовські читання: Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій. – Харків, 2014. С. 258 – 261.

292. Массон М.Е. К периодизации древней истории Самарканда. *ВДИ*. 1959. № 4. С. 78 – 92.

293. Материалы к Всесоюзному археологическому совещанию. М., 1945. 141 с.

294. Материалы к библиографии по истории, археологии и этнографии Кыргыз и Киргизстана. Сост. Н. Винберг. Саратов, 1978. 332 с.

295. Махортих С.В. Пам'ятки типу Новочеркаського скарбу (за матеріалами Північного Кавказу). *Археологія*. 1992. № 1. С. 23 – 31.

296. Махортих С.В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху. К.: Шлях, 2003. 140 с.

297. Мачинский Д.А. К вопросу о территории обитания славян в I – VI вв. *АСГЭ*. Вып. 17. Л., 1976.

298. Мезенцева Г.Г. Тереножкін Олексій Іванович (1907 – 1981). *Дослідники археології України: Енциклопедичний словник довідник*. Чернігів, 1997. С. 127.

299. Мельникова О.М. Феномен лидера научной школы в современной археологии. *Европейский Север: взаимодействие культур в древности и средневековье*. Вып. 14. Сыктывкар, 1995. С. 11 – 13.

300. Мельникова О.М. Методологические проблемы историографии археологии (в связи с работами В.Ф. Генинга). *Сучасні проблеми археології*. К., 2002. С. 148 – 150.

301. 35. Мельникова О.М. Пермская научная археологическая школа О.Н. Бадера. Ижевск: УдГУ, 2003. 184 с.

302. 36. Мельникова О.М. Свердловская научная археологическая школа В.Ф. Генинга (1960 – 1974 гг.). Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции. Т. 9. Ижевск: УдГУ, 2003а. 194 с.

303. 38. Мельникова О.М. Научные школы в археологии: Автореферат дис. ... док. ист. наук. Ижевск, 2004. 57 с.

304. Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке М., 1967. 195 с.

305. Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. М., 1979. 355 с.

306. Мелюкова А.И., Яценко В.И.. Скифская проблематика в трудах Б.Н. Гракова. Граков Б.Н. Ранний железный век: Культуры Западной и Юго-Восточной Европы. М., 1977. С. 176-196.

307. Мерперт Н.Я. А.И. Тереножкин. *Антология советской археологии*. Т. III (1941-1956). М.: 1996. С. 251.

308. Миллер М.А.. Археология в СССР. Мюнхен, 1954. 221 с.

309. Мирзаев М.А. Становление и развитие дела охраны и изучения памятников истории и культуры в Узбекистане (1917 – 1941 гг.) Автореф. дис. канд. ист. н. Ташкент, 1994. 25 с.

310. Михальченко С. Школа в науці (історичній). Історіографічний словник. Ред. С.І. Посохов. Харків, 2004. С. 307 – 316.

311. Мозолевський Б.М. Скіфський степ. К., 1983. 229 с.

312. Мозолевський Б.Н., Мурзин В.Ю., Черненко Е.В. А.И. Тереножкин как исследователь скифской проблемы. Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Ч. 1. Кировоград, 1987. С. 3 – 5.

313. Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) Б.Н. Мозолевский, С.В. . К., 2005. 600 с.

314. Мозолевский Б.Н., Тощев Г.Н. Курган эпохи бронзы на территории г. Запорожья: по материалам раскопок Б.Н. Мозолевского в 1969 г. ССПК. вып. VIII. Запоріжжя, 2000. С. 125 – 142.

315. Мозолевський Б.М., Черненко Є.В. Олексій Іванович Тереножкін : (До 70-річчя від дня народження). *Археологія*. 1978. Вип. 125. С. 112-113.

316. Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конф., присв. 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О.І. Тереножкіна. Музей історичних коштовностей України. К., 1998.

317. Мурзін В.Ю. О.І. Тереножкін — видатний дослідник скіфської культури. *Археологія*. 1996. № 4. С. 4 – 9.

318. Мурзін В.Ю. Засновник київської школи скіфознавства О.І. Тереножкін Музейні читання. Музей іст. коштовностей Ураїни. К., 1998. С. 5 – 8.

319. Мурзін В.Ю. Тереножкін Олексій Іванович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 10: Т – Я. 2013. С. 5 – 7.

320. Мурзін В.Ю. Об археологии с улыбкой. К., 2013. 98 с.

321. Мурзин В.Ю. Мои первые встречи с Алексеем Ивановичем Тереножкиным. Старожитності раннього залізного віку. *АДІУ*. Вип. 2 (19). К., 2017. С. 20 – 23.

322. Нариси стародавньої історії Української РСР. К.: Наукова думка, 1957. 632 с.

323. Научное сообщество историков России: 20 лет перемен. Под ред. Г. Бордюгова. М.: АИРО XXI. 2011. 520 с.

324. Неймарк А. Алексей Иванович Тереножкин. Режим доступу: https://www.academia.edu/35389923/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B9_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B6%D0%BA%D0%B8%D0%BD_Alexei_Ivanovich_Terenozhkin_

325. Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л. : Наука, 1982. 300 с.

326. Нераденко Т. Тереножкін Олексій Іванович (1907 – 1981). Нераденко Т. *Археологія Чигиринщини*. Черкаси, 2012. С. 271 – 272.

327. Неразик Е.Е. Сельские поселения афригидского Хорезма. М., 1966. 221 с.

328. Онопрієнко В., Ткаченко В. Історія української науки: курс лекцій К.,

2010. 652 с.

329. Орлов И.Б. Семейная история: от истории домохозяйства к вопросам внутрисемейных отношений. *Вестник Тверского государственного университета*. Серия История. 2009. № 2 (19). С. 67 – 76.

330. Острянюк А. Наукові школи: Несучасні сучасники. Історик і влада. Колективна монографія. Ред. В. Смолій, творчий керівник проекту І. Колесник. К.: Інст. Історії, 2016. С. 303 – 327.

331. От классиков к марксизму: совещание этнографов Москвы и Ленинграда (5 – 11 апреля 1929 г. Под ред. Д. В. Арзютова, С. С. Алымова, Д. Дж. Андерсона. – СПб.: МАЭ РАН, 2014. – 511 с. (Серия «Кунсткамера – Архив». Т. VII).

332. Отрощенко В.В. О.І. Тереножкін як дослідник бронзової доби в Степовій Україні В.В. Отрощенко Ранній залізний вік Євразії ... К. Чигирин, 2007. С. 13 – 14.

333. Отрощенко В.В. Остання стаття Олексія Івановича Тереножкіна Старожитності раннього залізного віку. *АДІУ*. Вип. 2 (19). К., 2016. С. 509 – 514.

334. Парадокс о юбилее историка. Историк в историческом и историографическом времени. Казань, 2013. С. 3 – 4.

335. Петров Ф.А. 2012. Московский университет и Исторический музей. *Вестник МГУ*. Сер. 8. История. № 2. С. 14 – 46.

336. Погребова Н.Н. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. *Вопросы скифо-сарматской археологии*. М.: 1954. С. 3 – 38.

337. Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Срубная общность: две археологические культуры или внутрикультурная непрерывность? *Археологический альманах*. № 30. Донецк: «Донбас», 2013. С. 196 – 256.

338. Покровская Е.Ф. К вопросу о сложении культуры раннего железа в лесостепном правобережном Поднепровье (бассейн р. Тясмин). *КСИА АН УССР*. К., 1953. Вып. 2. С. 36-37.

339. Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова

Могила. К., 2012. С. 643 – 644.

340. Полонська Василенко Н. Д. Українська Академія Наук (Нарис історії): монографія. Київ: Наукова думка, 1993. 416 с.

341. Попик В. І. Ресурси біографічної інформації: традиційні уявлення та новітні тенденції розвитку. Українська біографістика : зб. наук. пр. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біогр. дослідж. ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) та ін. Вип.9. К., 2012. С. 7 – 24.

342. Попов С.А. Археологические находки на территории Оренбургской области. *Археология и этнография башкир*. Вып. 2. Уфа, 1964. С. 64 – 73.

343. Попова Т.Н. Жизнеописание ученого историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методика. Практика. Одесса: Бондаренко М.А., 2017. 456 с.

344. Попова Т.Н. Персональная история VS интеллектуальная биография, биоисториография: подходы и понятия. Человек в истории и культуре. С. 540-563.

345. Пряхин А.Д. История советской археологии. Воронеж, 1986. 284 с.

346. Репина Л. П. Историческая биография и «новая биографическая история». *Диалог со временем*. Вып. 5. М., 2001. С. 5 – 12.

347. Ромашко В.А. Кімерійські скорчені поховання новочеркаської групи. *Археологія*. 1992. № 3. С. 60 – 65.

348. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. Петроград, 1918. 223 с.

349. Ростовцев М.И. Мученики науки в Советской России. В память об умерших друзьях и коллегах. М.И. Ростовцев Политические статьи. Перевод, вступительные статьи, составление, комментарии: К.А. Аветисян. Спб., 2002. 208 с.

350. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. *Новейшие достижения советских археологов*. Тез. докл. конф. М., 1977. С. 4 – 9.

351. Рыбаков Б.А. Исторические судьбы праславян. Рыбаков Б.А. Из истории культуры древней Руси. М., 1984. С. 17 – 28.

352. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. М., 1979. 242 с.

353. Рыбаков Б. Пустынь загадочная пустота. *Литературная газета*. 2 декабря 1981 г.

354. Рыбаков Б.А. Путешествие Геродота в Скифию. Рыбаков Б.А. Из истории культуры древней Руси. М., 1984. С. 29 – 33.

355. Рыбалова В.Д. К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине. *АСГЭ*. Л.: Изд. Гос. Эрмитажа, 1961. № 2. С. 9-25.

356. Рябова В.О., Черняков І.Т. Розповіді в картинках про бойові подвиги скіфів (до 100-річчя з дня народження О.І. Тереножкіна). *Праці центру пам'яткознавства*. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 11. К.: (б. в.), 2007. С.161 – 173.

357. Рядченко Е.А. Влияние купцов на формирование культурной среды провинциальных городов Самарского Поволжья. *Облик российской провинции: исторические и современные социокультурные проблемы: V Международные Стахеевские чтения: Материалы научной конференции*. Елабуга, 2012. С. 160 – 165.

358. Савинов Д.Г. О культурной принадлежности северокавказских камней обелисков. *Проблемы археологии Евразии и Северной Америки*. М., 1977. С. 123 – 129.

359. Савинов Д.Г., Членова Н.Л. Западные пределы распространения оленных камней и вопросы их культурно этнической принадлежности *Археология и этнография Монголии*. Новосибирск, 1978. С. 91 – 106.

360. Саенко В.Н. Околокурганные ровики в скифском погребальном обряде. *Археология и история юго-востока Руси*. Тез. конф. Курск, 1991. С. 72 – 74.

361. Саенко В.Н. Бинарная оппозиция «правый – левый» в погребальном обряде северопричерноморских скифов. *Киммерийцы и скифы*. Тез.докл. конф. памяти А.И. Тереножкина. Мелитополь, 1992. С. 84 – 86.

362. Саенко В.Н. Об одной конструктивной особенности скифских курганных насыпей. *История и археология Слободской Украины*. Тез. докл. Харьков, 1992. С. 186 – 187.

363. Саенко В.Н. Околокурганные ровики в скифском погребальном обряде. *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века*. Тез. докл. IV научн. конф. Ростов-на-Дону, 1992. С. 13-14.

364. Саенко В.Н. Космологический аспект скифского погребального обряда. *Теория и методика исследования археологических памятников лесостепной зоны*. Тез. докл.- Липецк, 1992. С. 159 – 161.

365. Саенко В.Н. К толкованию скифских «даров» Дарию. *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века*. Тез. докл. IV научн. конф. Ростов-на-Дону, 1992. С. 13 – 14.

366. Саенко В.Н. Курганная группа у хутора Батрачка. *ДСПК*. Вып. 4. Запорожье, 1993. С. 102 – 112.

367. Саенко В.Н. Скифский курган как семиотическая система. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*: тез. докл. конф. памяти Б.Н. Гракова. Запорожье, 1994. С. 164 – 167.

368. Саенко В.Н. К вопросу о «греческом» в скифском зверином стиле. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*. Т. XI. Запоріжжя, 2004. С. 226 – 230.

369. Саенко В. Скіфська вузнична бляха з Лелихової балки на Нижньому Дніпрі. *Сугдейский сборник*. Вып. II. Киев – Судак, 2005. С. 529 – 536.

370. Саенко В.Н. Отражение представлений о пространстве и смерти в погребальной обрядности скифов. *Восточноевропейские древности скифской эпохи*. Воронеж, 2011. С. 75 – 80.

371. Саенко В.Н. О крыльях и ушах в искусстве звериного стиля. *Stratum plus*. 2003 2004. № 3. Спб., Кишинев, Одесса, Бухарест, 2005. С. 313 – 319.

372. Саенко В.М. Археологічно краєзнавча і музейна діяльність О.І. Тереножкіна у 1920 ті роки та її вплив на його подальший науковий шлях. *Музейний Вісник*. № 12. Запоріжжя, 2012. С. 184 – 196.

373. Саенко В.М. Матеріали до сімейної історії родини Тереножкіних. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. Т. 29. К., 2014. С. 401 –

416.

374. Саєнко В.М. Ad fontes: Про те, як Олексій Тереножкін захопився археологічними дослідженнями. *Scriptorium nostrum*. 2014. № 1. С. 83 – 106.

375. Саєнко В. Порівняльні життєписи: Борис Миколайович Граков та Олексій Іванович Тереножкін. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Випуск 19. Львів, 2015. С. 123 – 135.

376. Саєнко В.М. Участь О.І. Тереножкіна у дослідженні кургану Гайманова Могила. *IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково практичної конференції*, 28 жовтня 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 9 – 10.

377. Саєнко В.М. Матеріали до біографії І.І. Тереножкіна в архівних збірках України. *Професор С.Л. Франкфурт (1866 1954) – видатний вчений агробіолог*. Мат. конф. Ч. 2. К., 2016. С. 238 – 240.

378. Саєнко В. Наукові долі О.І. Тереножкіна та Б.О. Рибаківа або історія одного листа, написаного до самого себе. *Scriptorium nostrum*. 2017. № 1 (7). С. 50 – 86.

379. Саєнко В. О.І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл? *Scriptorium nostrum*. — 2017. № 2 (8). Херсон. С. 68 – 99.

380. Саєнко В. Монгольський напрям у науковій біографії Олексія Тереножкіна. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 21. Львів, 2017. С. 101 – 108.

381. Саєнко В.М., Тупчієнко М.П. Епістолярна спадщина Н.М. Бокій в особистому архіві О.І. Тереножкіна. *Наукові записки*. Серія: Історичні науки. Вип. 23. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Вінниченка, 2018. С. 33 – 41.

382. Салимуллина Е.В. Семейные отношения провинциального купечества дореволюционной России. *Облик российской провинции: исторические и современные социокультурные проблемы: V Международные Стахеевские чтения: Материалы научной конференции*. Елабуга, 2012. С. 166 – 168.

383. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979. 432 с.

384. Седов В.В. История и культура древнерусского города. М.: Изд. МГУ,

1989. С. 12 – 17.

385. Семенов-Зусер С.А. Родовая организация у скифов Геродота. *Известия ГАИМК*. Т. XI, вып. 1. Л., 1931. 198 с.

386. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. Упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. Київ : Заповіт, 1997. Т. 1. 445 с.

387. Скадовский Г.Л. Белозерское городище Херсонского уезда. *Труды VIII АС*, т. III М., 1897. С. 159 – 160.

388. Скорий С.А. Скіфські довгі мечі. *Археологія*. Вип. 36. К., 1981. С. 19 – 26.

389. Скорий С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. К. Полтава: ВЦ «Археологія», 1996. 135 с.

390. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). К.: Нукова думка, 2003. 377 с.

391. Скорий С.А. Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи. *Археологія*. 2005. № 1. С. 3 – 15.

392. Скорый С.А. 60 лет отделу скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины: история, итоги, перспективы. *Археологические вести*. № 12. СПб, 2005. С. 251 – 261.

393. Скорий С.А. Алексей Иванович Тереножкин – выдающийся археолог современности. *Ранній залізний вік Євразії*. К. – Чигирин, 2007. С. 10 – 12.

394. Скорий С.А. Олексій Іванович Тереножкін видатний археолог ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження). *Археологія*. 2007. № 4. С. 3 – 11.

395. Скорый С.А. Выдающийся археолог Алексей Иванович Тереножкин: к 100-летию со дня рождения. *Археологические вести*. Вып. 16. Спб., 2010. С. 321 – 341.

396. Скорий С.А. «Гаряче бажаю продовжити навчання..., спеціалізуючись у скіфо-сарматському періоді» (до 90-річчя від дня народження В.А. Іллінської). *Археологія*. 2010. № 3. С. 143 – 149.

397. Скорый С. 2014. О скифологах: учителях и коллегах. К. 152 с.
398. Скорый С.А. К 70-летию Отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины. *Старожитності раннього залізного віку*. Вип. 2 (15). К., 2015. С. 6 – 8.
399. Скорый С.А., Саенко В.Н. К 110-летию со дня рождения профессора Алексея Ивановича Тереножкина. *Старожитності раннього залізного віку. АДІУ*. Вип. 2 (19). К., 2016. С. 8 – 19.
400. Скорый С.А., Саенко В.М. Професор Олексій Іванович Тереножкін (до 110-річчя від дня народження). *Археологія*. 2017. № 4. С. 49 – 60.
401. Смирнов А.П. Рабовладельческий строй у скифов-кочевников М., 1934. 54 с.
402. Смирнов А.П. К вопросу об истоках Приазовской Руси. *СА*. 1958. № 2. С. 123 – 154.
403. Соболев В.С. Академия Наук и краеведческое движение. *Вестник РАН*. Т. 70. № 6. М., 2000. С. 535 – 541.
404. Сулейманова Н.И. Крест мощевик и три подпрестольных креста из Иргизских монастырей. *Ставрографический сборник*. Кн. 3. Крест как личная святыня. М., 2005. С. 267 – 275.
405. Сулейманова Н.И. Заволжская сокровищница. История Пугачевского краеведческого музея (к 90-летию музея). Пугачев, 2009. 48 с.
406. Сулейманова Н.И. А.И.Тереножкин первый археолог г. Пугачева. *Газета «Новое время»*. № 37 от 23 сентября 2009 г.
407. Сулейманова Н.И. А.И. Тереножкин и К.И. Журавлев – великие провинциалы. *Самарский край в истории России*. Вып. 4. Материалы Межрегиональной научной конференции, посвященной 160-летию Самарской губернии и 125-летию со дня основания Самарского областного историко-краеведческого музея им. П.В. Алабина. Самара, 2012. С. 173 – 176.
408. Сулейманова Н.И. Алексей Иванович Тереножкин – начало археологической деятельности. *Археология Восточно-Европейской степи*. Вып. 10. Саратов, 2013. С. 44 – 49.

409. Сымонович Э.А. Погребение киммерийского времени на тилигульском лимане. *КСИА АН УССР*. Вып. 2. К., 1953. С. 81 – 85.

410. Тельвак В., Тельвак В. «По долгу історика»: конфлікти в середовищі українських інтелектуалів наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2 (5) С. 7 – 25.

411. [Б. а.] Тереножкін Олексій Іванович. *УРЕ*. Т. 14. К., 1963. С. 354.

412. [Б. а.] Тереножкин Алексей Иванович. *УСЭС*. Т. 3. К., 1968. С. 468.

413. [Б. а.] Тереножкин Алексей Иванович. *Украинская советская историческая энциклопедия*. Т. 4. К., 1972. С. 262.

414. Тихомиров М.Н. Самара в моей жизни (1919 – 1923). Самара: «Самарский университет», 1994. 108 с.

415. Тихонов В.В. Легко ли быть молодым историком? Диалог о книге «Научное сообщество историков России: 20 лет перемен». *Российская история*. № 1. М., 2013. С. 16 – 20.

416. Тихонов В.В. Рец.: Д.А. Цыганков В поисках московской школы историков. *Terra Europa: интеллектуальное пространство московских историков второй половины XIX века*. М.: РОСПЭН. 2014. С. 67 – 71.

417. Тихонов В.В. Посттравматический синдром: идеологические кампании «позднего сталинизма» в корпоративной памяти российских историков. *После Сталина. Реформы 1950-х годов в контексте советской и постсоветской истории*. М., 2016. С. 221 – 238.

418. Ткаченко В. Формування наукових шкіл в контексті функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30 ті рр. ХХ ст.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. К., 2008. С. 37 – 51.

419. Толстов С.П. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит. *ВДИ*. 1938. № 4. 54 – 62.

420. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948. 330 с.

421. Тончева Г. Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям. *Thracia*. I. 1972. С. 109-110.

422. Третьяков П. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні Росі і Тясьмину. *АП УРСР*. Т. I. К., 1949. С. 45 – 49.
423. Тригуб О. Сімейні зв'язки як фактор соціальної взаємодії роду Туманських у XVIII ст. *Український історичний збірник*. Вип. 15. К., 2012. С. 27 – 38.
424. Фабриціус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії. *Археологія*. Т. V. К.: Наукова думка, 1951. С. 50 – 80.
425. Формозов А.А. Очерки по истории русской археологии. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. 128 с.
426. Формозов А.А. Русские археологи и политические репрессии 1920 – 1940-х гг. *Российская археология*. 1998. № 3. С. 191 – 206.
427. Формозов А.А. О Петре Петровиче Ефименко: материалы к биографии. *Очерки истории отечественной археологии*. Вип. 3. М., 2002. С. 73 – 126.
428. Формозов А.А. Человек и наука: Из записей археолога. М.: Знак, 2005. 224 с.
429. Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. М., 2006. 314 с.
430. Хазанов А.М. О характере рабовладения у скифов. *ВДИ*. 1972. № 17. С. 54 – 72.
431. Халиков А.Х. Стелы с изображением оружия раннего железного века. *СА*. 1963. № 3. С. 180 – 191.
432. Халиков А.Х. Железные кинжалы с бронзовыми рукоятками. *МИА*. № 169. М., 1969. 221 с.
433. Храмков Л.В. Владимир Иванович Марков – самарский историк, археолог и педагог. *Самарский край в истории России*. Вип. 3. Самара, 2007. С. 124 – 129.
434. Чабан М. З роду Петрових. Матеріали до історії роду письменника В. Домонтовича (Віктора Петрова). Київ: «НаУКМА», 2012. 81 с.
435. Черкаська Д.В. Наукова та педагогічна діяльність археолога

Л.М. Славіна: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 Київський університет імені Бориса Грінченка. К., 2017. 18 с.

436. Черненко Е.В. Скифские кургані на Никопольщине (раскопки 1961 года). *ЗООАО*. Т. 2 (35). Одесса, 1967. С. 179 – 191.

437. Черненко Є.В. Про що нагадали фотографії. *Археологія*. 1990. № 3. С. 92 – 95.

438. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М.: Наука, 1976. 390 с.

439. Черняков І.Т. О.І.Тереножкін на перехресті проблем киммерійської археології. *Музейні читання*. Музей іст. коштовностей Ураїни. К., 1998. С. 9 – 13.

440. Членова Н.Л. Об оленных камнях Монголии и Сибири. *Монгольский археологический сборник*. М., 1962. С. 32 – 45.

441. Членова Н.Л. Карасукские находки на Урале и Восточной Европе. *СА*. 1973. № 2. С. 57 – 82.

442. Членова Н.Л. О связях северо-западного Причерноморья и нижнего Дуная с востоком в киммерийскую эпоху. *Studia thracia*. София, 1975, с. 86 – 87.

443. Чубур А. А. Михаил Вацлавович Воеводский: страницы биографии (к 100-летию со дня рождения). Москов. гос. соц. ун-т; Брянская областная научная универсальная б-ка им. Ф.И. Тютчева. (*Очерки по истории археологии Брянской области*; вып. 1). Брянск. 2003. 44 с. ил.

444. Цикора С. Уздечка, открывшая тайну. *Неделя. Иллюстрированный еженедельник*. 1 – 7 ноября 1982 г. № 44.

445. Шарапов Ю.П. Лицей в Сокольниках. Очерк истории ИФЛИ Московского института истории, философии и литературы имени Н.Г.Чернышевского (1931 – 1941). М., 1995. 458 с.

446. Шевченко Н.П. Краєзнавча та музеєзнавча діяльність О.І. Тереножкіна. *Ранній залізний вік Євразії*. К. – Чигирин, 2007. С. 19 – 20.

447. Шелов Б.Д. Социальное развитие скифского общества. *ВИ*. 1972. № 3. С. 27 – 46.

448. Шовкопляс И.Г. VI научная конференция Института археологии АН УССР. *КСИАУ*. Вып. 2. К., 1953. С. 3 – 13.

449. Шовкопляс И.Г. Курганный могильник предскифского времени на Среднем Днестре. *КСИА АН УССР*. Вып. 2. К., 1953. С. 41 – 43.

450. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917 – 1957): Огляд вивчення археологічних пам'яток. К, 1957. 424 с.

451. Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні 1917 – 1966. Бібліографія. К., 1969. 344 с.

452. Шовкопляс Т.І. Шовкопляс І.Г. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*: зб. наук. праць НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, Ін-т біографічних досліджень; редкол.: В.І.Попик (відпов. ред.) та інш. Вип. 4. К., 2008. С. 493 – 494.

453. Шрамко Б.А. Новые памятники предскифского времени на Северном Донце. *КСИА*. Вып. 67. 1957. С. 17-27.

454. Щепинский А.А. Погребение начала железного века у Симферополя. *КСИА АН УССР*. Вып. 12. К., 1962. С. 57 – 65.

455. Щукин М.Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. *АСГЭ*. Вып. 28. Л., 1987. С. 103 – 118.

456. Юркова О.В. Відгук офіційного опонента на дисертацію Дар'ї Володимирівни Черкаської «Наукова та педагогічна діяльність археолога Л.М.Славіна» (2017). Режим доступу:

https://www.academia.edu/36657546/%D0%AE%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%9E.%D0%92._%D0%92%D1%96%D0%B4%D0%B32017_

457. Яковенко Э.В. Энциклопедия современного скифоведения. *Киммерийцы и скифы*. Тез.докл. Всесоюзн. семинара, посв. памяти А.И. Терножкина. Ч.1. Кировоград, 1987. С.7 – 9.

458. Ямилова Р.Р. Убранство женского костюма кочевников Урало-Поволжья в контексте «имперской культуры» Золотой Орды. *Формирование и взаимодействие уральских народов в изменяющейся этнокультурной среде Евразии: проблемы изучения и историография*. Чтения памяти К.В. Сальникова

(1900 – 1966). Матер. конф. Уфа, 2007. С. 304 – 309.

459. Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.

460. Ярошкевич О.М. Олексій Іванович Тереножкін: внесок у вітчизняне скіфознавство. *Донецкий археологический сборник*. Вып. 10. Донецк: Изд-во ДонНУ, 2002. С.38 – 49.

461. Ярошкевич О.М. Скіфський період у працях українських істориків ХХ ст. (вітчизняна й діаспорна традиції). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. С. 75 – 99.

462. Ярошкевич О.М. Скіфська проблема в історичній україністиці (XVIII – ХХ ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дніпропетровськ, 2003. 236 с.

463. Ярошкевич О.М. Скіфська проблема в історичній україністиці (XVIII – ХХ ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дніпропетровськ, 2003. 25 с.

464. Arzhantseva I. Terenozhkin and Tolstov: Faustian Bargains in Soviet Archaeology. *Археологічні та лінгвістичні дослідження. Матеріали Гумбольт конференції* (Сімферополь Ялта, 20 – 23 вересня 2012 р.) К., 2014. С. 44 – 56.

465. Grakow B. Die Skythen. Berlin, 1978. 333 s.

466. Makarová E. Ženský kroj lužickéj kultúry v dobe bronzovej na slovensku. Pokus o rekonštrukciu na základe hrobových nálezov a depotov Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV (slovenskej akademie vied). № 44 Nitra, 2008. s. 65 – 191.

467. Minns E. H. Scythians and Greeks. A survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. Cambridge: Cambridge University Press, 1913. 720 p.

468. Rau P. Die Graber der fruhen Eisenzeit im unferen Wolgagebiet. Pokrovsk, 1929. 122 s.

469. Sayenko V., Shestakova N. The history of study of scientific activity of

О. Terenozhkin. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 9. Дрогобич, 2018. С. 54 – 71.

470. Voyevodsky M. A summary Report of a Khwarizm Expedition. *Bulletin of the American institute for Iranian Art and Archaeology*. Vol. V. № 3. New-York – Washington, 1938. P. 235 – 245.